

מצימאון למבועי מים

הסיפור המופלא של יהדות תימן

משה עובד

כל הזכויות שמורות

מצימאון למבועי מים

הסיפור המופלא של יהדות תימן

כתיבה ועריכה : משה עובד

חברי המערכת :

חתוכה רפאל

מאור מנחם

שמואל יפת

מסת"ב :

978-965-555-583-7

הפקה : חתוכה פרסום והפקות בע"מ

צילומים : ארכיון בית מורשת יהדות תימן

מהדורה שנייה

©

כל הזכויות שמורות למשה עובד

בית מורשת יהדות תימן

רח' שבזי 41, ראש העין, טלפון : 03-9388050 0505912858

לזכרם

לאבי עובד מעודה ז"ל

לאימי, שרה-נדרה מעודה, לבית חיים חסן הלוי ז"ל

לגיסי שלום מדאר ז"ל

לרב משולם מדאר ולרעייתו דודתי רחל ז"ל

לחמי וחמותי חסן ומרים שוקר ז"ל

יהי זכרם ברוך

תוכן העניינים

11	דברי תודה
12	הקדמה
15	פרק ראשון : ההתיישבות היהודית בתימן ותיעוד קדום
19	יהודים בתימן בימי בית שני
22	הגלות לאחר חורבן בית שני
22	הכתובת על כ"ד משמרות הכהונה
25	תעודות יוחסין עד יעקב אבינו
31	פרק שני : קשריה של יהדות תימן עם מרכזי היהדות
32	הקשרים עם ארץ ישראל
32	ממלכת חִימָר
33	השליחים מארץ ישראל לתימן
34	הפצת ספרים
38	יעקב ספיר
41	הקשרים עם גלות בבל
43	תמיכת יהודי תימן בישיבות בבל
44	הקשרים עם גלות מצרים
45	הרמב"ם - רבי משה בן מימון
46	קשרי יהדות תימן עם הרמב"ם
50	הקשרים עם יהודי הודו
53	פרק שלישי : תפילה ושירה
58	שירת יהודי תימן
59	ר' שלום שבזי
62	הזיארה (הביקור) בקברו של ר' שלום שבזי
73	פרק רביעי : רדיפות וגזירות
73	גלות מוזע - 1680
76	גזירת היתומים
77	סיפורו של מציל יתומים שלום דרמי
81	פרק חמישי : העליות מתימן וההתיישבות בארץ ישראל
83	הרקע לעלייה לארץ ישראל
86	העלייה בשנים : תרמ"א - תרמ"ב 1881-1882
89	ההתיישבות בכפר השילוח
92	השכונות הראשונות בירושלים שנבנו ביוזמתם של יהודי תימן
95	ניסיונות ההתיישבות החקלאית ליד ירושלים
96	עליית תרס"ז - 1907
98	שליחותו של שמואל יבנאלי

103	התיישבות עולי תימן בימי העלייה השנייה 1914-1907
104	השכונות התימניות במושבות
107	ההתיישבות בכנרת
109	מחנה יהודה - פתח תקווה
110	התיישבות יהודית ביפו
110	השכונות התימניות ביפו ובתל-אביב
111	ההתעוררות החדשה לעליה בשנת תרפ"א 1921
113	הנמלטים לעדן
113	סיפורו של עולה - הרב משולם מדאר זצ"ל
115	טבלת עליית היהודים מתימן בשנים 1923-1943
116	התיישבות יהודי תימן בין שתי מלחמות העולם
116	הכפר מרמורק
117	מושב אלישיב
118	העלייה מתימן במלחמת העולם השנייה בשנים 1943-1945
120	שכונות עולים לפועלים מתימן בשנים 1945-1948
122	מבצע על כנפי נשרים - מרבד הקסמים 1949-1950
124	שליחותו של יוסף צדוק
125	מחנה חאשד - מחנה גאולה
130	סיפורו של טייס
132	סיפורו של שלמה דורי, שליח המלווה את העולים באחת הטיסות
139	ההתיישבות החקלאית של עולי תימן בשנים 1949-1953
139	המושבים החקלאים שנוסדו ע"י יהודי תימן
140	המעבר ממחנות הקליטה להתיישבות במושבים
140	העלייה לקרקע במושב גבעת יערים
142	סיפורו של מושב עמקא בגליל המערבי
146	גידול ירקות
150	ענף הרפת - משק חלב
151	ספור משפחתי מתימן למושב עמקא
152	המאבק על החינוך במושב עמקא
154	תרומתה של עליית הנוער בחינוך ילדי העולים
155	הלימודים בעיינות
158	עליית שארית הפליטה בשנים : 1951-1962, 1989-1993
165	פרק שישי : מלאכת הצורפות אצל יהודי תימן
167	הצורפים היהודים ממונים על הטבעת המטבעות
170	התכשיט כסמל לסטאטוס חברתי
172	המשבר בענף הצורפות

174	העליות לארץ ישראל ומלאכת הצורפות
176	כסוי הראש של האישה בתימן
179	תְּשֻׁבּוּק לולו - עטרת הכלה היהודית
183	פרק שביעי : השוואה בין התכשיטים התימנים
183	לתכשיטים מהתקופה ההלניסטית רומית
184	מוטיב המשולש
185	נרתיקים לקמעות
186	שרשרת הקלועה כעין זנב שועל
188	תורים - חרוזים
189	הענק
192	צורת חרוט (קונוס) המשמש תלי בתכשיט התימני לענק או לעגיל
193	הטבעת
194	עגילי תימן אינם נישאים באוזניים אלא בצידי הראש
195	קווי מתאר דומים בכסוי ראש בתבליט מצרי והקרקוש התימני
196	קווי מתאר דומים "בתְּשֻׁבּוּק לולו" התימני, ובעגיל זהב אטרוסקי
197	פרק שמיני : מנהגים ומסורות
197	ספירת השטרות
198	אזכור מקור מים בכתובה התימנית
200	זרובבל בר שאלתיאל תוקע בשופרו ומבשר את הגאולה
202	צורת המנורה
207	ממנהגי התפילה והקריאה בתורה
209	אהבת התורה אצל יהודי תימן
210	ספרות מוסר - מנורת המאור
211	המדרש
212	האמצעים הספרותיים במדרשים
217	פתיחות וחתימות לספרי הלימוד
218	הדקדוק והניקוד העליון בספרי התורה התימנים
218	מלים בתורה שהן מלאות או חסרות לפי מסורת יהודי תימן
219	אותיות בתורה שהן קטנות או גדולות
220	הניקוד העליון
222	חשיבות הדיוק בהגייה הלשונית
224	"התפסיר" תרגום התורה בערבית
224	השימוש בתרגום התורה בערבית "תפסיר" אצל יהודי תימן
225	הרב שלום אלבו זצ"ל
229	נוסח קצר של ברכת המזון
229	הטלית של ימי החול - השמלה

230	חנוכייה עגולה
231	ברכות של דרך ארץ ונימוס
234	ניבים ופתגמים השגורים בפי יהודי תימן
238	מילים מיוחדות
241	פרק תשיעי : ראש העין
241	אתרים עתיקים בראש העין
241	תל אפק, (אפק המקראית, אנטיפטריס)
242	אבן העזר (עזבת צ'רטה)
243	מגדל צדק (מגדל אפק)
243	ראש העין בימי המנדט
251	מתימן לראש העין
257	המאבק להכרת ראש העין כישוב קבע
260	ראש העין בשבילי המורשת
263	הזמר והמחול
267	חדר הדיואן
268	המטבח התימני
270	חוגים למלאכות תימן במתנ"ס ראש העין
274	החינה
277	מרכז מורשת יהדות תימן בראש העין
282	המקורות לאוספים
284	מרכז מורשת יהדות תימן והקהילה
289	מבקרים בתערוכה במרכז מורשת יהדות תימן ראש העין
298	התחלה חדשה, שיקום התערוכות בבית מורשת יהדות תימן
302	האמנה להקמת מרכז ארצי למורשת יהדות תימן בראש העין
307	פרק עשירי : נספחים
307	מכתבי תודה
319	רשימת ספרים במורשת יהדות תימן

פתח דבר

יבורכו כל החוקרים, הסופרים, המשוררים והעמותות שהיוו מניפה גדולה במחקר, פרסום, הוצאה לאור, והפצה של מאות ספרים ומחקרים רבים במורשת יהדות תימן.

הודות לפעילות ענפה זו הרוו במבועי כתביהם את צימאונם של רבים בעם ישראל.

חלקי היה בהקמת המרכז למורשת יהדות תימן שפעל משנת 1979 עד שנת 1998 בבית הספר המקיף הדתי, ע"ש רוגוזין בראש העין. במרכז הוכנו: תערוכות, חוברות למידה, נערכו חידונים וכנסים.

בספר זה, נסקרים חלק מהנושאים שהיו בתערוכות ובתצוגה, במטרה שהקורא ישאב, ולו במעט, מאותה חדות יצירה ולמידה וכן שיהא מורה דרך ומשאב לרעיונות יישום, לעוסקים כיום במלאכת הבנייה והשיקום של התערוכות, במבנה הקבע של בית מורשת יהדות תימן בראש העין.

דברי תודה

מרב התודות והברכות :

למיכל לוי : על סיועה הרב בהכנת הספר.

לאילנית חן (לוי) : בעבור הצגת תמונותיה מהחינה.

לעדי בן צור : על עזרתה בהקלדה.

לבתי אושרת על עזרתה הרבה בהפעלת התוכנות במחשב ולכל בני המשפחה שסייעו
כל אחד בדרכו שלו.

תודתי הרבה לחברי המערכת : חתוכה רפאל, מאור מנחם ושמואל יפת.

לחברי עמותת בית מורשת יהדות תימן ראש העין.

ליגאל מדאר : על הגהת הספר למהדורה שנייה.

הקדמה

התעניינותי ועיסוקי במורשת יהדות תימן נבע מצמא למידע ויידע שנמשך תקופה ארוכה. בשנים 1970 - 1973 למדתי באוניברסיטת בר אילן - במחלקה להיסטוריה של עם ישראל. נושאים רבים נלמדו: יהדות אירופה, יהדות ארה"ב, היהודים בימי בית שני, היהודים בימי הביניים, היהודים בעת החדשה.

ציפיתי שבאחת מהתקופות או מהנושאים הרבים נלמד גם על יהדות תימן, לצערי הרב, לא היה אזכור כל שהוא.¹ אזרתי עוז ושאלתי את אחד המרצים מדוע אין אנו לומדים על יהדות תימן? תשובתו הייתה "אין חומר".

קשה לתאר איזו תחושה של עלבון ואכזבה הייתה לי. אך לאחר הרהורים ותהיות התגלה בקרבי רצון עז לחפש ספרים במורשת יהדות תימן. זה היה אתגר בשבילי בבחינת "אם אין אני לי מי לי". גם במסגרת עבודתי, כמורה להיסטוריה בביה"ס המקיף הדתי רוגוזין בראש העין, הבחנתי בהתעניינותם וברצונם של תלמידי ביה"ס לדעת על מורשתם, רובם בנים ובנות להורים מיוצאי תימן. חוסר הזהות ומשבר הערכים המלווה כל עולה לארץ, לא פסח עליהם, וצריך היה למצוא את פתרונו במסגרת מערכת החינוך.

יהדות תימן הגיעה לארץ עם תרבות יהודית שורשית: לשון, תפילה, שירה, מחול, הלכה וספרות עשירה. תרבות זו נשמרה בכל בית במשך אלפיים שנות גלות, אך לא באה לידי ביטוי במסגרת תוכניות הלימודים.²

הרוח שפיעמה בתוכי לא נתנה לי מנוח. נדדתי מספריה אחת לשנייה: ראש העין, פתח תקווה, תל אביב, עד שלמזלי מצאתי ברעננה מקום מגורי אוסף לא מבוטל של ספרים, ובעזרתו האדיבה של הספרן מר חיים בדיחי ז"ל, הצלחתי לארגן את הספרים והמאמרים.

¹ כיום אוניברסיטת בר אילן בין המובילות, בהוראת מורשת יהדות המזרח ויהדות תימן.

² על פי הצעת ח"כ חביב שמעוני, העבירה מליאת הכנסת לוועדת החינוך, לדון בפעולה דחופה להצלת מורשת יהדות המזרח. מסקנות ועדת החינוך פורסמו ביום 31.7.1974. בהמלצת הוועדה: עריכת תוכניות לימודים חדשות לבתי הספר ושילובה של מורשת יהדות המזרח במערכת החינוך. בשנת תשל"ז 1977 אישרה הכנסת הקמת מרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח – בסמינרים ומכללות, שילוב תכנים במורשת בתוכניות הלימודים להכשרת מורים.

ספרים ראשונים יצאו לאור כבר בשנת 1931, ועד שנת 1968 היו למעלה מ- 20 קבצים וספרים שעסקו בחקר יהדות תימן, מלבד מאות מאמרים שפורסמו בקבצים כלליים, כך שבסיס לכתיבה היה בנמצא.

הכנתי שבע חוברות למידה לתלמידים: היסטוריה כללית של תימן, העליות מתימן לארץ ישראל, הקשרים בין מרכזי היהדות לתימן, השליחים מארץ ישראל לתימן, הצורפות אצל יהודי תימן, שליחותו של שמואל יבנאלי לתימן וחוברת עזר ביבליוגרפית לפי נושאים להכנת עבודות ע"י התלמידים.

פעילות נוספת וחשובה בעלת ערך חינוכי ולימודי, פרי יוזמתם של מנהל בית הספר דאז מר פינחס רוטשילד וסגנו מר זכריה אשואל, הייתה עריכת כנסים וימי עיון במורשת יהדות תימן לתלמידי ביה"ס, בהשתתפות תלמידים מבתי הספר התיכוניים במחוז המרכז: נתניה, פ"ת, יבנה, רחובות, ראשון לציון, כפר בתיה ו"אמנה" כפר סבא. ההרצאות מפי טובי החוקרים המשוררים והסופרים, המאכלים והתוכנית האומנותית, השאירו רושם חווייתי רב על משתתפי ימי העיון.

ב) אזור מורדות ההרים, אזור זה מבוותר, כמות הגשמים בו מועטה אך עם העלייה לרמה כמותם גדלה.

ג) הרמה הגעשית, רוחבה כ-150 ק"מ, גובהה 2000 עד 3000 מטר מעל פני הים. באזור זה יורדים גשמי מונסון בקיץ, ומעט גשמים בחורף, כמות הגשמים נעה בין 600-800 מ"מ בשנה. אדמתה געשית ופורייה, תנאי האקלים והקרקע, אפשרו התפתחות חקלאות ענפה כולל גידול צאן ובקר. אוכלוסייתו צפופה, מרבית היישובים היהודים נמצאים באזור זה.

ד) האזור הגובל עם ערב הסעודית, הוא הגדול ביותר, אזור צחיח למחצה עד מדברי, אוכלוסייתו דלילה ובו מספר מועט של ישובים יהודים. בתימן היו למעלה מ-1000 ישובים שבהם גרו יהודים, חלק גדול מהישובים היו ישובים כפריים ובערים בדרך כלל גרו בשכונות נפרדות.

ההתיישבות בכפרים

נוף כפרי בתימן (אינטרנט תימן)

מספר היהודים בכל כפר היה קטן ולעתים לא היה להם מנין, בשבתות ובמועדים היו מצטרפים מכפרים שונים לכפר אחד לתפילה בציבור. רוב היהודים עסקו במלאכות שונות ורק מעטים עסקו בחקלאות.

ההתיישבות בערים

מבט על העיר צנעא (אינטרנט תימן)

בערים, מספר המשפחות היהודיות נע בין עשרות למאות משפחות,⁴ רק בעיר צנעא היו בה למעלה מ-1000 משפחות, בדרך כלל הם גרו בשכונות נפרדות. חיי הקהילה היהודים היו מפותחים: בתי כנסת, שוחטים, מוהלים וחדרי מורי. היהודים בעיר צנעא גרו בשכונה יהודית "קע-אליהוד", ובה לפי דברי הרב יוסף קאפח היו למעלה מעשרים ושניים בתי כנסת⁵, קהילה זו הייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר בתימן.

⁴ ד"ר משה גברא, אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, כרך א, מונה את מספר המשפחות בכל עיר ובכל נפה והעיר הגדולה ביותר צנעא היו בה 1068 משפחות, מסי' הנפשות לפי הערכתו חמש נפשות למשפחה.

⁵ הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 65.

מתי הגיעו יהודים לתימן

יש המשערים,⁶ שבימי שלמה המלך ומלכת שבא התיישבו סוחרים יהודים, חרשי מתכת, צורפי כסף וזהב בשבא - תימן. על התיישבות יהודית בתימן לאחר חורבן בית ראשון אין לנו הוכחות ברורות, קיימת⁷ מסורת של מניין השנים בליל ט' באב, לחורבן בית ראשון וגם לחורבן בית שני. לפי עדותו של יעקב ספיר, שביקר בתימן בשנת 1859 והיה עד לספירת השנים בליל ט' באב של אותה שנה, קם המורי והכריז: ⁸ "אחינו הלילה הזה שני אלפים ושתי מאות ושמונים שנה לחורבן בית המקדש הראשון ואלף ושבע מאות ותשעים לחורבן הבית השני ועוד לא נושענו, כל מי שלא נבנה בית המקדש בימיו כאילו נחרב בימיו". לדברי פרופ' יוסף טובי,⁹ יהודי תימן הם היחידים המונים את שנות החורבן גם לבית ראשון וגם לבית שני.

יהודים בתימן בימי בית שני

בימי בית שני, עם כיבוש איי ע"י אלכסנדר מוקדון בשנת 332 לפנה"ס, נפתחו ארצות אגן הים התיכון למעבר ימי ויבשתי לצרכי היוונים ואחריהם לחילות הרומאים. התחילה התיישבות יהודית בכל ארצות המזרח התיכון, יהודים רבים התיישבו במצרים. הפילוסוף היהודי¹⁰ פילון, שחי בין השנים 20 לפנה"ס עד 50 לסה"נ, בספרו "נגד פלאקוס" מזכיר, שמספר היהודים באלכסנדריה ובמדינה ממורד ללוב ועד גבול אתיופיה, מגיע למאה ריבוא. הוא אמר¹¹ "היהודים אין ארץ אחת קלטתם מפני רוב מספרם. הם יושבים ברוב הערים ובמבורכות שבהן, באירופה ובאסיה, באיי הים ובארצות היבשה".

⁶ השופט אהרן חייבי, יהדות חצי האי ערב, עמ' 53-54. חיים זאב הירשברג, הממלכה היהודית בחימנר, פרקי מחקר ועיון, עמ' יט. והרב עמרם קרח, בסערת תימן, עמ' ג.

⁷ הרב עמרם קרח, סערת תימן, תשמ"ח עמ' ג.

⁸ ספיר יעקב מסע תימן עמ' קצ"א. וכן בתכלאל "שיבת ציון", בעריכת הרב יוסף קאפח, בקינות ליל תשעה באב, קינה יא.

⁹ יוסף טובי, תימן וירושלים, בתוך תימא, גליון ב, תשנ"א.

¹⁰ פילון היה בן למשפחה יהודית עשירה ומיוחסת באלכסנדריה, עסק בפילוסופיה ורכש השכלה גבוהה הן יוונית והן יהודית.

¹¹ רפפורט א' תולדות ישראל בתקופת הבית שני. עמ' 169.

פזורה נוספת הייתה בצפון חצי האי ערב ובתימן, שם הוקמו ישובים שרוב התושבים היו יהודים. הימצאותן של מצבות קבורה בבית העלמין (המערה) בעיר עדן, מהמאה השלישית לפני הספירה, הן סימן ברור שיהודים התיישבו בתימן בימי בית שני.

מצבות מימי בית שני שהתגלו בדרום תימן

יעקב ספיר, שביקר בתימן בשנת 1859, מתאר בספרו אבן ספיר¹² את הימצאותן של מצבות עתיקות בבית הקברות היהודי שבעיר עדן בדרום תימן. וכך הוא כותב: "שמש בית הכנסת הובילני לבית הקברות הישן שקוראים לו "המערה" ועלתה כולה קמשונים וחרולים. הקברים והמצבות נבלעו בחיק האדמה. ועליתי בזיעת אפי תחת חום היום, לקצץ הקוצים ולחפור סימני הנפשות, עד שמצאתי הרבה ציונים ומצבות אבן עומדות לראשי הקברים. המצבות נחקקו למניין השטרות, אשר כן המנהג עד היום בכל ארץ תימן. עד שיגעתי ומצאתי היותר קדומות ומהן העתקתי עשרה אלה". ספיר רושם את הכתוב על גבי המצבות שם הנפטר ותאריך פטירתו.

להלן התאריכים המופיעים על המצבות לפי ספירת השטרות:

מצבה אחת מהשנה הראשונה לספירת השטרות,¹³ - שנת 311 לפנה"ס.

שתי מצבות משנת כ' לשטרות, - שנת 291 לפנה"ס.

שש מצבות משנת כ"ח לשטרות, - שנת 283 לפנה"ס.

מצבה אחת משנת ס"א לשטרות, - שנת 250 לפנה"ס.

בספרו של השופט אהרון חייבי¹⁴ מצויות תמונותיהן של שלוש מצבות הנמצאות במוזיאון הבריטי בלונדון. מצבות אלו היו גם הן בבית הקברות היהודי בעדן.

מצבת החסידה משתא בת דוד משנת כ"ט לשטרות שהיא שנת 282 לפנה"ס.

מצבת האישה חסינה משנת כ"ח לשטרות שהיא שנת 283 לפנה"ס.

המצבה השלישית של האישה גליה התאריך אינו ניתן לקריאה.

בחרתי להראות את צילום המצבה של החסידה משתא, כיוון שהיא הכי ברורה מכל שלוש המצבות.

¹² יעקב ספיר, אבן ספיר, א, פרק לח, עמודים פח-פט. ראה גם יעקב ספיר, מסע תימן, עמ' ריא-ריב.

¹³ על ספירת השטרות, ראה בפרק שמיני, מנהגים ומסורות.

¹⁴ אהרון חייבי, יהדות חצי האי ערב והאסלאם עמ' 35-36.

מצבת החסידה משתא, מבית הקברות בעדן, מאוסף המוזיאון הבריטי, כ"ט לשטרות, 282 לפנה"ס.

נאספה לבית עולמה האשה

הזקונה הצנועה הצדקת

החסידה משתא תי' מי' כי' (תהא מנוחתה כבוד)

בת הזקן החסיד העניו הטוב

והירא שמים דויד רי' יי' תי' (רוח ה' תניחננו)

יום יי'ב לחודש אב שנת כי' טי' לשטרות.

גדוד יהודי מגיע לתימן בימי המלך הורדוס 25 לפנה"ס

יוסף בן מתתיהו טוען שהמפקד הרומאי אליוס גאלוס, יצא בשנת 25 לפנה"ס למסע עם חילותיו לכבוש את תימן. המלך הורדוס בן בריתם של הרומאים, מסייע בידם והוא מצרף גדוד יהודי לצבאות רומא, כפי שמתואר בספר - קדמוניות היהודים: ¹⁵ "באותו זמן גם שלח (הורדוס) לקיסר חמש מאות איש מבחירי שומרי ראשו כצבא עזר שאליוס גאלוס הולכים לים סוף והיו לו לתועלת רבה". ההסטוריון חיים זאב הירשברג טוען ¹⁶ שתפקידו של הגדוד היהודי היה לשמש מעין קשר, בין הרומאים ובין הישובים היהודים בצפון ערב ובדרומה. הרומאים לא הצליחו לכבוש את תימן, אולם יתכן שאנשים מהגדוד היהודי נשארו בתימן.

הגלות לאחר חורבן בית שני

בשנת 70 לסה"נ נכבשה ירושלים ע"י הרומאים, שריפת המקדש המרכז הרוחני של עם ישראל, אובדן המנהיגות היהודית וכן פגיעה בכלכלתה של הארץ, גרמו לחלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית לעזוב את הארץ ולהגר לארצות שונות. כ-50 שנה לאחר חורבן בית שני, פרץ מרד בר - כוכבא שנמשך כשלוש וחצי שנים בין השנים 132-135 לסה"נ, הרומאים שלחו צבא גדול לדכא את המרד, הקרבות היו קשים, ההרג הרב שנעשה בתושבים גרם להתפוררותו המוחלטת של הישוב היהודי בארץ, רבים ברחו לארצות שונות וחלקם היגרו לתימן.

הכתובת על כ"ד משמרות הכהונה

הכתובת מעידה על גלותה של אחת ממשפחות הכהנים לתימן אחרי חורבן בית שני, ועל הזיקה והקשר עם א"י והמקדש. הכהנים, שעזבו את מקומות מגוריהם, המשיכו לשמור על המנהג להזכיר את שמות המשמרות גם בגלותם. שמירת זכרם של המשמרות היא עדות לכך, שיהיו מוכנים לצאת ולעלות לירושלים ולהמשיך בעבודת המקדש לכשיבנה. גם בארץ ישראל נתגלו שלושה שברי לוחות של רשימות משמרות כהנים: בקיסריה, באשקלון ובכיסופים שבנגב, אולם זו שנתגלתה

¹⁵ קדמוניות היהודים, ספר חמשה עשר, עמ' 192

¹⁶ חיים זאב הירשברג, הממלכה היהודית בתימן, בתוך יהדות תימן פרקי מחקר ועיון עמ' כ-כא.

בתימן היא הגדולה מכולם.¹⁷

כתובת זו התגלתה ע"י דר' וולטר מילר בשנת 1970 בכפר בית אל חאצ'ר כ - 15 ק"מ מזרחית לצנעא.¹⁸
האבן שעליה נחרטו שמות משמרות הכהונה הפוכה כפי שהתגלתה.

הכתובת מבית אל-חאצ'ר

¹⁷ אלתר וילנר, כ"ד משמרות הכהונה בארץ ישראל, שערי שמואל, עמ' 137

¹⁸ יהודה לוי נחום, מיצירות ספרותיות מתימן, עמ' ריט, אלתר ולנר, שערי שמואל עמ' 137, טוען שהכתובת נתגלתה גם ע"י החוקר הרוסי פ.א. גריאזנביץ.

בקטע הגלוי לעין נשמר הטקסט מהמשמר הרביעי עד המשמר הארבעה עשר.

העתק בדפוס

[משמ]ר הרביעי
[מלכיה] בית לחם משמר החמישי
מימין יודפת משמר השישי
הקוץ עילבו משמר השביעי
אביה עידו כפר עוזיאל משמר
השמיני ישוע נשפארבאל
משמר התשיעי
שכניה ע . . רה כבול משמר ה[עשירי]
אלישיב כהן קנה משמר אחד ע [שר]
יקים פשחור צפת משמר שנים [עשר]
[חו]. פה בית מעון משמר שלשה
[עש]. ר. ישבאב חוצפית שוחין
משמר ארבעה עשר

המסורות על החלוקה למשמרות הכהונה

משה רבנו תיקן את החלוקה למשמרות הכהונה. חלוקות הדעות אם הוא חלקם לשמונה משמרות או לשש עשרה משמרות כהונה.¹⁹ בימי שמואל ודוד החלוקה הייתה לעשרים וארבעה משמרות כהונה, וגם שלמה המלך המשיך בדרכו של אביו.²⁰ "ויעמד כמשפט דויד אביו את מחלקות הכהנים על עבדתם והלויים על משמרותם להלל ולשרת נגד הכהנים לדבר יום ביומו והשוערים במחלקותם לשער ושער כי כן מצות דויד איש האלהים".

¹⁹ תענית, פרק רביעי, עמי כ"ז-א.

²⁰ דברי הימים ב, פרק ח, פסוק יד.

כל משמר עבד שבוע ימים במקדש, ברגלים עבדו כל המשמרות, ואת סוגי העבודה שכל אחד צריך לבצע קבעו לפי גורלות.

בדברי הימים א'²¹ רשומים שמותיהם של עשרים וארבעה משמרות הכוהנים: יהורִיב, ידעיה, חָרִים, שערים, מלכיה, מִיָּמֶן, הקוֹץ, אביה, ישוע, שכניהו, אלישיב, יקים, חופה, ישבאב, בלגה, אמר, חֲזִיר, הַפְּצֵץ, פתחיה, יחזקאל, יכין, גמול, דליהו, מעזיהו.

לאחר חורבן בית ראשון פסקה עבודת הכוהנים במקדש ועם חזרת הגולים מבבל בימי בית שני, חודשה עבודת הכוהנים ע"י נחמיה.²² "וטהרתים מכל נכר ואעמידה משמרות לכהנים וללויים איש במלאכתו".

תעודות יוחסין עד יעקב אבינו

בתימן שרדו שלוש תעודות יוחסין עד יעקב אבינו, שתיים מהן הייחוס הוא לשבט יהודה והשלישית הייחוס הוא לשבט לוי למשפחת מררי.

שלוש תעודות אלו פורסמו ע"י מר יהודה הלוי נחום ז"ל הטוען שעד ימיו של רבי שלום עראקי הכהן, שהגיע לתימן באמצע המאה ה-18 היו בידי רבים מבני תימן תעודות יוחסין. רבי שלום עראקי הכהן ציוה לשרוף את תעודות היוחסין, כיון שמשפחה יהודית תימנית מיוחסת לא רצתה לתת את בתה לבנו לאישה, היות ואינו בעל יחוס. לטענתו, אסור שתהיינה שתי קהילות בתימן בעלי הייחוס וחסרי הייחוס.²³ כמו כן, יש הסוברים שחלק ניכר מתעודות היוחסין אבדו בגלל גירוש היהודים בגלות מווע בשנת 1680.²⁴

בתערוכה במרכז מורשת יהדות תימן בראש העין, הוצגו העתקיהן של שלוש תעודות היוחסין. כאן מובאת אחת התעודות שנשמרה היטב, והמכילה בתוכה את הרשימה הארוכה ביותר 91 דורות של יוחסין לשבט יהודה.

²¹ דברי הימים א, פרק כ"ד ז-יח

²² נחמיה פרק יג, פסוק ל.

²³ ספיר יעקב, מסע לתימן, מהדורה שנייה, עמ' קס"ט, מספר על האירוע של שריפת תעודות היוחסין.

²⁴ יהודה הלוי נחום, מיצירות ספרותיות בתימן, ע"מ, קצ"ב. גם הרב עמרם קרח, סערת תימן, עמ' ט.

צילום, תעודת יוחסין משנת אתת"י"ד לשטרות, 1503 לסה"נ עד יעקב אבינו, 91 – דורות.²⁵

²⁵ יהודה לוי נחום, מיצירות ספרותיות מתימן, עמ' קצא.

העתק התעודה

נולד הפרח הטוב, הדומה לעץ רטוב, ישועה בר אהרון יום ראשון יום חמישי בירח אלול שנת אתתי"ד לשטרות (הרס"ג ליצירה, 1503 לסה"נ) אלוהים ישימהו סימן טוב על אביו ואימו, יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחונך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. ויקיים עליו מקרא שכתוב, כי ילד יולד לנו בן ניתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא יועץ אל גיבור אביעד שר שלום.

וזה הוא יחוסו ישועה בן אהרון בן עמרם בן יוסף בן עמרם בן עודד בן עמרם בן סעדיה בן אביגד בן שלום בן עודד בן זכריה בן יעקב בן יוסף בן שמריה אלענסי בן יוסף הקנזי בן יעקב בן מצ'מון בן יפת בן ישעיה בן יפת בן משה בן אביגד בן יעקב בן עלי בן פייס בן יאיר בן יחזקאל בן אהרון בן עזרא בן דניאל בן יהונתן בן אלישוב בן קדמיאל בן מיכה בן ירמיה בן עמינדב בן זרח בן איתן בן הימן בן עזריה בן ירחמאל בן כסלון בן עמינדב בן נחשון בן שלמה בן בועז בן עובד בן אליאב בן אבינדב בן יואב בן תשאל בן יתר בן שוב בן ארנון בן אפרת בן חור בן אורי בן בצלאל בן שגוב בן יאיר בן מכיר בן רם בן ימין בן ששון בן שמאי בן אמנון בן דניאל בן שפטיה בן שמעאל בן נתן בן עמיאל בן רחבעם בן יהויקים בן יכניה בן שאלתיאל בן שפט בן קנז בן עתניאל בן צדוק בן פינחס בן אשריאל בן עותי בן עמיהוד בן עמינדב בן אמרי בן בני מן בני פרץ בן יהודה בן יעקב דאתקרי שמה ישראל הרחמן יחיש הקץ ויקרב הגאולה בחיינו ובימינו אמן.

בשולי התעודה ישנו עוד ייחוס לשני אחיו של הנולד: עמרם בן אהרון, ומשה בן אהרון ולנכדו בתחתית התעודה, אהרון בן משה.

חשיבות הייחוס

בתורה מופיעה מניית עם ישראל לפי שבטיו ובהליכתם במדבר סיני לפי דגליו, ככתוב בספר במדבר (פרק ב, פסוק ב), "איש על דגלו באתת לבית אבתם". גם ההתנחלות בארץ ישראל לפי השבטים, ונחלה אינה עוברת משבט אחד לשבט שני. ידועה בקשתן של בנות צלפחד לנחלה, התנאי היה שהן יתחתנו עם בני דודיהן, שנחלתן לא תעבור לשבט אחר. הכוהנים והלוויים ראו צורך לשמר את ייחוסם, מחשש שיאבדו את משרותיהם בעבודת המקדש. הדבר בא לידי ביטוי בימי בית שני, כאשר גולי בבל חוזרים לארץ ובית המקדש השני נבנה. כוהנים שאיבדו את תעודת הייחוסים, איבדו את משרתם בעבודת המקדש, עניין זה מוזכר בספר עזרא: ²⁶ "אלה ביקשו כתבם המתיחשים ולא נמצאו ויגאלו מן הכהונה", כך שלא ניתן להם להמשיך בעבודת המקדש. הייתה חשיבות גם לייחוס השבטי, שהקנה את הזכות שכול העולה לא"י יתנחל בתחום שבטו כפי שמוזכר בספר נחמיה: ²⁷ "ויתן אלוהי אל לבי ואקבצה את החרים ואת הסגנים ואת העם להתיחש, ואמצא ספר היחש העולים בראשונה ואמצא כתוב בו: אלה בני המדינה העולים משבי הגולה אשר הגלה נבוכדנצר מלך בבל וישבו לירושלים וליהודה איש לעירו". מסיבות אלה כל ישראל היו צריכים לשמור על ייחוסם, ²⁸ "וכל ישראל התיחשו והנם כתובים על ספר מלכי ישראל ויהודה".

ההתיישבות היהודית בתימן נמשכה תקופה ארוכה, אך תמיד ראו בה התיישבות ארעית. הצפייה לגאולה ולשיבה לארץ ישראל הייתה בקרבם תמיד. יהודי תימן שמרו על כל דבר המזכיר להם את הארץ, בישובים שגרו בהם לווים הם עשו ²⁹ "ערי מקלט". וישובים שהגיעו אליהם גולים לראשונה מארץ ישראל כונו "ראשי גלויות". רשימת משמרות הכהונה, ותעודות היוחסין, שעד המאה ה-17 נשמרו אצל רוב המשפחות בתימן מהווים הוכחה ששמירה על הייחוס נותנת לכוהנים וללוויים את החוקיות למלא את תפקידם בעבודת המקדש. הם האמינו, כי בשובם לארץ כל משפחה תתנחל בתחום שבטה, כפי שהיה אחרי גלות בית ראשון.

²⁶ עזרא, פרק ב, פסוק, ס"ב.

²⁷ נחמיה, פרק ז, פסוקים ה,ז.

²⁸ דברי הימים א, פרק ט, פסוק א,

²⁹ יעקב ספיר, אבן ספיר, פרק לח, עמ' פח-פט. וגם השופט אהרן חייבי, יהדות חצי האי ערב, עמ' 29.

פרק שני: קשריה של יהדות תימן עם מרכזי היהדות

תימן שימשה כתחנת ביניים טבעית, ארץ מעבר בין ארצות הים התיכון לחופי האוקיינוס ההודי ולחופי אפריקה המזרחית. לדברי הרב יוסף קאפח³⁰ "היישוב היהודי בתימן לא היה מנותק מיתר מרכזי היהדות בעולם הגדול, קשרים היו לו, בכל הדורות, עם קהילות היהודים וחכמיהם בארץ ישראל, בבל, ספרד ומצרים. כל מאורע חשוב בעולם היהודי הגיע בזמנו לידיעתם של יהודי תימן, כל חיבור שנתחבר על ידי גדולי היהדות בעולם, הגיע בזמנו ובשעתו אל יהודי תימן, והם העתיקוהו לעצמם והפיצו אותו בעשרות ולפעמים במאות עותקים".

מפת הקשרים, איור, מרכז מורשת יהדות תימן רה"ע 1983 גרפיקה, ישראל חוטר.

³⁰ הרב יוסף קאפח, קשרי יהדות תימן, בתוך יהדות תימן פרקי מחקר ועיון עמ' לא.

הקשרים עם ארץ ישראל

יהודי תימן בתקופת המשנה הביאו את מתייהם לקבורה בארץ ישראל, עדות לכך אנו מוצאים, בבית הקברות המרכזי של יהודי ארץ ישראל וארצות הגולה שבבית שערים, בו נתגלתה³¹ בעונת החפירות 1936-1937 מערכת קבורה של אנשים מחימְיִר. בכתובת יוונית באחד החדרים נמצא שמו של הנפטר: "מנחם קול חימיר" התואר קול, פירושו נשיא שבט בערבית דרומית. מכאן אנו למדים על גדולתה וחשיבותה של הקהילה היהודית בתימן בימים ההם וקשריה עם א"י.

ממלכת חימְיִר

מתקופת רומי ועד לעלייתו של מחמד כנביא האסלאם, נקראת תימן בשם חימְיִר ותושביה נקראו חימְיִרִים. ראשית הספירה החימְיִרית החלה בשנת 115 לפנה"ס. השפעתה של היהדות על ממלכת חימְיִר הייתה רבה. יש הטוענים שהיו מקרים של גלויי התגיירות ליהדות בתקופה זו. על הקשר ההדוק בין תימן וא"י תעיד העובדה שיהודי טבריה עזרו למלך דו-נואס במלחמתו נגד החבשים הנוצרים. מקורות לכך אנו מוצאים בדברי הבישוף שמעון מבית ארשם.³² "היהודים הללו שישנם בטבריה שולחים כוהנים מהם כל שנה ושנה ובכל זמן וזמן ומעוררים מהומות עם הנוצרים החימְיִרִים. ואם נוצרים הם האפסקופים (ראשי הכמורה) ורוצים שתתקיים הנצרות ואינם שותפיהם של היהודים, יבקשו נא מאת המלך הגדול שיאסרו את ראשי הכוהנים בטבריה ובשאר הערים ויושיבו אותם בבתי האסורים. אין אנו אומרים לכם שתהא רעה תחת רעה, אלא שיהיו בני ערובה שלא ישלחו (ראשי היהודים) מכתבים לאנשים ידועים אל מלך חימְיִר שעשה את כל הרעות לנוצרים בחימְיִר אשר כתבנו למעלה, וגם יאמרו להם שאם לא יעשו זאת, כלומר לא יחדלו להסית את החימְיִרִים וישרפו בתי היהודים, וכשישמע המלך החימְיִרִי זאת אולי יחוס על היהודים ויחדל מלרדוף את הנוצרים".

³¹ ח, ז, הירשברג, הממלכה היהודית בחימְיִר, בתוך יהדות תימן פרקי מחקר ועיון, הוצאת יד יצחק בן צבי עמ' כב.

³² ח, ז, הירשברג, מר זוטרא ראש הסנהדרין בטבריה, ארץ כנרות, עמ' 81.

השליחים מארץ ישראל לתימן

עד להקמת המושבות הראשונות, רוב הישוב היהודי בארץ התרכז בארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, טבריה וצפת. מצבם הכלכלי של היהודים בארץ ישראל היה קשה: מסים כבדים, מכת הארבה, מחלות ומגפות. על מנת לעזור לישוב היהודי, נשלחו שליחים לאסוף תרומות בארצות שונות וגם בתימן. השליחים הכינו קופות צדקה, לרוב ע"ש רבי מאיר בעל הנס ורבי שמעון בר יוחאי.

פעולה חשובה לקביעת קופות למען הארץ עשה השליח רבי יהודה דיואן שהנהיג בתימן, שכל יהודי ישלם כל שבוע מטבע קטנה "פארא",³³ לצרכי הישוב בירושלים. יהודי תימן התייחסו בכבוד לשליחים, שליח ארץ ישראל שהשאיר את טליתו הבלויה³⁴ "שכבר אכלוה סס ועש, יהודי תימן שמרוה למשמרת לחופת חתנים ונחשבה אצלם סגולה".

היו מקרים בהם השליחים התערבו בחיי הקהילות, אף שלא באו אליהם בבקשת עזרה, כגון: רבי יוסף הכהן אשכנזי, שליח טבריה בתימן, בשנת 1828 יזם בצנעא תקנה לצמצום הוצאות החתונה.³⁵ "וקיבץ כל גדולי העיר הזו השומעים לדברי חז"ל ומבינים טעם הדבר עד שכולם הודו לדבריו והסכימו עימו, לבטל כל מה שאין בו מצווה ולא שמחה וקיבלו עליהם כל גדולי העיר בנדר ושבועה".

ר' יוסף אלקארה ובית דינו הסכימו לדבר והתקינו תקנה בלשון חכמי תימן "מושב", שלפיה על אנשי הקהילה, לנהוג בצמצום הוצאות הנישואין. התקנה הועתקה בפנקס בית הדין של הקהילה וחתמו עליה כל ראשי בתי הכנסת של קהילת צנעא, אולם לא חלף זמן רב והקהילה חזרה למנהגה הקודם.

הגברת הזיקה לארץ ישראל

השליח שיצא לארצות הגולה הביא את בשורת הארץ, וגם עדות על המשך קיומו של ישוב יהודי בארץ. השליח יעקב ספיר, מספר, שבשעה שהתפלל לפני התיבה תפילת מוסף של שבת והגיע לפסוק³⁶ "יהי רצון שתעלנו בשמחה לארצנו ותטענו

³³ יערי אברהם, שליחים מארץ ישראל לתימן, במבוא לספרו של יעקב ספיר, מסע לתימן, עמ' יא.

³⁴ ספיר יעקב, מסע תימן, עמ' פז.

³⁵ הרב עמרם קרח, סערת תימן, מהדורה שנייה, עמ' קלא.

³⁶ ספיר יעקב, מסע לתימן, עמ' קצו.

בגבולנו" געו כל העם בבכי.

רבי חיים פינשטיין הגיע לתימן בשנת תרל"ד 1874, לפגישותיו של פינשטיין עם יהודי תימן נודעה חשיבות מיוחדת, שכן בא מקהילת צפת, אשר רבים מיהודיה חלמו על התיישבות חקלאית ואף יסדו לשם כך אגודה מיוחדת. הוא הציע למנות חכם באשי, (רב ראשי) ליהודי תימן, המדבר טורקית ויידע להתהלך עם השלטון העות'מאני.³⁷

הפצת ספרים

הפצת ספרי דפוס לתימן קשורה בשליחי א"י. שד"רים שהגיעו לתימן לקבץ נדבות ותרומות למען הישוב, הביאו איתם ספרים ובתוכם "שולחן ערוך" לר' יוסף קארו וספרי קבלה.

השליח הראשון היה רבי אברהם אשכנזי המכונה "המדפיס מצפת", שנשלח ע"י ישיבת טבריה בשנת 1579. הוא לקח איתו ספרים עבריים למכירה "ולא ביקש אלא דמיהם".³⁸

משה ישראל בנימין, בעל החיבור "ילקוט משה" עסק בקיבוץ נדבות בתימן כנראה לשם הפצת ספרו. יהודי תימן גילו עניין בספר זה, משום שנכלל בו "ספר החול" (כתב אל ראמל) לר' שלום שבזי.

רבי יעקב בונשניור, שיצא לתימן בשליחות חברון בשנת 1735 לקח איתו ספרים למכירה ולמתנות חינם בין התורמים החשובים.

בשנת תרנ"ד 1894 החלה קבוצת תלמידי חכמים מעולי תימן בירושלים להדפיס חמישה חומשי תורה הוא "התאג" הכולל: מקרא, תרגום אונקלוס ותפסיר (תרגום התורה בערבית) של רס"ג. בין היוזמים והעוסקים במלאכה היה אברהם נאדף, עסקן ציבור ומרביץ תורה בירושלים. בשנת תרנ"ה הושלמה הדפסת הכרך הראשון של התאג' ואברהם נאדף התבקש לצאת לתימן ולהשתדל למכור את הכרך המודפס, כדי להשיג בדרך זו מימון להדפסת יתר הכרכים.

הדפוס העברי

הדפוס העברי התחיל בסוף המאה ה-15 באיטליה. ובמאות ה-16-17 התפשטו בתי

³⁷ ניני יהודה, תימן וציון, הספרייה הציונית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 168.

³⁸ יערי אברהם, השליחים מארץ ישראל לתימן, במבוא לספרו של יעקב ספיר, עמ' י.

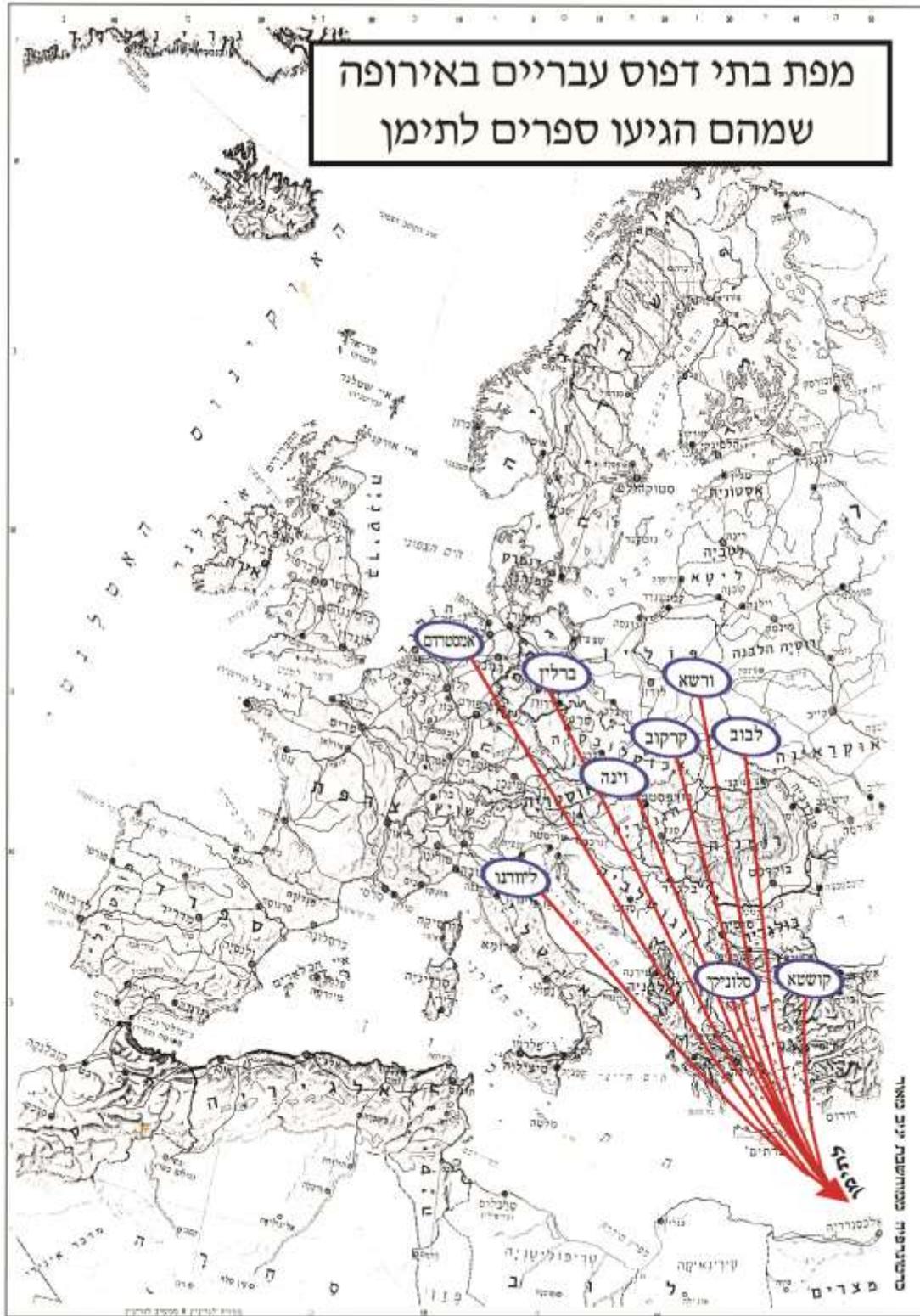
הדפוס העבריים לערים שונות באירופה: קראקא, וארשא, ברלין, אמסטרדם, וילנה, סלוניקי, קושטא, וינה ולבוב. הספרים הועברו בדרכי הים והיבשה: לטורקיה, סוריה, א"י, מצרים ותימן. הסוחרים או השליחים שהגיעו לתימן, רכשו ספרים בכתבי יד ומכרו ספרי דפוס, את הספרים המודפסים מכרו במחיר יקר ואילו את כתבי היד קנו בזול, בטענה שהאותיות בספרי הדפוס יותר בהירות ומאירות עיניים. כך הם הרוויחו כפליים, כי את כתבי היד מכרו כאוספים במחירים גבוהים למוזיאונים שונים בעולם. כיום, כ-50 אחוז מכתבי היד העבריים במוזיאונים הם כתבי יד מתימן. באמצעות סידורי הדפוס חדרו אל סדור התפילה התימני הקדום "הַבְּלָאָדִי" מנהגי התפילה של א"י וסוריה (ארצות אלשאם) ומהמאה ה-16 ואילך התפתח לצד הנוסח "הַבְּלָאָדִי" נוסח התפילה "השאמי".

יעקב ספיר בספרו מסע תימן³⁹ מספר על סוחר יהודי שסיפק ספרי דפוס ליהודי תימן. "עוד פה גביר נכבד וסוחר איש חכם ונבון כהר"ר משה חנוך הלוי נ"י. והוא יליד מדינת תוגרמה (טורקיה) ובא בבחרותו לעיר צנעא ולמד שם תורה ושו"ב. ואח"כ מצא לו בהודו ברכה והצלחה והתיישב פה עדן והצליח בכל משלח ידיו. וגם זכה את הרבים והשביע כל ארץ תימן בספרים רבים חומשים עם כל המפרשים עין יעקב, זוהר, שולחן ערוך, מנורת המאור וראשית חוכמה, אשר בזה כל מעיינם וחפצם, שהביא מליוורנו והפיצם בכל גלילות תימן".

שלמה ברר שליח קול ישראל, תיעד את עליית יהודי תימן "במבצע על כנפי נשרים" (מרבד הקסמים) בשנים 1949 - 1950. בספרו⁴⁰ הוא מתאר קבוצה מעולי תימן היושבים באחת מסוכות העלייה ואחד העולים בשם, שלמה לוי, הראה לו ספרי קודש: "ומפינה חבויה באוהל משך והוציא תיבה מלאה ספרים, ספרי תפילה, גמרות, ספרי פיוטים וספרי קבלה כמה מן הספרים היו קרועים ומרופטים ומצאתי את שם המדפיס מוילנה או מוינה מלפני מאה שנה".

³⁹ עמי ריא.

⁴⁰ ברר שלמה, על כנפי נשרים, עמ' 74.

ערכו של ספר

הספר אצל יהודי תימן נקרא גם בשם "חפץ", חפץ זה היה יקר מאוד והוא עבר בירושה מאב לבן. בדרך כלל, אין אדם מוכר ספר בעד כל הון אלא אם הוא מחליף אותו בטוב ממנו או שמוסיף על דמיו וקונה ספר אחר.⁴¹ לעתים, היהודי משכן את ביתו על מנת לרכוש חמשה חומשי תורה או סדור תפילה.

המחסור בבתי דפוס בתימן, נדירות הספר, יחס הקדושה אליו והזהירות המרובה בשימוש בו, גרמו לכך שיהודי תימן שמרו על הספרים יותר מכל קהילה אחרת. מלאכת ההעתקה הייתה נפוצה בתימן ורק בדורות האחרונים בעקבות התפשטות ספרי הדפוס, חלה ירידה בצורך להעתיק ספרים.

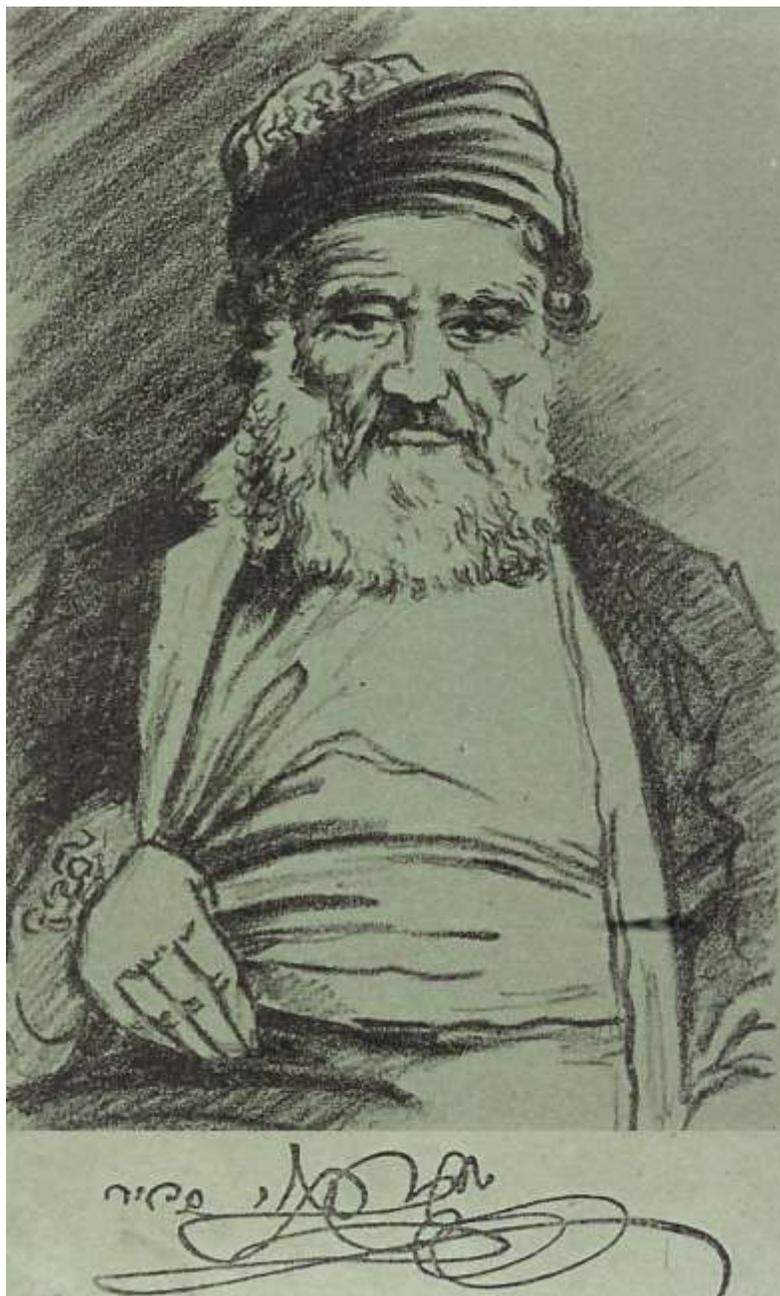
המעתיקים היו בדרך כלל אנשים משכילים, יודעי ספר ובעלי תבונה, רבנים, גדולי תורה ומלמדי תינוקות והשתדלו להדר את כתבם. המעתיקים סיפקו ליהודי תימן ספרי קודש ובדרך זו הפיצו את מעיינות התורה בעם, והצילו יצירות רבות ערך לעם ישראל.

כמה מחיבוריהם של חכמי בבל וספרד, במדרש, בהלכה ובשירה נשמרו הודות למעתיקים.⁴² דפוסים וכתבי יד קדומים שהיו בידי יהודי תימן, תרמו תרומה גדולה להתפתחות המחקר בתרבות היהודית.

⁴¹ רצהבי יהודה, במעגלות תימן, עמ' 96.

⁴² שם עמ' 87.

יעקב ספיר

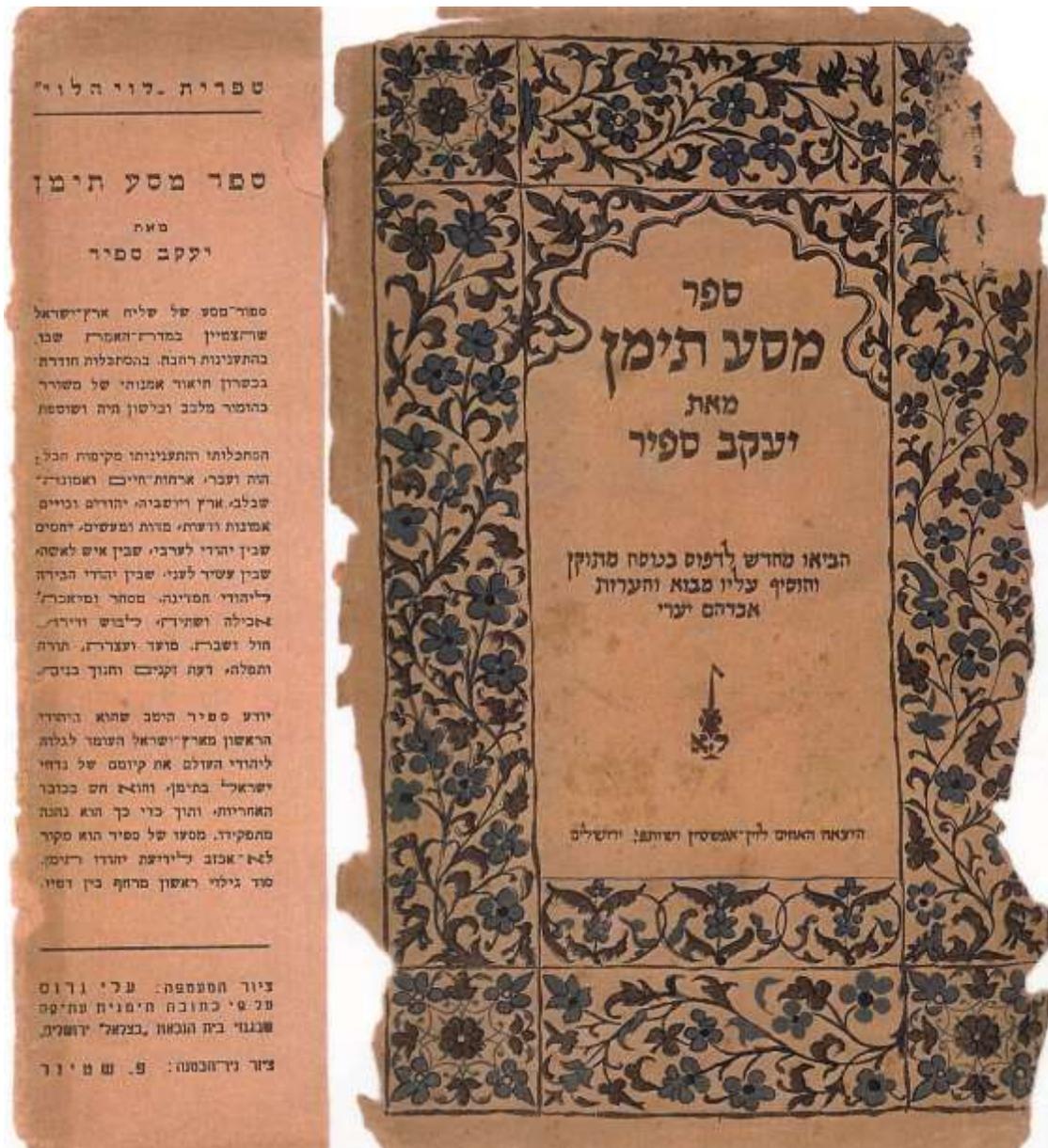

יעקב ספיר נולד בעיר אושמינאי שבמחוז וילנה בשנת תקפ"ב 1822. בשנת 1832 עלה לצפת יחד עם משפחתו, במסגרת עלייתם של חוג הפרושים תלמידי הגאון מוילנה. לאחר כשנה מעלייתם לארץ ישראל נתייתם מהוריו.

בשנת 1834, היה עד ראיה למרד הפלחים בשלטון איבראהים פחה המצרי. הפלחים התנפלו על יהודי צפת, התעללו ביהודים ולקחו את רכושם. ספיר ברח יחד עם רבים מעדת הפרושים ובראשם ר' ישראל משקלוב, לכפר עין זיתון. אחרי מאורע זה גברה בלב רבים מעדת הפרושים הנטייה לעבור לירושלים. בשנת 1836 הגיע לירושלים, תחילה שימש כמלמד בתלמוד תורה "עץ חיים" ולאחר מספר שנים מונה לסופר "החברה קדישא" של האשכנזים, ואחר כך סופר לעדת הפרושים. כסופר העדה היה עליו גם לחבר שירים לכבוד אורחים חשובים, ביניהם חיבר שיר לכבוד מונטיפיורי בשם "כנף רננים". עסק בחקר מסורות המקרא מתוך כתבי יד קדומים ופרסם מאמרים בעיתון "הלבנון".⁴³

בשנת 1859 נשלח על ידי עדת הפרושים בירושלים לארצות המזרח. בנסיעתו, נשדד ממנו כספו ונאלץ להגיע לתימן שם שהה שמונה חודשים. ההיסטוריון אברהם יערי, ערך את ספרו של יעקב ספיר "מסע תימן", על עטיפת הספר הוא מתאר את כישרונותיו ואישיותו של ספיר: "הוא הצטיין במידת האמת, בהתעניינות רחבה, בהסתכלות חודרת ובכישרון תיאור אומנותי של משורר, בהומור מלבב ובלשון חיה ושוטפת. הסתכלותו והתעניינותו מקיפות הכל, הווה, עבר, אורחות חיים ואמונה. ספרו "מסע תימן" מהווה מקור מהימן אודות יהדות תימן באותה תקופה". ספיר זכה לראות את עולי תימן שהגיעו לירושלים בשנת תרמ"ב 1882, נפטר ב - י' תמוז תרמ"ה 1885.

⁴³ יערי אברהם, מבוא לספרו של יעקב ספיר, מסע לתימן, עמ' יג.

"מסע תימן" של יעקב ספיר .

הציור שבעטיפת הספר, על פי כתובה תימנית עתיקה.

הקשרים עם גלות בבל

יהודי תימן שמרו על מסורות קדומות שהגיעו אליהם מכל המרכזים היהודים בכל תפוצות ישראל. חלק ניכר ממסורות אלו הגיעו מהמרכז היהודי בבבל, דבר המעיד על קיום קשרים בין יהדות בבל ויהדות תימן. נכסים תרבותיים אלו נשמרו על ידם במשך דורות רבים:

א. הניקוד הבבלי: הנקרא "הניקוד העליון" שיהודי תימן עד לדורות האחרונים השתמשו בו בעיקר בספרים שבכתבי יד.

ב. "התפסיר": התרגומים בלשון הערבית של רס"ג לתורה ולחמש מגילות, מצויים אצל יהודי תימן ומשמשים ללימודי קבע בתפילות ובפיוטים.

ג. התלמוד הבבלי בנוסח המקורי: לדברי הרב יוסף קאפח זצ"ל⁴⁴ "יש בידינו שרידים וקטעים מהתלמוד שהועתקו מספרי התלמוד, שהיו בידי יהודי תימן מתקופה קדומה שהגיעו ישירות מבבל. ידוע כי נוסחי התלמוד, שנפוצו בספרד ובכל ארצות המזרח, שונים מנוסחי התלמוד שנתקבלו במערב בפרטים רבים. בתימן אנו מוצאים קטעי תלמוד שונים בכמה פרטים מהנוסח המזרחי והן מהנוסח המערבי. מכאן המסקנה שיהודי תימן לא קיבלו את התלמוד לא דרך המזרח ולא דרך המערב אלא מן המקור, מבבל".

ד. בגניזה הקהירית (פוסטאט) נתגלו איגרות מתקופת הגאונים, שנשלחו אל ראשי הקהילות היהודיות בתימן.

ה. מצויים ספרים שנתחברו בבבל ובספרד, כגון: "ספר השירים" של רבי אברהם אבן עזרא וספר "הלכות פסוקות" של רבי יהודה גאון, אשר אבדו בארצות אחרות וכתבי היד שלהם נשמרו בתימן.

⁴⁴ הרב יוסף קאפח, קשריה של יהדות תימן, בתוך יהדות תימן פרקי מחקר ועיון, עמ' לב.

קטע מתוך פרשת וישלח, המקרא ותרגום אונקלוס מנוקדים בניקוד עליון, ואילו התפסיר - התרגום בערבית, אינו מנוקד.⁴⁵

הלוה : אחד כספסר דמים של "פרשה" שאוצאו מתוך כריכת ספר שהובא מתימן.
הגודל : מוקטן. הגודל המקורי 20x15 ס"מ.
החומר : עור קלף עתיק.
(הספד חשיפת גנוזי תימן" - יל"ן)

וַיֹּאמֶר הַגִּיד לִי עַל שִׁמְךָ וַיֹּאמֶר רַמֵּה זֶה תִּשְׁמַר לְשִׁמִּי וַיְבַרֵךְ אֶת־שֵׁם:
וַיִּשְׁאַל־יַעֲקֹב וַהֲמָר הוּא בְּעֵינַי שִׁפְךָ וַהֲמָר לִמְאֵד הֲיֵן אֶת־שְׂאֵל לְשִׁמִּי וְבִינָי
יֵלִיָּה תִּמְנָן: פֶּסֶל יַעֲקֹב וְקָדְאֵבְדֵב בְּהַסְמֵךְ קָלָמָא סוּלָךְ עַן אֶסְמִי
לֵמָא בְּהַלְמָה תֵּם וְיִקְרָא יַעֲקֹב שֵׁם הַלְמָקוֹם פְּנֵי־אֵל כִּי לֵאמֹר אֱלֹהִים פְּנֵי
אֵל פְּנֵי־אֵל וְנִפְשִׁי וְקָרָא יַעֲקֹב שִׁמִּיָּה דֵאֶת־רֵאֶפְנֵי־אֵל הָיִי הִזְיֵי
כִלְכֵּלָא הָיִי אֶפְרַיִם וְאֶשְׁתִּי־זֵבֶת נִפְשִׁי פֶסֶם יַעֲקֹב אֶסְמִי לְמַעַע
פְּנֵי־אֵל קָרָאֵל אֵי רֵאִית מְלַךְ אֵלֵה שְׂפָהֵהָ וְתִכְלַעַת נִפְשִׁי וְיִדְרָה לִּי
הַשִּׁמְשׁ כְּשֵׁר עֵבֶד אֶת פְּנֵי־אֵל וְהָאֵל מְלַעַע עַל יְדֵי־וֹדֵהָ שְׂלֵמָע
כִּד עֵבֶד יִתְפַּנֵּי־אֵל הָאֵל מְטַלַע עַל יְדֵי־וֹדֵהָ: פֶּסֶם קָרָא לְשִׁמְס כְּמִי עֵבֶד
פְּנֵי־וֹדֵהָ יַעֲקֹב וְרֵבָה: עַל כֵּן לֵאמֹר לֵבְנֵי יִשְׂרָאֵל: אֶת־גִּיד
הַנְּשִׂיָּה אֶשְׁרֵי עַל כֵּף הַיָּדָךְ עַד הַיּוֹם הַזֶּה כִּי־נִגַע בְּכֶף יָדְךָ יַעֲקֹב בְּגִידֵי
הַנְּשִׂיָּה: עַל כֵּן לֵאמֹר לֵבְנֵי יִשְׂרָאֵל יִתְגַּדֵּל נִשְׂאֵן עַל פְּתֵי וְדָמָא
עַד יוֹמָא הַזֶּה הָיִי קָרִיב בְּפִתֵי וְדָמָא הֵי־יַעֲקֹב בְּגִידָא נִשְׂאֵן: לְדָלֵךְ לֵא
יִכְלֹן בְּנֵי אֶסְרָאֵל עַד־קֵץ לְנִסֵּי לְיִי־מַעַחֵךְ לְוֹדֵךְ לֵי הָדָא לְיוֹם לֵמָא
דְּנֵי בְּחֻק־וֹדֵךְ יַעֲקֹב בְּעַד־אֶנְסִי: וְנִשְׂאֵן יַעֲקֹב עֵינֵהָ וְיִדְרָה וְנִפְשִׁי
בְּאֵי־וַעֲמוֹ אֲרִבַע מֵאוֹת אִישׁ וַיִּחַ־אֶת־יְלָדֵי־יִשְׂרָאֵל עַל לֵהָ וְעַל לְחֵל וְעַל
שְׁנַיִ הַשְּׂפָחוֹת: וַיִּחַ־יַעֲקֹב עֵינֵהָ וַיִּחַ־זָּאֵהָ עֵשָׂו אֶת־יִי־וַעֲמוֹהָ
אֲרִבַע מֵאוֹת גְּבִילָא וְפִלִיגִיָּאֵל עַל לֵהָ וְעַל לְחֵל וְעַל לְדִי־וֹן
לְחֵטְאֵהָ תֵּם רִפַע יַעֲקֹב עֵיטוּהָ וְאֵלֵי בְּעֵשָׂו אֶקְבֵּל וּמַעַח אֲרִבַע
מֵאוֹת רְגֵל פֶּרְסָס לְאוּלָאֵר עַל־יֵה לֵהָ וְעַל־יֵה רֵחֵל וְעַל־יֵה לְאֶמְתִּין: וְנִשְׂמָ
אֶת־הַשְּׂפָחוֹת וְאֶת־יְלָדֵיהֶן רֵאֶתֵהָ וְאֶת־לֵהָ וַיֵּלֵהָ אֶת־רַבִּים וְאֶת־
רֵחֵל וְאֶת־יִוֹסֵף אֶת־לֵבֵי־וֹתָאֵר אֶת־בְּנֵי־וֹן חֵד־מוֹתָאֵר אֶת־

המקום : צנעא. תימן. הכותב : בלתי ידוע. הוסף : הק"י (1350). לפי הסערה.

⁴⁵ יהודה לוי נחום, ספר חשיפת גנוזים מתימן, עמ' פא..

תמיכת יהודי תימן בישיבות בבל

החוקר, שלמה דב גויטיין, בספרו "התימנים"⁴⁶ מביא את האיגרות שנשלחו מישיבות בבבל, ושנתגלו בתוך הגניזה הקהירית - פוסטאט. "איגרות אלו היו חילופי מכתבים בין גאוני בבל לקהילות ימאן וימאמה. מתוך האיגרות הללו שש מהן הופנו ע"י גאוני בבל אל שישה מרכזים בתימן. האיגרות מוכיחות שהיהודים היו מפוזרים על פני כל ארץ תימן יותר משהיו ערב העלייה לא"י לאחר קום המדינה. מסקנה נוספת היא שמכתבים אלו הראו שהיהודים בתימן היו בעלי יכולת כספית, וראשי הישיבות בבבל התחשבו מאוד בהכנסות שבאו אליהם מתימן".

איגרת אל תושבי אלצ'ויאל וחביל - אזור קעטבה

"הנה העתדנוך שליחנו ומנינוך לחדש חוק ישיבתנו מבני מקומך ואנו שואלים ממך, שתזדרז ותתחזק ותהיה לבן חייל ותדבר אל העם להתנדב וירווח לישיבתנו, כי אנו החכמים והתנאים והתלמידים הוגים תמיד במשנה ובתלמוד. גם בעזר קהלך, ישמרם צורם, אתם משתתפים בשכר מצוותם וזכויותיהם וכבר צווינו וכתבנו אל אנשי בית אלצ'ויאל ואלחביל קרא אותו בקהילות, למען יעשו לפיהו וכל אשר ינדבוהו תשלמו לידי מר שר שלום ומר חיים בנו, ישמרם צורם, כי הם שופטנו ושליחנו בכל ארץ ימאן וימאמה".

איגרת אל העיר ירים

באיגרת נוספת ששוגרה אל משה ואל שלמה בר - סעיד מהעיר ירים, קובל הגאון על אנשי ירים על שחדלו לתרום לישיבות, ובתוכחה חריפה דורש מהם לאסוף את הנדרים גם בעד התקופה שעברה ולשגרם לצנעא: "מה שאבדתם מן הנדרים והנדבות וחוקי הישיבה, תשלמוהו ממונכם ותדברו עם בני מקומכם וזולתם, להתנדב לישיבתנו נדבה רחבה, וכל אשר תעשו עמנו שכר גדול תיטלו מיוצרכם עליו, וגם אנחנו נאשרכם ונהללכם ונצווה לברככם בישיבה ובכל בתי נביאים וצדיקים שבבבל, וכותבים בשבחכם אל כל ארץ ימן וימאמה".

⁴⁶ שלמה דב גויטיין, התימנים, מכון בן צבי למחקר ישראל במזרח, כל האיגרות מצויות בעמ' 21-23.

איגרת אל העיר צעדה

האיגרת נשלחה אל עמרם בר יהוחנן מהעיר צעדה. שולח האיגרת מתרעם על אנשי צעדה, ששלחו תרומותיהם לישיבות אחרות וקיפחו את ישיבתו: "ותחזיק בזולתנו ותעזוב אותנו ואת בני ישיבתנו בחוסר כל ובכל שנה ושנה תסיע את חוקנו לזולתנו". מהאיגרות אנו למדים, שתמיכת יהודי תימן בישיבות בבל הייתה קבועה, והמפגרים בתשלומים היו נתבעים לשלם גם בעד תקופת העבר. גאוני בבל היו דורשים את התמיכה לישיבות, ומי שלא שילם היו מנדים אותו.

הקשרים עם גלות מצרים

עליית מעמדה של הקהילה היהודית במצרים

התחזקות מעמדה של הקהילה היהודית במצרים, החל במאה העשירית ונגרם כתוצאה משיבושי הדרכים⁴⁷ בין מצרים לבבל, כי המעבר ממצרים אל בבל היה בחזקת סכנה, לכן, קבוצה גדולה של סוחרים העתיקה את מושבה מבגדאד אל פוסטאט שבמצרים, ונסעו ממצרים אל בגדאד בדרך הים. השיבוש בדרכי היבשה בין מצרים ובבל, הביא לכך, שתימן הפכה לצומת דרכים של המסחר העולמי הימי והקשרים עם יהדות מצרים התפתחו מאד.

תמיכת מצ'מון בן יפת בן בנדאר בישיבת מצרים

באחת התעודות שנתגלו בגניזה בפוסטאט, אנו מוצאים הוראות שנתן מצ'מון בן יפת (חסן) בן בנדאר,⁴⁸ נגיד תימן ואיש עדן, לחלפון בן נתנאל הלוי, איש פוסטאט שבמצרים, שימסור את הסחורות שהופקדו בידו כמתנות לחכמי הישיבה ולראש הישיבה, הגאון מצליח הכהן בן שלמה, אשר שימש כגאון באותה תקופה. ראש הישיבה יקבל עצי בשמים יקרים ותבלינים ששוויים באותם ימים 31 דינר. ולחכמים הוא נותן ספלי חרסינה מסין, מלבושים, בדי משי אדום מהודו ותבלינים. בן דודו של מצ'מון, יוסף בן אברהם בן בנדאר, שולח מתנות מעדן אל בירת מצרים,

⁴⁷ כבושי הסלגוקים, ובמאה השתים עשרה כיבוש איי ע"י הצלבנים.

⁴⁸ גויטיין, התימנים, עמ' 24-26

בידי אחד מידידיו, לראש הישיבה עשרה דינרים. לחכמים 2-3 דינרים לכל אחד, 10 דינרים לבית הכנסת ו-20 דינרים לצורכי צדקה לעניים.

הרמב"ם - רבי משה בן מימון

נולד בשנת 1138 בעיר קורדובה שבספרד, בה שימש אביו רבי מימון כדיין הקהילה. בשנת 1148, בעקבות פלישת האלמואחדין מצפון אפריקה לספרד ורדיפתם את יהודי האזור, נאלצה משפחתו לעזוב את קורדובה. המשפחה ניסתה להתיישב בעיר פס שבמרוקו ולאחר מסע נדודים שארך כעשר שנים הגיעו לארץ ישראל. הרמב"ם נשאר בארץ מספר חודשים וירד למצרים. שימש מנהיג הקהילה במצרים ורופאו של המשנה למלך הוויזיר אל-אלפצ'יל. שמו של הרמב"ם כפוסק הלכה הגיע לכל תפוצות ישראל, ויצירתו הרוחנית מצויה בספריו הרבים. יעקב ספיר שביקר בתימן בשנת 1859 מתאר בספרו "מסע לתימן"⁴⁹ שעיקר לימודם של יהודי תימן "הוא בספר הי"ד החזקה להרמב"ם, ופוסקים דיניהם ומנהגייהם רק על פי דעת הרמב"ם, ולא יסורו ממנו בין לקולא בין לחומרא כי רק אותו קבלו עליהם למורה ודיין".

הרמב"ם נפטר בשנת 1204 בגיל 66. לפי דרישתו המפורשת ציווה לקברו בארץ ישראל, ואכן גופתו הועברה לטבריה ושם עומד מבנה המציין את מקום קבורתו.

⁴⁹ עמ' סד.

קשרי יהדות תימן עם הרמב"ם

בימי הרמב"ם הייתה תימן תחת שלטון מצרים (ימי שלטונו של צאלח-אל-דין). מסיבה זו אפשר גם להבין את הקשר ההדוק בין הרמב"ם ליהודי תימן. חיבוריו המפורסמים הגיעו לתימן מיד לאחר הופעתם. באותה תקופה שלט בתימן עבד אלנאבי, שגזר על היהודים גזירות קשות כולל המרת דתם. ראש קהילת תימן ר' יעקב פיומי כותב אל הרמב"ם ומתאר את מצבם הקשה של היהודים בתימן, וכן כיצד ינהגו לגבי האדם הטוען שהוא המשיח.

הרמב"ם, שהיה מעוניין שדבריו יגיעו לאוזני כל יהודי, מסביר מפני מה כתב איגרתו ערבית "ושאר עניני כתבך אשר שאלת להשיבך עליהם ראיתי להשיב התשובה בלשון קידר (ערבית) וניבו, למען ירוץ קורא בו". באיגרת תימן הוא מעודד אותם ומזהיר אותם מפני הופעת משיח השקר לבל יטו לבם אליו.

קטעים מאיגרת תימן⁵⁰

"מני אנא משה ברבי מימון הדין, ברבי יוסף החכם, ברבי יצחק הרב, ברבי עובדיה הדין זכר צדיקים וקדושים לברכה. חזקו ידיים רפות וברכיים כושלות אמצו. לכבוד גדול וקדוש מר ורב יעקב, החכם, הנחמד, היקר, הנכבד, בן כבוד מר ורב נתנאל, זכרונו לברכה בן אלפיומי. ובכלל כל אלופינו אחינו, כל תלמידי הקהילות אשר בארץ תימן ישמרם צורם ויגן בעדם, אמן סלה. על שרשי האמת יעידו גזעיהם, ועל טוב המעיינות ישהידו נובעיהם. ואמנם, כי משורש האמת פרח נצר נאמן, וממעין החסד נהר גדול נמשך בארץ תימן, להשקות בהם כל גנים, להפריח הניצנים".

על משיח השקר הוא כותב:

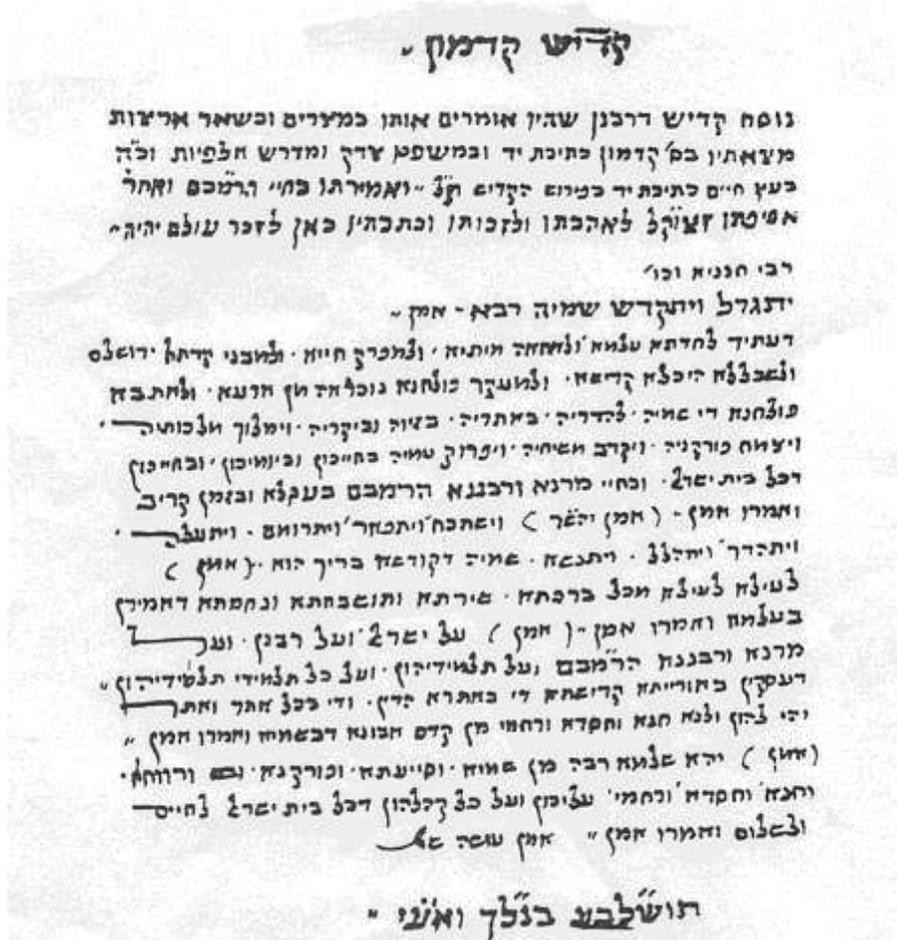
"אבל מה שזכרת מעסק האיש, שהוא אומר שהוא משיח בערי תימן, דע שלא תמהתי ממנו ולא מן המאמינים בו, לפי שהוא משוגע בלי ספק, ואין על החולה אשמה ופשע אם לא יסבב הוא חוליו.

וכן איני תמה מן המאמינים בו מקוצר רוחם, ושאינם יודעים מקום המשיח ומעלתו הגדולה, שעלה בדעתם זה. אבל אני תמה ממך, שאתה מבני תורה ועמדת על ספרי החכמים. האנך יודע, אחי, שהמשיח נביא גדול מאוד וגדול מכל הנביאים, מלבד משה רבנו, עליו השלום? ועוד: האנך יודע, שמי שאומר על עצמו שהוא נביא, שאם נמצאת נבואתו מוכחשת הוא חייב מיתה, לפי שסמך לעצמו המעלה הגדולה הזאת כמו שיומת המתנבא בשם עבודה זרה".

⁵⁰ איגרות הרמב"ם, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, הדפסה שישית, תשל"ט, עמ' קג-קד, על המשיח עמ' קעז.

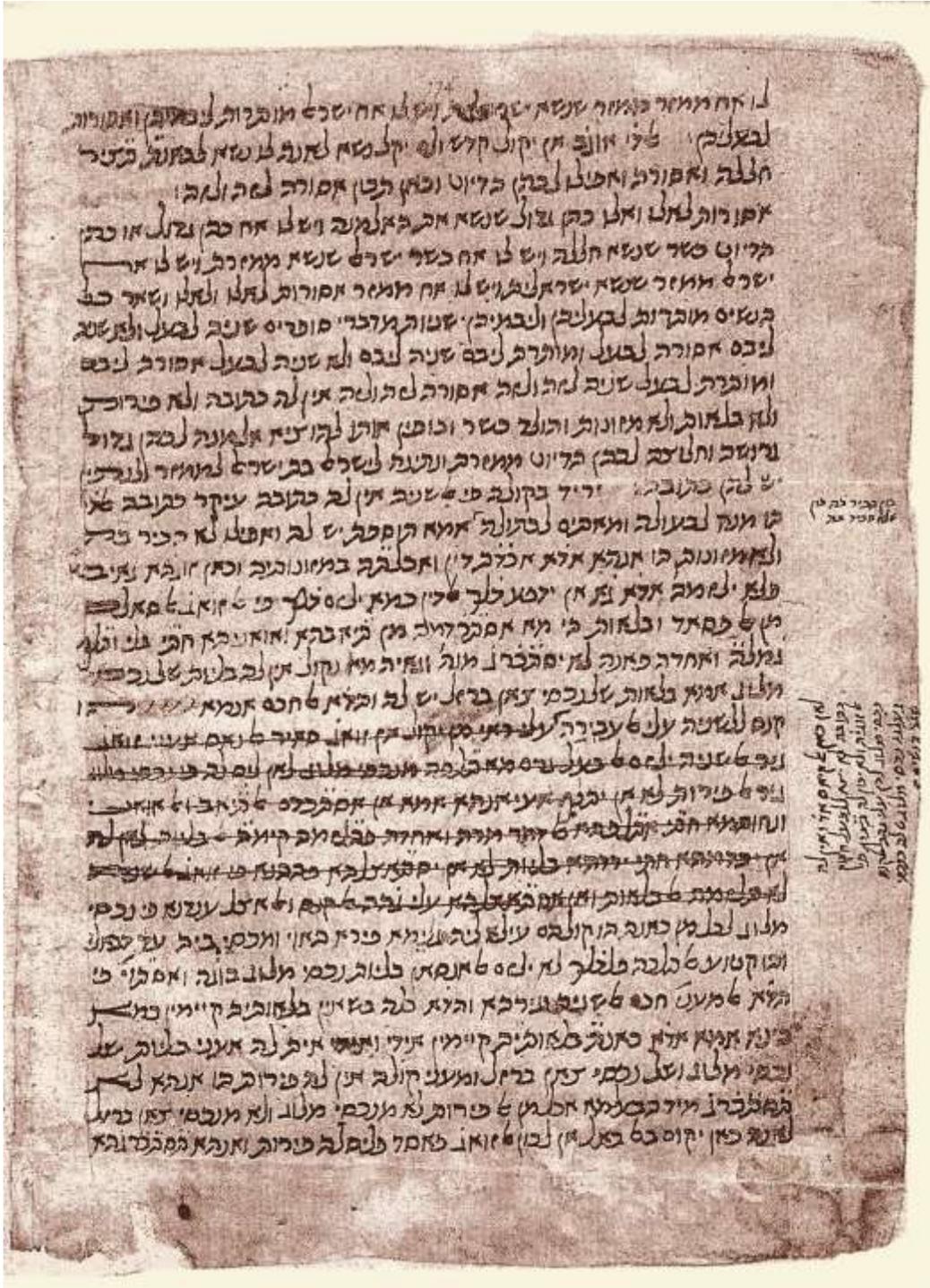
קדיש קדמון

הרמב"ן, (רבי משה בן נחמן) מודיע לרבני צרפת בדבר קיומו של הקדיש בו מוזכר שם הרמב"ם: ⁵¹ "והנני מעיד עליי לפני רבותי שמים וארץ כי שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות מלכות תימן קהילות רבות עוסקין בתורה ובמצוות לשמן, והיו מזכירין שם הרב בכל קדיש וקדיש, בחייכון וביומכון ובחיי דרבנא משה בן מימון, אשר האיר עיניהם בתורה והעמידן בקרן אורה".

צילום זה הוא נוסח הקדיש שנהגו לאומר יהודי תימן ומצרים בזמנו של הרמב"ם. בצילום מופיע שמו של הרמב"ם פעמיים בתוך הקדיש. "ובחיי מרנא ורבנא הרמב"ם" וכן "על ישראל ועל רבנן ועל מרנא ורבנא הרמב"ם"

⁵¹ יהודה הלוי נחום, חשיפת גנוי תימן, עמ' 22.

צלום⁵² כתב ידו של הרמב"ם, מתוך, "פירוש המשנה" יבמות פרק ט', כ"י ששון 405703.

⁵² באדיבות המכון לתצלומי כתב יד האוניברסיטה העברית ירושלים. תודתי נתונה למר מרדכי יצהרי שבאמצעותו הושג.

הקשרים עם יהודי הודו

המסחר היהודי עם הודו התפתח במאות ה-12 ואילך, רבים הם המכתבים שנמצאו בגניזה הקהירית המעידים על קיום קשרי מסחר עם הודו. הביקוש לסחורות מהודו והמזרח הרחוק גדל והלך בייחוד באירופה ורבים השתמשו במעברים הימיים. הסיבות לשנויים בנתיבי המסחר היו בגלל שאפריקה הצפונית נחרבה במאה ה-11 ע"י גדודי הבדווים הערבים⁵³ ובים התיכון דחקו הרפובליקות האיטלקיות את רגלי השלטון של הציים המוסלמים ואת הסחר היהודי. לכן האפשרות היחידה לפתח את המסחר הייתה דרך ים סוף והאוקיינוס ההודי, כי זו הייתה הדרך הבטוחה ביותר. העיר עדן שבדרום תימן שמשה כתחנת ביניים ונמל מעגן לסחורות שהגיעו מארצות המזרח הרחוק ולסחורות שהגיעו: מארצות אירופה, טורקיה, סוריה, ארץ ישראל ומצרים.

מוצאם של יהודי קוצ'ין מתימן⁵⁴

מסורת קדומה מצויה אצל יהודי קוצ'ין, שהם יצאו לגלות מארץ ישראל, בימי מלכותו של הושע בן אלה, בא שלמנאסר מלך אשור והגלה את היהודים אשר בשומרון. ככתוב: "ויעל מלך אשור בכל הארץ ויעל שמרון ויצר עליה שלש שנים: בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שמרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדוי" (מלכים ב, יז, ה - ו). שלמנאסר שלח שבויים יהודיים גם לתימן. הגולים מארץ ישראל הביאו עמם לתימן ספרים שונים. לאחר תקופה ארוכה בתימן שבה היו היהודים נתונים לרדיפות ומהם אף המירו דתם, לקח המלך את ספרי היהודים. לאחר עשר שנים השיב בן המלך את הספרים ליהודים, והם קבלו עליהם לחגוג את י" בשבט לציון השבת ספריהם, כפי שעדיין חוגגים היהודים יום זה במאכא (עיר חוף בתימן) ובחוף מאלביאר (חוף בהודו מול העיר קוצ'ין).

⁵³ ש. ד. גויטיין, יהודי תימן וסחר הודו, בתוך יהדות תימן פרקי מחקר ועיון, עמ' נא.

⁵⁴ מאיר בר-אילן, ספרים מקוצ'ין, בתוך פעמים 52, עמ' 75 - 77.

קיים בסיס היסטורי שאכן חלק מיהודי קוצ'ין באו מתימן, שכן תימן מצויה בדרך הימית בין מצרים והודו, ונוסע מתימן שהפליג מזרחה היה עשוי להגיע לקוצ'ין לפני כל מקום אחר, משום שלנמל קוצ'ין יצאו מוניטין והוא היה הסיבה הראשית לפריחת קוצ'ין במשך מאות שנים.

חיזוק לקשר בין תימן לקוצ'ין מצוי במסמכי הגניזה, בדבר מסעות סוחרים יהודים בין הים התיכון מצרים תימן והודו.

לאחרונה התפרסמו קרוב לעשרים מכתבים⁵⁵ שנשלחו מיהודי תימן ובראשם המהרי"ץ (רבי יחיא צאלח) ליהודי קוצ'ין, ובהם ליחזקאל רחבי ובנו דוד שהיו בין המנהיגים של יהודי קוצ'ין, במאה ה-18 במשך כחמשים שנה. ממכתבים אלו עולה, כי יהודי תימן ספקו תשמישי קדושה ליהודי קוצ'ין ואף עמדו עמם בקשרי נישואין ומסחר.

תיקים לספרי תורה בתימן עשויים מעץ, מקושטים בעלים ופרחים בלבד, היריעות גוויל.

מאוסף מרכז מורשת יהדות תימן ראש העין.

פרק שלישי: תפילה ושירה

התפילה והשירה אצל יהודי תימן הן במעלה של קדושה, כי השירה בתימן הינה שירת קודש. עד לעריכת התפילות שעשה המהרי"ץ היה מדור של שירים ותשבחות בתוך סידורי התפילה, אשר שימשו זמירות: בשבתות, במועדים ובשמחות. עם פריחת השירה בתימן במאה הי"ז, הורגש צורך לייחד דיואן (ספר שירים) נפרד לשירי ר' שלום שבזי וחבריו.⁵⁶

התפילה

התכלאל (מכלול): הוא סידור התפילה הקדום לימות החול, לשבתות, למועדים ולימים נוראים, לפי הנוסח "הפלאדי" (מקומי). נוסח זה מבוסס על נוסחי התפילה של חכמי המשנה, והתלמוד. האיש שהשפיע רבות על נוסח התפילה של יהודי תימן לפני הרמב"ם היה הרב סעדיה גאון, סידורו נתקבל ועל פיו נהגו, רבים מהמעתיקים, ציינו את שמו על סידורי התפילה. עם קבלתו של הרמב"ם כפוסק הלכה אצל יהודי תימן הם קבלו גם את סדר התפילה כפי שהרמב"ם כותב בספרו היד החזקה, היכן שהרמב"ם חולק על רס"ג נהגו לפי הרמב"ם.

קיימים נוסחים רבים של תכלאלים להלן ארבעה מהם:

התכלאל של משפחת קאפח

התכלאל הקדום שנשאר בידי משפחת הרב יוסף קאפח זצ"ל, נכתב בשנת הרנ"ח ליצירה, אתת"ט לשטרות 1498.

⁵⁶ רצהבי יהודה, במעגלות תימן, עמ' 76.

תכלאל בשירי

כינויו הספרותי של רבי יחיא בשירי הוא אבנר בר נר השרוני.⁵⁷ בשירי חי באלרחבה כפר על יד צנעא, היה סופר מהיר והעתיק מספר ספרים. תכלאל זה נכתב על ידו בשנת השע"ח ליצירה, אתתקכ"ט לשטרות, 1618 לסה"נ, ונחשב לתכלאל המקורי והמדויק, בשירי נפטר בשנת ה"ת - ליצירה, 1640 לסה"נ.

תכלאל ונה

הרב יצחק בן אברהם ונה, מגדולי המקובלים חי בין השנים 1570 - 1655. העתיק הרבה תכלאלים אך מצא לנכון להתקין את המחזור התימני ברוח הקבלה, ולשם כך הוסיף על הנוסח הישן תפילות מדפוסי ספרד, מתיקוני המקובלים ומפיוטי האר"י. כך נוספו לתפילות ליל שבת, מגילת שיר השירים, "לכה דודי" לשלמה אלקבץ הלוי, ופיוט "בר יוחאי" לשמעון לביא.⁵⁸

תכלאל מהרי"ץ

הרב יחיא בן יוסף צאלח גאון חכמי תימן, היה סופר מהיר אשר העתיק את התכלאל והוסיף לו פירוש "עץ חיים". תכלאל זה נקבע, כמהדורה האחרונה של התכלאל התימני. המהרי"ץ נפטר בשנת תקס"ה – 1805 לסה"נ.

⁵⁷ חבארה יוסף ש. מבוא לספר התכלאל שהועתק בתימן ע"י הרב שלום קרח מתוך תכלאל אל בשירי.

יצא לאור בירושלים תשכ"ד עמ' 14.

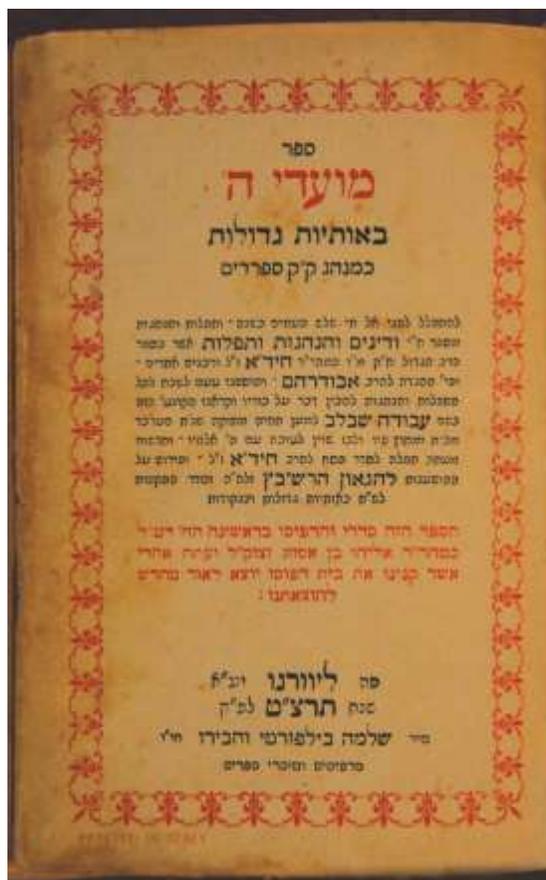
⁵⁸ רצהבי יהודה, במעגלות תימן, עמ' 74.

עמוד השער לסדור התפילה תכלאל, כתב ידו של הרב שלום בן הרב יחיה קרח

הנוסח השאמי

מהמאה ה-16 ואילך, החלו להדפיס סדורי תפילה, בבית הדפוס העברי בליוורנו שבאיטליה. הדפוסו סידורים שהתקבלו בקרב קהילות ספרדיות שונות בארצות אגן הים התיכון והגיעו גם לתימן, סידורי דפוס ליוורנו מייצגים את הנוסח "השאמי" בתימן. הנוסח נקרא "שאמי" כי סוריה וארץ ישראל כונו, בשם ארצות "אלשאם" = ארצות הצפון, ודרך ארצות אלה הגיעו סדורים אלה באמצעות שליחים וסוחרים. בימיו של רבי שלום עראקי הכהן היה ניסיון להנהיג את הנוסח השאמי בכל בתי הכנסת. לעומתו המהרי"ץ (הרב יחיא צאלח) תמך בנוסח הבאלדי הנהוג בצנעא. המחלוקת בעניין נוסח התפילה גרמה לפילוג בקהילה. הנוסח השאמי התקבל אצל יהדות שרעב, יהדות עדן שבדרום תימן וצעדה שבצפון. קהילות אלה גם קלטו בצורה מואצת את הקבלה, ספר הזוהר והשולחן ערוך ונהגו לפיהם.

עמוד השער מתוך סידור, מועדי ה', דפוס ליוורנו

שירת יהודי תימן

על שירת יהודי תימן נכתבו מחקרים רבים. התחיל בהם החוקר הראשון לשירת תימן צבי אידלזון, המוזכר רבות ע"י חוקרי שירת תימן. בחרתי את תיאוריהם על השירה, של שני חוקרים: פרופ' יהודה רצהבי והרב יוסף קאפח זצ"ל.

פרופ' יהודה רצהבי מתאר בספרו "שירת תימן העברית" את מאפייניה של שירת תימן, וכך הוא כותב:⁵⁹

"שירת תימן היא שירה דתית לאומית שהיסוד החילוני בה הוא מבחינת מיעוט מבוטל. אידלזון, חוקר שירת תימן, העלה את הסברה שההתעוררות הפיוטית שחלה בתימן במאה ה-יז' מקורה בקבלה של א"י, שהתסיסה את קהילות ישראל שבמזרח ובמערב. פיוטיהם של האר"י, נגרה, אלקבץ ולביא, התפשטו בתפוצות הגולה והפיוט בהם רוח יצירה. על כך יש להוסיף שהשירה הייתה גם תולדה של מאורעות התקופה, רדיפות קשות עד כדי גירושים המוניים מזה וצפייה משיחית דרוכה מזה. לשירה היה יעוד בתקופה סוערת זו, כולה ספוגה תורה ויראת שמים ומפעמת בה אמונה חזקה ובטחון גדול באלוהים. היא טיפחה בלב המוני העם דבקות עזה באלוהי ישראל ובתורתו, רוממה את רוחם בעיתות צרה וזקפה את קומתם. השירה שימשה כלי להפצת תורה, חכמה ומוסר בעם. משום כך רבים השירים שנושאייהם עיוניים לימודיים, ולא דווקא בדברים שהיהודי נצרך להם בחיי היום יום, אלא אף עניינים מופשטים שהעסיקו את המחשבה: האל והנשמה, הנפש והשכל, תחיית המתים ועולם הבא, כוכבים ומזלות והשפעתם על הטבע ועל הבריאה, ואף שאלות במדעים ובתורת הסוד. עניינים אלו נידונו בחילופי שירים בין משוררים ותלמידי חכמים. לשירים הללו מבנה מיוחד, הם פותחים בשבחי הנשאל ובני חבורתו מצד חכמתם, אחריהם באות השאלות, ולבסוף תפילה על הנשאל וברכת שלום לו בחתימת השיר.

⁵⁹ פרופ' יהודה רצהבי, שירת תימן העברית, עם עובד תל אביב, ע"מ, 13-14.

יהודי דרום תימן, שהעמידו מקרבם את משוררי בית משתא, עיקר עיסוקם היה מדרש וקבלה. רבי שלם שבזי הגדירם במילים "שופעי דרשה וקבלה", את תורת הנסתר שאבו משני מקורות: ספר הזוהר ופירוש רבנו בחיי לתורה. הגייתם בקבלה מצאה ביטוייה גם בשירתם. שירים רבים דנים בעשר ספירות, במזלות וגלגלים ואף בסוד אותיות האלף - בית.

בשירים אחרים משוקעות שאלות ותשובות בתורת הנסתר, שמשוררים שיגרו איש לרעהו. הרבה רעיונות מספרות המקובלים שזורים בשירי חתונה מחמת שהמשורר המקובל ראה בזיווג חתן וכלה סמל להתפייסות ואחדות בין כנסת ישראל - הרעיה לדודה שבשמים. אפילו בריקוד שליווה את השירה, צפה המשורר משהו מן הסמליות: תנועות ההתקרבות, ההתחמקות וההתרחקות בין צמד הרקדנים רימזו על יחסי הדוד והרעיה".

ר' שלום שבזי

נולד בשנת שע"ט - 1619 בכפר שבזו באזור שרעב בדרום תימן. אביו המשורר רבי יוסף בן אביגד ממשפחת משתא, משפחה של משוררים ותלמידי חכמים ידועים. המפורסם בהם רבי יוסף בן ישראל שחי בדור שקדם לשבזי. שבזי היה אורג במקצועו ובימי נעוריו נדד מכפר לכפר, התארח בבתי נדיבים שונים שכיבדוהו על שירתו. ברבות הימים נעשתה שירתו ביטוי לרחשי ליבה של גלות ישראל שבתימן, והוא הפך לדמות מקודשת על הקהילות היהודיות.

הרב יוסף קאפח זצ"ל הטיב לתאר את דמותו של רבי שלום שבזי.⁶⁰

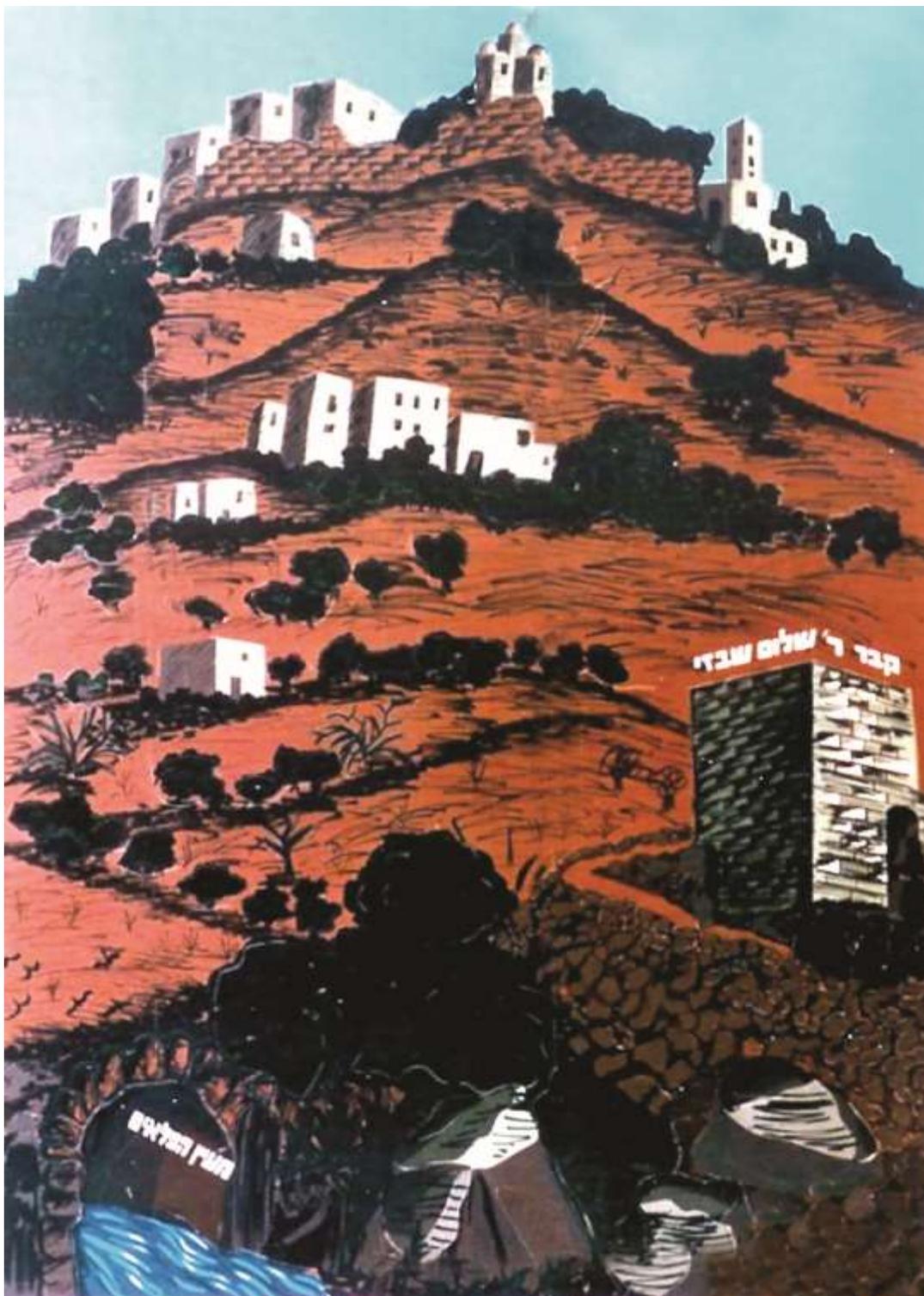
"בזמנו של רבי שלם לא נהגו להוסיף לו תואר "רבי, או מורי" כנהוג בתימן לכל רב כי ראו בו אישיות מעל כל התארים האלה, לכן היה תארו בפי הכול גדולים וקטנים "אַבָּא שְׁלָם". עד ימינו אנו. אם כי בצנעא וסביבותיה נקרא מארי סאלם. בכל דרום תימן מהעיר ירים והלאה הוא נקרא "אַבָּא שְׁלָם". בתואר זה שמו נישא על כל שפתיים ביראת כבוד ובהערצה רבה. הם לא ראו בו רק רב ומורה בלבד, אלא גם

⁶⁰ הרב יוסף קאפח, שלום בן יוסף שבזי, ערך יוסף טובי, תשל"ב עמ' כה.

אב, רועה, מדריך, מחנך, מנהל, איש העומד בין ישראל לאביהם שבשמים בבחינת "היה אתה לעם מול האלוקים". מפליאה מאוד תופעה זו ובודאי אומרת דרשני. כמה גדולים וחשובים עמדו לה ליהדות זו באלפי שנות גלותה מעולם לא זכה אדם למעמד כזה, מעמד של קדוש ונערץ, שעל אף שאין יהדות זו נוהגת לקדש אישים בהתאם לתפיסתה הרוחנית ודרכי חשיבתה, זכה בכל זאת רבי שלם שבזי למעמד ולשם החורג מכל נוהג. אין זה סתם מקרה כי אם ברור שאישיותו, חכמתו, ידיעותיו, פרישותו וחסידותו הם הם שהביאוהו לידי כך והם שהקנו לו מעמד מכובד זה.

במה לאישיותו הדגולה, הלא המה שיריו הרבים הנמצאים בידינו היום ומהם ורק מהם בלבד יכולים אנו להכירו, כי אינם אלא ליבת געש נשמתו הגדולה בהתפרץ שאון גלי הגיגיו והמיית ליבו. בשנינות לשונו ועושר ביטוייו ידע למצוא לכל רעיון את המילה המתאימה ביותר, גם תחושות מחשבתיות ורגשות עיוניות, שאינן ניתנות לביטוי או שקשה מאוד להביאם לידי ביטוי, מצא להם רבי שלום שבזי כלי הבעה, אם במלים ואם בקשרי מלים. מפליא עושר ביטוייו ושליטתו המלאה בשפה העברית והן בשפה הערבית, שתי השפות האלה היו בתוך תחום אפיקי ידיעתו.

על מה לא שר רבי שלום שבזי: אגדה, מדרש, קבלה, פילוסופיה, מוסר, פסיכולוגיה, היסטוריה, טבע, שבת ומועד, שירי ריב, שירי חול, ואחרון אחרון חביב רגש עז וגעגועים אדירים למשיח ולימות המשיח. מלבד שרעיון זה עובר כשביב זוהר כמעט בכל שיריו, ובכל שיר, יהיה אשר יהיה נושאו, מסיים וחותרם בו בגעגועים לגאולה ולימות המשיח, אלא שגם ייחד שירים רבים לנושא זה ותיאר את המשיח וימותיו בצבעים מרהיבי רעיון ומלהיבי כל דמיון".

קברו של רבי שלום שבזי, בצלע ההר ליד העיר תעניז, בדרום תימן.
איור, מרכז מורשת רה"ע, 1983, גרפיקה, ישראל חוטר.

הזיארה (הביקור) בקברו של ר' שלום שבזי

דוד קאראסו הגיע לתימן בשנת תרל"ד 1874 למטרות מסחר. הוא שהה בתימן כ- שש שנים. בספרו "זיכרון תימן" בחלקו השני – "מסע תימן" מספר את רשמיו משהותו בתימן, וכך הוא מתאר את חשיבות קברו של ר' שלום שבזי:⁶¹

"כל אדם העולה לקברו חוזר שבע רצון באשר למשאלתו. הוא מרפא נגעים, עונה לשאלות המבקרים, מוצא מזור למחלותיהם וכיוצא בכך. לקבר זה באים אנשים מארבע כנפות הארץ, ואף ראיתי שבאים עולים לקבר ממרחק עשרה ימים, יהודים וערבים. מקום זה אינו נח מביקוריהם של הבאים. שמעתי זאת מערבים רבים ומבני טורקיה שבאו ויצאו שבעי רצון. הם ספרו לי דברים רבים, ובין היתר אף ספרו לי שיש שהולכים לקבר אך אינם יכולים להיכנס, ופיק ברכים תוקף אותם. וכיצד נכנסים למקום? קודם מתרחצים במים ואחר כך נכנסים. ויש שאינם יכולים להיכנס כלל, ואף שבאו ממקום רחוק הם חוזרים כלעומת שבאו. הם שבים בפעם אחרת, עד שלוש פעמים. יש שניסו לאזור חיל ולהיכנס, אך הם נפלו ומתו. ועוד פליאות רבות מעין אלה. כל זה שמעתי מפי אנשים רבים, ערבים כיהודים, אנשים החולים זמן רב ערבים כיהודים. אין להם אלא ללכת לקברו של שבזי. הם מוציאים ממון רב על נסיעה זו. שלוש שנים לאחר מכן הייתי בעיר עמראן, מרחק של עשרה ימים ממקום זה, וראיתי שם יהודי ששמו יעיש ג'זפאן שהיה חולה ברגליו. הוא בא למקום זה ולאחר שלושה חודשים ראיתיו מתהלך על רגליו. הוא הסביר כי התרפא בשל עלייתו לקבר. כן ראיתי יהודי ששמו סאלם אלשיך שאשתו הייתה עקרה זה ארבע עשרה שנה, ובשובה מהקבר הרתה וילדה בן. כן ייתן האל לכל החפצים בכך, אמן וכל טוב. לערבי אחד ששמו סייד אל קאסם מתושבי שבאם היה בן מטורף, הוא הלך דרך אחד עשר יום לקבר זה ובשובו הראה לי את בנו שהחלים, וסיפר שזאת בשל הליכתו לקבר. כל זאת למדתי מפי אנשים מבלי לשאול על כך, שכן לו הייתי חוקר בדבר, אפשר שהייתי מוצא אלפים שהיו מוכנים להודות בפני בדבר זה".

⁶¹ טובי יוסף, עורך, יהודי תימן במאה הי"ט, אפיקים תשל"ו. עמ' 150.

"כורסא", קונטרס אישי, שבו נכתבו: מדרשים, הלכות, ושירה.
את הכורסא, נהגו לשאת תחת בית השחי בעיקר בשבתות ובמועדים.
מתוך אוסף בית מורשת יהדות תימן רה"ע, צילום: רפאל חתוכה

הדיואן של שבזי,

מכיל בתוכו אוסף של שירים של משוררים שונים, אך הוא נקרא על שמו של ר' שלום שבזי כי הוא המשורר שהשפיע רבות על שירת תימן.

בדרך כלל כל מי שיכל לכתוב, כתב לעצמו "פונקסא" קונטרס זה היו בו גם מספר שירים מתוך הדיואן, הם נכתבו על דפים קטנים ונכרכו בכריכת עור, לצורך טלטולם בשבתות ובמועדים כשהם מונחים תחת בית השחי.

המהדרים ובעלי היכולת כתבו או קנו דיואנים מהודרים. הדיואן היה צר וארוך, כדי שיוכלו לשים אותו על השולחן ולא יתפוס מקום גדול כי צריך להשאיר על השולחן מקום לכיבוד ולשתיה.

מתוך דיואן שבזי בחרתי שני שירים המיצגים את אהבת ארץ ישראל ואהבת הקב"ה – השכינה.

השיר אהבת הדסה לר' שלם שבזי מתוך הדיואן המפורש שהוציא לאור מר מרדכי יצהרי.⁶²

ואשאל אלוקי לר' יוסף בן ישראל.

⁶² מרדכי יצהרי, הדיואן המפורש עמ' 169-171.

אהבת הדסה

סימן: "אלשבו משתא"

משקל: ת2+ / י+ / ת2+ / י+ / ת2+

- א אהבת הדסה על לְבָבִי נִקְשְׂרָה
 וְאֲנִי בְתוֹךְ גּוֹלָה פְעָמִי צוֹלְלִים:
 ב לוֹ יֵשׁ רְשׁוֹת לִי אֲעֲלֶה אֶתְחַבְּרָה
 תוֹךְ שְׁעָרֵי צִיּוֹן אֲשֶׁר הֵם נְהַלְלִים:
 ג שְׁחָרִית וְעֶרְבִית בֵּת נְדִיבִים אֲזַכֵּרָה
 לִבִּי וְרַעֲיוֹנִי בְחֶשֶׁק נִבְהָלִים:
 ד בְּנַעֲמִים וּמִירוֹת מְגֻדֹד אֶתְעוֹרְרָה
 וְאֲנִי וְרַעֲיָתִי בְרִצָּה צוֹהֲלִים:
 ה בֵּינוּ עֵדֶת קִדְשׁ בְּשִׁירָה תִּבְרָה
 חָתָן וְהַכֹּלָה בְּחֶפֶז נִקְלְלִים:
 ו זֶה יוֹם שְׂמֵחוֹת לְאַיְמָה יִקְרָה
 כִּי הִיא וְדוֹדָה חֵן וְחֶסֶד גּוֹמְלִים:

א. אהבת הדסה — אהבת ארץ ישראל הקשורה בלבבי קשר כל ינתק, אף אם אני שקוע בגולה כאדם שרגליו שקועות בביצה.

ב. לו יש רשות — הלאי יש לי יכולת לנטוש הגלות כדי לעלות לארץ ישראל ולהתחבר עם השוכנים בתוכה, ונהגים ממראות שערי ירושלים המהוללים.

ג. שחרית וערבית — ככל תפילותי בבוקר ובערב, זוכרני את ירושלים, המכונה בת נדיבים — עדה"כ: "בת נדיב" (שיר השירים ז.ב). לבי ורעיוני, בכל יום ובכל שעה, כל מחשבות לבי והרהורי שכלי, נפעמים מרוב חשקי אליה.

ד. בנעים ומירות — כיון שאני רחוק ממנה נגוד בגלות, לא נותר לי אלא להשתחרר ממעוקת הסבל בנכר ע"י שאשיר בומר נעימות כדי להתעורר מתרדמת הנודדים, וכשאני עושה זאת, אני חש שאני וכל עם ישראל צוהלים יחדו ומרגנים לאל בשירח התקוה לשוב לארץ אבותינו.

ה. בינו — פונה לבני עדתו. התבוננו אחי בני עדתי בשירח חוברת

169

הדיואן המפורש

ו יְחַדְדוּ עָלַי שְׁלַחַן וְכּוּס דּוֹדֵי קָרָא
 זְמַן שְׁרִידֵינוּ וְכָל הַנְּסָגָלִים:
 ח מְכוּס יְשׁוּעוֹת אֲשַׁמְתָּהּ וְאַזְמָרָהּ
 אֹצִיא לְכָל סוֹדֵי וְאַשִׁיב שׁוֹאֲלִים:
 ט שֵׁם טוֹב לְמַשְׁכִּילִים בְּדַעַת יִשְׂרָהּ
 כִּי הֵם עָלֵי יִצְרָם בְּרֹדְאֵי מוֹשְׁלִים:
 י תְּאֹת לְכַבֵּם לַעֲשׂוֹת טוֹב בְּבָרָה
 יְעֹלוּ לָנוּ עֵדוֹן וְחַיִּים גּוֹחֲלִים:
 יא אֲהַבֵּת יְחִידָתִי לְטוֹב אֵל נְהַרְהַ
 בְּרוּךְ שֶׁהוּא נוֹתֵן שֶׁכֶר כָּל פּוֹעֲלִים:

— במהות שירתו, ר"ל, כשם שחתן וכלה נכללים בתוך חופה בבחינת "והיו לבשר אחד" (בראשית ב, כד), כך גם אני מצפה לנאולה כדי לשוב לארץ ישראל ולהיכלל יחד עם כל עם ישראל בתוכה, כגוף מאחד הבונה את ארצו ושמה בנאוולתו ובנאוולת אדמותיה השוממות.

ו. זה יום שמחות — אותו יום שבו נתאחד בארצנו, הוא היום הגדול בשמחותיה של ירושלים. כי היא ודודה — גאולת ישראל ושובו לארצו, מעידה שמצאה חן בעיני דודה אשר גמל לה חסד והשיב עטרה ליושנה.

ז. יחדו עלי שלחן וכוס — טמל לאחדות. כהסיכה על השלחן וברכת היין, פונה המשורר ואומר: זו העת לבקש מהבורא לזמן ולגאול השרידים שבסביבתנו ולכל עם הסגולה הפזורים בארצות נכר.

ח. מכוּס יְשׁוּעוֹת — ובברכת הנאולה על כוס ישועות, אשמח ואשיר שיר תודה לה' עדה יכ: "כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא" (תהלים קטו, יג), ובתחושת השמחה והרגה לה' יתפתחו רעיונותי ואוכל לענות על כל השואלים ברזי תורה, כמאמר חז"ל: "נכנס יין — יצא סוד" (עירובין סה ב)

ט — שם טוב כתוצאה מחלימוד והידיעה בסודות התורה, יודע שמם הטוב של המשכילים, כי הם עלי יצרים — כשארם משכיל ומעמיק בחכמה מתחזק ביצרו להימנע מתאוותיו החומריות וגוברת תאוות הלב לעשיית מעשים טובים, שבשכר עשייתם יזכה לנחול חיי נצח בעולם שכולו טוב.

יא אהבת יחידתי — משבח נהירת הנפש לטוב ה'. ברוך שהוא נוֹתֵן — כיון שנפשו חשקה רק בעניינים הטובים שה' רוצה בהם, מכוּך בעל הטוב המשלם שכר כל הפועלים ע"י גאולתם השלימה.

נשיר לכל עת

יב. שלום כבוד לעדתי יגהרה
זמן וגם כבוד וכל העולמים:

יב. שלום כבוד — מסיים המחבר בברכת שלום לכל עם ישראל למגדול ועד קטן.

אהבת הצפה על לבבי נקשרה
ואני בתוך גולה פעמי עולמים
מן

לוי: יש האות לי אעלה את חברה
תוך שבעי צוף אשר הם נהלים
שחרית וערבית בת נדיבים חזקה
לבי נעונו ברנה עולמים
בגז-עדת קודם גשירה חובה
חתיף נהפלה בחופה נכללים
בנגנים ומשדות מגדודי חתעוריה
ואני ורעיתי בחסק נבילים
זה יום סנחנות לחיינוה יקרה
כי היא נד'יה חן וחסד גמלים
יחדו עלי סוכח וכוס דודי קרח
זמן שרדנו וכל הנסגלים
מכוס וסענות חסמחה נחזמרה
חוציה לכל סודי ואשוב סראם
סם טוב למגמלים בדעה ישרה
כי הם עלי יצום בודחי מושלים

171

ר' יוסף בן ישראל

המשורר ר' יוסף בן ישראל חי כ-50 שנה לפני שבזי, בשירו "אשאל אלוקי יגאלה שבויים" מתאר את חזון שיבת ציון. המשורר שואף לעלייתם של פזורי עם ישראל באשר הם שם. זה היה חזון ציוני, אומנם נכתב כ-300 שנה לפני הקמת המדינה אך, כבר בו מתואר כיבושה של ארץ ישראל ושחרורה מידי זרים. המשורר מרחף במעגל הזמן בתולדות עם ישראל מאברהם אבינו ועד דוד המלך, הצפייה המחודשת לעלייה מעוגנת בזכות אבות האומה.

בזכות מכונה אב המון לגויים - אברהם

בזכות אשר גלה לנהריים - יעקב

בזכות אשר נקרא שמה גבירה - יסכה ושרה

ובנה אשר שמע בקול גבורה נעקד כפרה - יצחק

וזכות אשר הוריד לעם מרויים לוחות שניים - משה

וזכות אשר הלך למחניים - דוד המלך

המשורר רואה בחזונו מי יעלו תחילה, "ובני טבריה יעלו תחילה, כי הם סגולה" ואכן, במלחמת השחרור טבריה שוחררה בין המקומות הראשונים. אך דאגתו של המשורר שאין בו כוח להעמיד שר צבא סמכות צבאית שתכבוש את הארץ ותעלה את עמו. וכן תשבי - סמכות רוחנית שתסייע לו בביצוע משאלות הלב.

אשאל אלוהי יגאלה שבויים / יאסוף זרויים,

בזכות מכונה אב המון לגויים / יזכו לחיים,

עת יקראו בשמו יהו ענויים / כי הם רצויים,

בזכות אשר גלה לנהרים / הוליד נקיים,

ארבע דגלים,

הלכו גאולים,

חנו באלים,

אל תמסרה אותם ביד בזויים / יהיו קנויים,

אתה אשר תביט אלי עניים / שומר פתאים,

נעלה לארצנו בשיר וזמרה / וברון והדרה,
 בזכות אשר נקרא שמה גבירה / יסכה ושרה,
 ובנה אשר שמע בקול גבורה / נעקד כפרה,
 וכלל בני יעקב שהם דוויים / כולם דחויים,
 נבחר לעולה,
 קרבן מעלה,
 נפדה בחמלה,

נתחלקו בניו שני חציים / גויים שנים,
 ברך לנינו על שני גדיים / תבשיל עשויים,
 יום אזכרה מקדש יהי לבבי / דואג בקרבי,
 אראה לצורתו בתוך כתבי / אבכה ואין בי,
 כוח להעמיד שר צבא ותשבי / כהן ונביא,
 ומשרתי עליון בבד עטויים / ובני לויים,
 האל ירחם
 עמו ינחם
 על יד מנחם

נבוא לאוהלים שהם בנויים / ועדי עדיים,
 כל טעמי תורה יהו גלויים / כצהריים,
 יתקבצו כל יושבי קרנות / ובני שכונות,
 נעלה לארצנו בקול רננות / שיר על נגינות,
 נתעדנה שמה במעדנות / טובות צפונות,
 נהיה בארץ הצבי שרויים / על כל שפיים,
 נשמח ונגל,
 קטון וגדול,
 נעלה בהלל,

נראה בני ציון שהם קרויים / עם בבליים,
 יבנה וציפורי ושעריים / וירושלמיים,
 ובני טבריה יעלו תחילה / כי הם סגולה,
 היודעים דין סנדרי גדולה / גורן עגולה,
 יורו ענייה סוערה וגולה / ובני שכולה,

באו בנסיונות באש ובמים / יצא ורוויים,
בזכות אבותם,
השב שבותם,
ובנה לביתם,
וזכות אשר הוריד לעם מרוויים / לוחות שניים,
וזכות אשר גלה למחניים / עם ברזליים,
סוכת ילוד דוד שמו אביעד / תיבנה עדי עד,
עת ישמעו גויים יהיו ברעד / על הררי עד,
תהיה לבניך לעולמי עד / סומך ומסעד,
תשמיד לעמונים ומואביים / תרשיש ואיים,
ובני קטורה,
יכלו מהרה,
תהיה עקרה,
תהיה לחרפה בין כנענים / ואסכנדריים,
ברוך אשר רפא לכל חליים / זה פעמיים,
פנים בפנים נחזה גבורה / גבור ונורא,
נראה שכינתו בתוך עזרה / בית הבחירה,
נדע סגולות מעשה מנורה / כשהיא סדורה,
נביא למתנות לבית חשיים / לשהם ראויים,
אחתום לשירי,
אשאל לצורי,
יהיה בעזרי,
עת יפגשו שעיר אדום וציים / במלקחיים,
חרבך תהא עליו כמספריים / בשער טלאים,

קטעי מקורות – לשיר אשאל אלוקי

בזכות מכונה אב המון לגויים - אברהם: "ולא יקרא עוד שמך אברם, והיה שמך אברהם כי אב המון גוים נתתיך" (בראשית יז, ה).

בזכות אשר גלה לנהריים - יעקב: "וישלח יצחק את יעקב וילך פדנה ארס אל לבן בן בתואל הארמי, אחי רבקה אם יעקב ועשו" (בראשית כח, ה).

הוליד נקיים - בני יעקב: "ויאמר, גם עתה כדבריכם כן הוא, אשר ימצא אותו יהיה לי לעבד ואתם תהיו נקיים" (בראשית מד, י).

בזכות אשר נקרא שמה גבירה - שרה: "ויאמר, הגר שפחת שרי אי מזה באת ואנה תלכי ותאמר מפני שרה גברתי אנכי ברחתי" (בראשית טז, ח).

"ויאמר לה מלאך ה', שובי אל גברתך והתעני תחת ידיה" (בראשית טז, ט).

"ויבא אל הגר ותהר, ותרא כי הרתה ותקל גברתה בעיניה" (בראשית טז, ד).

נתחלקו בניו שני חצאים - יצחק, גויים שניים - יעקב ועשיו: "ויאמר ה' לה, שני גוים בבטןך ושני לאמים ממעיך יפרדו ולאם מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר" (בראשית כה, כג).

ברך לנינו (לבנו) על שני גדיים - יצחק: "לך נא אל הצאן, וקח לי משם שני גדיי עזים טבים ואעשה אותם מטעמים לאביך כאשר אהב" (בראשית כז, ט).

תבשיל עשויים – בשלה אותם רבקה: "וילך ויקח ויבא לאמו, ותעש אמו מטעמים כאשר אהב אביו" (בראשית כז, יד).

וזכות אשר הוריד לעם מרויים לוחות שניים - משה: "ויהי מקץ ארבעים יום וארבעים לילה, נתן ה' אלי את שני לחת האבנים לחות הברית" (דברים ט, יא).

"וזכות אשר הלך למחניים עם ברזליים" - דוד: "ודוד בא מחנימה, ואבשלום עבר את הירדן הוא וכל איש ישראל עמו" (שמואל ב, יז, כד).

פרק רביעי : רדיפות וגזירות

גלות מוזע - 1680

כשנה לפני גלות מוזע בשנת 1679, הייתה גזירת חורבן בתי הכנסת בכל ערי תימן ונאסר עליהם להתפלל בציבור, עד שהייה כל אחד מתפלל בהסתר יחידי בתוך ביתו. לאחר שנה, בשנת אתתקצ"ה- לשטרות, הת"מ-ליצירה, 1680-לסה"נ, המלך אלמהדי אחמד בן אלחסן ביקש לתת תוקף למסורת העתיקה האוסרת קיום שתי דתות בחצי האי ערב, מקום הולדתו של מחמד. משום כך גזר על היהודים להמיר את דתם, או לעזוב את הארץ. יהודי תימן יצאו לגלות מוזע, ארץ מלחה ומשכלת, הרחוקה מצנעא מהלך אחד עשר יום. הרב עמרם קרח זצ"ל בספרו "סערת תימן"⁶³ נותן לנו תאור קשה על מצבם של היהודים. "מקום גדודי חיות ולסטים, נחשים ועקרבים, להיות מושלכים שם ברעב ובצמא עד ייתמו ושם ימותו. יד צר גברה למהר להוציאם מכל מקומות מושבותיהם, עד שנאנסו לעזוב כל יקר".

איור: גלות מוזע, מרכז מורשת יהדות תימן רה"ע, 1983, גרפיקה, ישראל חוטר.

⁶³ הרב עמרם קרח, סערת תימן, מהדורה שנייה, ירושלים תשמ"ח, עמ' ט.

בין הגולים היה גם רבי שלום שבזי שתיאר את הפורענות בשירתו, באחת מקינותיו⁶⁴
הוא מעורר רחמי רחל אימנו.

בכי רחל בעירנו,
לבנים נודדים.
והעירי אבותינו,
יקומו עומדים.
להזכיר את בריתנו,
בהן מתיחדים.
וחסד אל ילונו,
בצילו לומדים.

גם בשירו "מי נשקני ואני בורחת" יש תאור של גלות מוזע.

מי נשקני ואני בורחת

מי נשקני ואני בורחת / בוכה בתוך תימן ומתאנחת
שחו גבעות מדמע יום נדוד / תמיד לבן אמה בשי שולחת
תוכף ידכני בכל עת יהמה / ואיחדה צורי ולו נוצחת⁶⁵
אהבת אבותי למדי עלי זכות / שמשי כמו קדם תהא זורחת
איה חסדיך ידידי קום עמוד / ועזור לבת נדיב בך בוטחת
למה נטשתני ברב דלות זמן / נפשי מאוד הומה ומשתוחת
שור בן אשר נתעב וצריו סבבו / נפשו לשלום מחלי זונחת
בשר ידידי כי ישועה קרבה / מהררי ציון תהא צומחת
זמן פרוסה לעניי עמך / כי ממזונותי אני טורחת
ידי מאוד רפו ברב על אויבי / איכה תהא נפשי לדוד שוכחת
מעל ילוד [הגר] והפר לברית / לקח ארון עזי והמטפחת
ויבקשה מני להמיר דת אמת / איכה תחי נפשי בדת מסרחת

⁶⁴ קטע מתוך השיר, וצאלנא האתף אלאחאן, דיון שבזי.

⁶⁵ תוכף = מתמיד לדכא

נא המצאה כפר לשבטי עמך / אולי תהא נפשי בך מצלחת
הסר חרונוך ורחם יוצרי / רעיה מבדדת ומתיפחת
קומי בעוד ליל גברת הללי / ועלי להר המור בשיר פוצחת
שלום להדרת הסגלה יגבלה / ואני בצל שדי אהא שומחת.

גם המשורר, שלם עאשרי, מבכה את סבלם של יהודי תימן היוצאים לגלות מוזע.

אזיל דמעוטי

אזיל דמעוטי. כמטר יזלו :	על כל בני חמדה. בגלות הלכו :
נשו לטובתם. וגם נדלדלו :	נסעו בחיפזון. בציה הלכו :
יום גלתה אוזל. ⁶⁶ וצרות סבלו :	שמש וירח. בצאתם נדעכו :
שפעת בני אמה. עליהם משלו :	חמה וגם קנאה. עליהם שפכו :
לכלל יקר הדרת. כבודם נחלו :	ומעון כבוד האל. להחריב נמלכו :
מדרש וגם תלמוד. ותורה ביטלו :	שוטר וגם זקן. ידיהם משכו :
עיש וגם כימה. וסהר אפלו :	גם כל מאורי אור. מאורם חשכו :
את כל נאות ביתם וכספם שללו :	כל צר וכל מושל לקשתם דרכו :
שמרה אדון עולם. ידידים נסגלו :	הדרם עדת האל. אחריך נמשכו :
ראשי ישיבתם לגלות קבלו :	לעשות רצון האל. ומצות ערכו :
יגאל אדון עולם ידידים נחלו :	תורה ותושיה. ובה נתברכו :
לכבוד כתב ידך. ביום שנקהלו :	ותצילם. בעת יתהלכו :
שלם שמי כתוב בחרוזים נפעלו :	שמחו בתורת אל. ולשמו ברכו :

סימן : "אני שלם עאשרי"

⁶⁶ אוזל = צנעא. עיש וגם כימה = שמות כוכבים. הדורם עדת האל = הקהילה היהודית בעיר דמאר .

גזירת היתומים

הרב שלום גמליאל בספרו "פעמי העלייה מתימן"⁶⁷ מתאר את גזירת היתומים: "גזירה זו לא הייתה קיימת בשום ארץ מארצות האסלאם, אלא רק בתימן. הגזירה על יתומי היהודים בתימן ידועה היא בחוקי האסלאם הזיידים⁶⁸, שכל מי שנתייתם מאביו ואימו עברה זכות הוריו באופן אוטומטי אל האסלאם לגדלו ולחנכו. "וזכות" גדולה היא אצל המוסלמים לכל מי שקדם להעביר יתום יהודי לדתם ואמונתם. והזכות הראשונית מימי האימאמים הראשונים עד האימאם יחיא הייתה: למושלים, לשופטים, לנגידים, לנשיאים, למלומדים ולמפקדים שבהם, ואחריהם הייתה לכל מוסלם זכות הקדימה, לקחת יתום יהודי ולהכניסו לרשותו ולאסלם אותו. זה היה בכל מחוזות תימן שבהם גרו היהודים. לעומת זאת, היהודים ובראשם מנהיגיהם היו שרויים תמיד במצב של ערנות וכוננות להעלמת יתומים אלה והברחתם ממקום אחד למשנהו ומקהילה לחברתה תוך מסירות נפש. הפחד מהקב"ה היה למעלה למעלה מהפחד הנורא, שהיה אופף אותם הם ובניהם ונשיהם מהצר הצורך אותם, העם הישמעאלי - האסלאם, שהיה מעיק עליהם תמיד ללא הפסק בחיפושים חוזרים ונשנים, במאסרים בכבלי ברזל, במכות ועינויים שונים. רוששו אותם עד שבר מטה לחמם והרעבת אנשי ביתם עד לפרוסת לחם, בטענה שהם מחביאים יתום או יתומה".

הנימוקים לגזירת היתומים היו:

(א) הדת הטבעית כביכול של האדם היא האסלאם, ולכן יתום יהודי שאינו עומד ברשות עצמו צריך להתאסלם.⁶⁹

(ב) אין המדינה המוסלמית מפרנסת יתומים יהודים.

בימי שלטונו של האימאם יחיא 1919 - 1948 יועציו של האימאם ניצלו גזירה זו על מנת להציק ליהודים, אך הוא השתדל למתן את הצו לאסלם יתומים.⁷⁰ לגזירת היתומים היו עליות ומורדות היא החמירה בשנת תרפ"ה 1925, בשנה זו, שליטי

⁶⁷ הרב שלום גמליאל, פעמי העלייה מתימן, עמ' 235.

⁶⁸ על ההבדלים בין הזיידים והשאפעיים בתימן ראה מאמרו של או' באלאנס יהדות תימן בעת החדשה, יוסף טובי, עורך, עמ' 40.

⁶⁹ ניני יהודה, מתימן לציון, עמ' 33, מביא את דבריו של גויטיין שזו הוראה המיוחסת למוחמד.

⁷⁰ צדוק משה, היחסים בין הערבים ליהודים בתימן, יהדות תימן - פרקי מחקר ועיון הוצ' יד יצחק בן צבי ירושלים תשל"ו.

המחוזות של כל תימן חקרו בערים ובכפרים. במקומות שהערבים הכירו את שכניהם וידעו מי מהם מת והניח יתומים, לקחום מחיק משפחותיהם באכזריות וכפו עליהם את דת האסלאם.

בעיר צנעא, מקום ממשלו של האימאם, יכלו היהודים להעלים את יתומי העיר ולהסתיר יתומים שהובאו מחוצה לה. היה מקרה שהמושל שלח שני חיילים להביא יתום מביתו של מנצורה, שהיה אחד ממנהיגי הקהילה בעיר צנעא. מנצורה עמד פתח ביתו וצעק: "אתם אסורים באיסור האימאם להיכנס לביתי, אני נמצא בביטחון ה' ובביטחון האימאם", ונמנעו מלהיכנס כי כן צווה האימאם יחיא מי שיאמרו לו: "אנת מחגור בחגר אל-אימאם תדכלו לביתי" (אסור לך להיכנס לביתי באיסור האימאם) בפני שני עדים מוסלמים, אחת דתו להמית בלי משפט. המושל נגש לאימאם ושאל אותו האם אסור למוסלמי לחפש את היתום. האימאם השיב: אין חובה לחפש אחריו מפני שהביטחון קודם לאמונה. כלומר ע"י החיפוש נשלל הביטחון מהיהודי, שהתחייבנו בביטחוננו אחרי ששילם את מס החסות. את תשובתו של האימאם למושל שמע הרב שלום גמליאל והעבירה בחשאי לרבנים בצנעא על מנת שיוכלו להיעזר בה בעת הצורך.

הברחת היתומים מתימן הייתה אך ורק לא"י אעפ"י שהאפשרויות להבריחם לארצות אחרות היו רבות. אמונתם של יהודי תימן חזקה בהקב"ה שהוא יקיים את הבטחתו לעם ישראל "ושב ה' את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים" (דברים ל, ג). בצנעא היו יהודים שירדו לעדן לצרכי מסחר הם העבירו את היתומים לשם.

אחד מאלה שהבריחו את היתומים לעדן היה הסוחר שלום דרמי להלן סיפורו.

סיפורו של מציל יתומים שלום דרמי

שלום דרמי עסק במסחר, בתימן גר בתחילה בעיר רדאע ולאחר תקופה מסוימת עבר לצנעא. שם התגלה ע"י בני הקהילה כסוחר מפולפל ואמיץ, סחר בעיקר בבדים, חומרים רפואיים וחומרי כביסה (בערבית דיקדקה). בדרכו מצנעא לעדן הוא הבריח יתומים. ניסיונו הרב במסחר והיכרותו עם אנשי שלטון הקלו עליו במשימתו זו. את היתומים הוא העביר על גבי חמורים.

כך הוא מספר למראיין זכריה דורי⁷¹ "אחת הבעיות העיקריות והראשונות הייתה כיצד להוציא את היתומים עם עשרים וחמישה חמורים, דרך שער החומה הנקרא "באב אל-קאע". חומה זו שהקיפה את צנעא היהודית והערבית כשחומת מחיצה ביניהן, נבנתה ע"י הטורקים. בשעריה ניצבו דלתות עץ עבות וגבוהות כדי שלושה מטר, כגובה החומה בערך. בכל שער היו מוצבים שלושה חיילים. נוסף לאלה מפוזרים חיילים לכל אורכה של חומת החמר. השאלה, כיצד לעבור בין המצרים-מבצרים. המשיך שלום וסיפר: קשרתי ידידות עם החיילים, התרועעתי איתם. בחומות לעסנו קאת עישנו בנרגילה יחדיו, גם נתתי להם ממתת ידי. כדי לצאת מהשער המערבי -באב אל-קאע, ניצלתי עובדה אחת: בימי שני וחמישי רגילים היו יהודים: גברים נשים וטף, לצאת את העיר דרך שער זה ולעלות להתפלל על קברו של "מארי פינחס", שהיה בנקרת הר, מהלך שני קילומטר מן העיר. ליד הקבר נבע מעיין. את הילדים הפקדתי ופיזרתי בין המשפחות היוצאות, ואני יצאתי עם החמורים הנושאים שני ארגזים ריקים, ארגז מכל צד. לשאלת החיילים לאן יא-דראמי?- ענית: לדמאר העיר לקנות ביצים. הוסיפו והקשו: וכי חסרים כאן ביצים. לא יא-סיידי בדמאר מחיר כל ביצה חצי "בוקשה"⁷² וכאן "בוקשה" אחת שלימה, ובהפרש זה אני משיג את פרנסתי. אגב פתחם את השער נותן בידם מתת צלצלי כסף. אני ושיירת החמורים יצאנו את העיר אל בקעה רחבה, שם חיכו לי שני בחורים, מלווי, שרכזו את היתומים הרכים בפינת מסתור. כשהגעתי אליהם, הכנסנו לכל ארגז ילד ושלישי רכב על גב החמור. כשבידיו החזיק במושכות. כשעיניו מביטות כביכול לאותם הימים לאותם הזיכרונות הוסיף לאומר: שיירתנו התרחקה מן הדרכים הראשיות, ולא תמיד ידענו איזו דרך נלך בה. כשהגיעה אלינו שמועה, שמצויים לסטים בדרך אחת, היינו נוטים לדרך השנייה.

צידה לדרך: הצטיידנו בחמות מים, קמח, תמרים, צמוקים ולבל יצודו לנפשנו נשאתי עמי סכינים ואישור של המלך, האימאם יחיא זכור לטוב, ועיקר האישורים - תנ"ך ובו תהלים. האישור ניתן לי כסוחר ובו אזהרה לבל יפגע בי איש (מוסלמי) פגיעה בגוף או פגיעה ברכוש. לא פעם היו נקרים בדרכי קלגסי המלך, או שודדי דרכים, והיה עלי לגלותם בעוד מועד, להיחלץ מהם או להיאבק עימהם. את לינות

⁷¹ זכריה דורי, שלום דרמי מציל יתומים, כתבה.

⁷² מטבע בעלת ערך קטן בתימן.

הלילה עשינו תחת כיפת השמים ולעתים בכפר של יהודים, שקדמונו בשפעת יד ובחוס לבב. את הנמלטים היינו משכיבים באמצע, ואני והנערים המלווים בהיקף. את שיירת החמורים הייתי קושר בחבל מרגל אחד לשני ועד רגלי, ופעם באו עלינו לילה, שודדים, נודדים, והחלו לנתק את החמורים. בהרגישי אותם, צעקתי צעקת אימים במבטא בדוי: עורו הגיבורים, ושלפו חרבכם עליהם מיד! הבדווים נפוצו לכל עבר, וגיבורי יתומי, בתרדמת תום ויתום. בלינת שדה בערה מדורה עד הבוקר, כדי להרחיק חיות רעות, קופים ונמרים. מן הקמח היינו עושים מיני מאפה ובדרכנו היינו קונים כבש או צדים אילה או יעל, שוחטים וצולים על אש המדורה. תחנתנו האחרונה עם החמורים הייתה "אל-כאור", שהייתה מחוץ לשלטון האימאם ותחת השפעה בריטית, ובשלטון הסולטאן. כך שגזירת היתומים בה, אינה גזירה. אליה הגעתי ביומי התשיעי או העשירי. באותה עת, היה סולטאן ושמו נאצר, קשרתי אתו ידידות ונכתב בינינו חוזה. כי ייתן לי לעבור בארצו תמורת מס, ריאל אחד לכל גולגולת. מכונית הייתה מגיעה לכפר הסוכות, "אל-כאור" והסיעה את המטען החי לעדן ומשם לחאשד, הוא מחנה גאולה, ליחיא קסאר ז"ל יהודי משכיל שאת לבו נתן לעדתו. כאן תמה שליחותי דרכי חזרה לצנעא הייתה בטוחה, מהירה עם עושר וסחורה". מעדן הועברו היתומים לארץ ישראל.

פרק חמישי: העליות מתימן וההתיישבות בארץ ישראל

מצוות העלייה לארץ: "והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (במדבר לג, נג). הרמב"ן בפירושו לפסוק זה: "על דעתי, זו מצוות עשה היא. וצווה אותם שישבו בארץ ויירשו אותה, כי הוא נתנה להם ולא ימאסו בנחלת ה'. ואילו יעלה על דעתם ללכת לכבוש ארץ שנער ארץ אשור וזולתם ולהתיישב שם, יעברו על מצוות ה'".

בדרך לארץ ישראל כמו ביציאת מצרים.

"מתניכם חגורים נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם". (שמות פרק יב' פסוק יא)

צילם, בורכארט, 1907

רצף העליות

עליות היהודים 1923-1943

מס העולים	השנה	מס העולים	השנה
1200	1923	184	1927
1908	1924	406	1929
1425	1925	527	1930
434	1926	215	1931
393	1927	62	1932
277	1928	0	1933
88	1929	564	1934
80	1930	374	1935
51	1931	169	1936
226	1932	0	1937
2957	1933-4		
11978	סה"כ		

טבלת מס העולים מחתנה גאולה

שנה	מס העולים	מס העולים	מס העולים
1923	108	1924	108
1924	625	1925	625
1925	2170	1926	2170
1926	8864	1927	8864
1927	11445	1928	11445
1928	5478	1929	5478
1929	3055	1930	3055
1930	2082	1931	2082
1931	2062	1932	2062
1932	1504	1933	1504
1933	1025	1934	1025
1934	489	1935	489
1935	520	1936	520
1936	405	1937	405
1937	437	1938	437
1938	323	1939	323
סה"כ 41,092			

המקום	מס הטיסות	מס העולים
מחנות חמד-יין	56	5553
הערן	28	1770
מבנות	2	200
מאסרות	3	200
סה"כ	89	7723

מס העולים	1342
מס הטיסות	1355
סה"כ	9065

- העולה היהודי הראשון מתימן הידוע לנו בשמו הוא ר' סעיד בן דוד אלעדני מחבר פירוש על הספר השנה תורה לרחבים - גולה לכפי שנת רד"ה-1485.

- שיירת עולים מתימן מגיעה לא"י בשנת רמ"ט-1489.

- ר' ישועה העדני גולה לא"י בשנת של"א-1571.

- עלייתו של המקובל ר' שלום מזרחי בשנת תק"י-1750.

- עלייתו של דארי סלימאן ענדאר בשנת התר"ב-1870.

- עליית תרמ"א-תרמ"ב 1881-1882.

- עד שנת 1885 היו בארץ כ'118 משפחות מתימן שחזרו בערך כ'450 נפש.

- עליית תרס"ז 1907 מצעדה וחי'דן.

- עליית תרע"ב 1912 - עד סוף שנה זו עלו לארץ על פי קריאתו של יבנאלי כ'1500 נפש. הם התיישבו במושבות יהודה, השומרון והגליל עם סיום מלחמת העולם ה-I נערכה ספירת יהודי א"י על ידי המשורד הארצי ישראלי בשנים תרע"ז-ע"ג 1917-19 ולכיה מס' יהודי תימן בא"י היו 4234 מתוך 57000 יהודים שנפקדו אז בא"י.

איור, רצף העליות מרכז מורשת יהדות תימן, 1983
 גרפיקה ישראל חוטר, תודתי נתונה למר מרדכי יצהרי על עזרתו בהכנת טבלה זו

הרקע לעלייה לארץ ישראל כיסופי גאולה

המניע החשוב ביותר לעלייה, היה השאיפה המתמדת "לשוב לציון" שביטוייה רבים: בתפילות, בברכות ובשירה היהודית. במשך אלפיים שנות גלות תימן, היהודים שמרו על מסורתם היהודית והלאומית וסיכלו כל מגמה להחדיר השפעה זרה כל שהיא לתוך חייהם. בכל שמחותיהם, חגיהם ומועדיהם העלו את זכר ציון. ביטוי נאמן לכיסופיהם לעליה לארץ ישראל מצאו בשיריהם של ר' יהודה הלוי ור' שלום שבזי, ולא היו שמחה חג או מועד שלא שרו משירי ציון. שירת ר' שלום שבזי מלאה בערגה וכמיהה לציון "לו יש רשות לי אעלה אתחברה, תוך שערי ציון אשר הם נהללים". יתרה מזאת, קיימת אגדה המספרת על ר' שלום שבזי שבכל ערב שבת נעשה לו נס קפיצת הדרך ובא לארץ ישראל לשבות בה. פעם שבת בירושלים, פעם בטבריה ופעם בחברון, ואחר צאת השבת הוא שב לתימן. כיסופים אלו הם שעשו את ישיבת היהודים בתימן "כאורח נוטה ללון".⁷³ הם היו שרויים תמיד בצפייה לגאולה ולעליה לארץ ישראל. גם השליחים, משליחי ציון בימי בית שני ועד הקולות הקוראים לעליה במאה העשרים,⁷⁴ עוררו בלבם את התקווה לעלות לארץ.

פרעות וגזרות

יהדות תימן סבלה מיחס עוין של האוכלוסייה המוסלמית, מחוסר זכויות אזרחיות וממעמדו של היהודי כבן חסות "דימי".⁷⁵ היהודים היו נתונים לחסדו של האימאם או של השליט המקומי. בתקופות שונות היו גזרות ופרעות, חלקן מתוארות ע"י המשורר הנוסע ר' זכריה אלצ'הארי, במחברותיו, הוא מזכיר את הפרעות שבאו על יהודי תימן משנת שכ"ח-1568 ואילך. בתקופות שבהן היה חוסר יציבות בשלטון, כתוצאה ממרידות שבטיות וממהפכות חצר או במלחמת הכיבושים של הטורקים בתימן, היו היהודים מטרה לגזרות, לפרעות, לשוד וביזה. גם בעת החדשה, עם עלייתו של האימאם יחיא שהיה ידוע ביחסו הטוב ליהודים, התחדשה גזירת

⁷³ צדוק יוסף, בסערות תימן, עמ' טו.

⁷⁴ אברהם יערי בספרו שליחי ארץ ישראל, מונה מספר רב של שליחים, הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תשי"א.

⁷⁵ הסדר שנתקבל בימי מוחמד ביחס ליהודים ונוצרים, השליט המוסלמי מתחייב להגן על מי שנכללו בהסכם החסות ומבטיח להם הגנה על חייהם ורכושם תמורת תשלום מס שנתי הגזיזה. בדורות האחרונים קיבל המונח "דמי, דימה, אהל אל דימה, משמעות של אדם שפל ונחות.

היתומים. היהודים סבלו ממנה סבל רב. חלקם הגדול של היתומים נמלטו לעדן ומשם עלו לארץ ישראל.

הגורמים לעליה הראשונה

בשנים תרמ"א - תרמ"ב 1881/82 החלה עליית יהודי תימן לארץ ישראל. עלייה זו מקבילה לעלייתם של אנשי ביל"ו מרוסיה. דבר זה הוא בבחינת קיום הכתוב:⁷⁶ "אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי". ההתעוררות החדשה בישוב ארץ ישראל התאפיינה ברכישת קרקעות והקמת המושבות הראשונות. שני גורמים עיקריים יצרו את הרקע לעלייה זו:

א) השינוי במעמדם של היהודים בתקופת השלטון הטורקי בתימן

הטורקים כבשו את תימן מחדש,⁷⁷ לצנעא נכנסו באביב תרל"ב מרס 1872.⁷⁸ כניסתם הידקה את הקשרים בין יהודי תימן וארץ ישראל ובין אחיהם שבשאר ארצות הקיסרות העותומאנית. לפי החוקה הטורקית שווים היהודים בזכויותיהם לשכניהם, ועל זה הכריזו להלכה גם בתימן.⁷⁹ שנה לאחר הכיבוש הטורקי, בשנת תרל"ג 1873, נשלח לתימן שליח מצפת ר' חיים יעקב הכהן פיינשטיין. בשובו פרסם בעיתונות ידיעות על מצבם תחת השלטון הטורקי ועורר את יהודי העולם, בייחוד את חברת "כל ישראל חברים", לבוא לעזרתם. הוא טען שיש צורך במנוי "חכם באשי" (רב ראשי) דובר טורקית, שיתווך בינם ובין השלטונות הטורקים. בשנת 1874 הגיע לתימן לרגל עסקיו דוד קאראסו⁸⁰, סוחר יהודי מסלוניקי. אף הוא ראה, כמו פיינשטיין, שיש צורך בחכם באשי מטורקיה, אשר יבוא לפני השלטונות כדי להטיב את מצבם. בהשפעתו ועל פי הצעתו, הזמינו יהודי צנעא "חכם באשי" מקושטא. הם שלחו לשם כך שני שליחים מיוחדים לקושטא ומסרו אגרת בידם והחכם באשי ר'

⁷⁶ ישעיהו, מג, ה.

⁷⁷ בפעם הראשונה הם שלטו בתימן בין השנים 1635-1547.

⁷⁸ אברהם יערי, עליית יהודי תימן לארץ ישראל, בתוך יהודי תימן בעת החדשה, יוסף טובי, עורך, עמ' 144.

⁷⁹ ניני יהודה, מתימן לציון, עמ' 167.

⁸⁰ אברהם יערי, עליית יהודי תימן לארץ ישראל, בתוך יהודי תימן בעת החדשה, יוסף טובי, עורך, עמ' 144.

יצחק שאול הגיע לצנעא, נתקבל בכבוד גדול ע"י היהודים והשלטונות כאחד.⁸¹ ר' יצחק שאול מת ממחלת השחפת לאחר שתי שנות פעילות "וחכם באשי" אחר לא בא במקומו. אבל פעילותו הועילה להדוק הקשרים בין יהודי תימן לאחיהם שבקיסרות העותומאנית.

(ב) תנועת העלייה מתימן כחלק מההתעוררות לשוב א"י

יהודי תימן נכספו תמיד לגאולה, אבל רק בשנת תרמ"א 1881, מצאו להם כיסופים אלה ביטוי נמרץ בהתעוררות לעלייה. בזיכרונותיו⁸² של ר' שלום בן ר' יוסף אלשיך, הרב הראשי של עדת התימנים בירושלים, שעלה לא"י בשנת תרנ"א 1891, אנו מקבלים בפעם הראשונה תאור ההתעוררות לעלייה זו. "ובאותה שנה (תרמ"א) אחרי חג השבועות, הודיעו שרי ממשלת תוגרמה (טורקיה) במודעה שהדביקו מחוץ לארמון בצנעא, כי רוס מעלתו רוטשילד הי"ו, קנה הרבה מקומות בא"י, וכי הרשות נתונה מאת המלך ליהודים, אשר בכל תפוצות העולם, לבוא להתיישב בארצם א"י. ושמחו כל יהודי תימן שמחה גדולה עד מאוד וחשבו ממש שהגיעה הגאולה העתידה, ושבאותה שנה או שנה שאחריה יגאלו, ושזו התחלת הגאולה ונתעוררו כל יושבי תימן בהתלהבות גדולה, עד שכל איש וכל משפחה יתום ואלמנה מבקשים למכור בתיים וכל כליהם וכל אשר להם, ולהעתיק יישובם מתימן וללכת לדור בירושלים. וכמו רוח חדשה נכנסה בלב כל אחד ואחד מהיהודים, אשר לא היה כמוה למיום אשר גלו". בידיעה זו יש עדות למעשיו של⁸³ "לורנס אוליפנט" שהשתדל בשנת תרל"ט - תר"מ, 1879-1880 לקבל זיכיון מידי הטורקים, להתיישבות אוטונומית של יהודים בארץ הגלעד, התיישבות שצריכה הייתה להתבצע בעזרת עשירי היהודים. בעיתונות העברית נתפרסמו מעשיו של אוליפנט בקושטא בשנת 1880, ומתוך גוזמה רבה הגיעה כנראה השמועה בתחילה לאוזני יהודי תימן, ויהודי תימן שעטרו כתרי

⁸¹ יערי אברהם, העליות מתימן לארץ ישראל, בתוך יהודי תימן בעת החדשה, יוסף טובי, עורך, עמ' 145.

⁸² הזיכרונות נתפרסמו על ידי פרופ' יהודה רצהבי בשבועון המזרח שנה ב', גיליון ד'. מיום כ"ו בחשוון תש"ג.

⁸³ יערי אברהם, העליות מתימן לארץ ישראל, בתוך יהדות תימן בעת החדשה, יוסף טובי, עורך, עמ' 146.

אגדה לרוטשילד "שר היהודים", קשרו את השמועה באישיותו.⁸⁴ השם "רוטשילד"⁸⁵ הפך למיתוס בקרב היהודים בארצות האסלאם ובמזרח אירופה וסימל עושר והשפעה. כל יהודי שהגיע לעושר ומעמד נמשל לרוטשילד, ולכן ייתכן כי בעיניהם של יהודי תימן התקשרה פעילותו של אוליפנט בשמו של רוטשילד".

העלייה בשנים: תרמ"א - תרמ"ב 1881-1882

⁸⁶ על קשיי העלייה והתלאות בדרכים כותב ההיסטוריון אברהם יערי, במאמרו "העליות מתימן לארץ ישראל". הוא נותן לנו תאור מפורט על מסירות הנפש של העולים על אף התלאות והקשיים, יהודי תימן הצליחו לממש את כסופיהם ואהבתם לארץ ישראל.

קשיי העלייה

המחסור בכסף למימון הנסיעה נבע מכך שלא יכלו למכור את רכושם במחיר מלא, את בתיהם היו מוכרים בשמינית מערכם. הגויים לא רצו לקנות את בתיהם, כי בתי היהודים אינם סמוכים לבתיהם. גם היהודים לא רצו לקנות את רכוש אחיהם בטענה: "וכי אין אני יהודי וכי אינני רוצה לעלות לא"י אדרבה, אני רוצה לפרוח באוויר לא"י יותר ממך, אך אין בידי מאומה כי אם גוויתנו ובתינו".

התלאות בדרכים

הדרך הרגילה שבה הלכו העולים בעליות הראשונות הייתה מצנעא לנמל חודידה ברגל, מנמל חודידה לסואץ באונית מפרש קטנה, מסואץ לאלכסנדריה ביבשה ומאלכסנדריה ליפו באונית קיטור, ומיפו לירושלים ברגל. בחודש אלול תרמ"א יצאה שיירה של יהודי צ'אף, שאליה הצטרפו בחודידה אחדים מעולי צנעא. הם שכרו אוניה בחודידה בשכר של 15 ריאל לנפש, וכשהגיעו לג'דה פגעו באונית עולי רגל מוסלמית, שטבעה. הם אספו את הניצולים, שביניהם פרצה מגפה, ובהגיע אוניתם לסואץ, לא הותר להם לעלות על החוף. הם נאלצו לחזור לחודידה, ושם

⁸⁴שם, עמ' 146.

⁸⁵ ניני יהודה, מתימן לציון, עמ' 190.

⁸⁶ אברהם יערי, העליות מתימן לארץ ישראל, בתוך יהודי תימן בעת החדשה, יוסף טובי, עורך, עמ' 148-149.

התענו בייסורי אכזבה, ייסורי דרך וייסורי חום, כי יהודי תימן יושבי ההרים לא היו רגילים לחום הנורא שבשפלת החוף. שם ישבו בוכים ומבכים, ושם קברו את מתיהם הראשונים בחלקת שדה, שקנו מהערבים תושבי חודידה, ובינתיים אזל כספם. מחודידה יצאו באוניית מפרש אחרת לעדן, וכך התרחקו עוד יותר ממחוז חפצם, לאחר טלטולים בים הסוער נטרפה אוניתם, והם ישבו על החוף סמוך לעדן, ובהשתדלות מנהיגי קהילת היהודים בעדן הורשו להיכנס לעיר. בין פסח לעצרת תרמ"ב הפליגו מעדן, ואת חג השבועות חגגו בסואץ. בשבעה עשר בתמוז הגיעו לאלכסנדריה, לירושלים הגיעו רק בסוף תמוז תרמ"ב, כמעט אחד עשר חודש לאחר צאתם מצנעא.

בינתיים הגיעו לצנעא השמועות הראשונות על ההסגר בסואץ ועל עינוייהם של העולים בחודידה, וההתלהבות לעלייה פגה במקצת. בעיקר, משום שחששו העולים שכספם המועט לא יספיק, אם יאלצו להתעכב חודשים רבים בדרך. עיכוב נוסף היה מצד תושבי תימן, שחששו ליציאת היהודים בעלי המלאכה, והשתדלו אצל השלטון הטורקי לאסור על היהודים את היציאה מתימן. מכאן ואילך זרמה העלייה מתימן בזרם איטי, עיתים תגבר, בייחוד בהתקבל אגרות מבשרות טוב מא"י, ועתים תופסק לגמרי. לא כל מושל טורקי בצנעא אחז במידה שווה. יש שהטו אוזנם לקובלנות הערביים בתימן ויש שהתירו ליהודים לצאת כאוות נפשם.

מס' 87 העולים בשנים 1881-1885

תחילה יצאו באמצע חודש סיוון תרמ"א 1881 שתי משפחות מיוחסות מצנעא, משפחת עמנואל בן שלום אלנקאש ומשפחת יוסף בן שלמה אלנדאף,⁸⁷ הם הגיעו לירושלים באמצע תמוז לערך. בחודש אב, אותה שנה, יצאו עוד 15 משפחות. בשנת תרמ"ב החלה עליה המונית של יהודים מתימן לא"י, היו שמצאו בכך רמז ודרשו את הכתוב בשיר השירים "אעלה בתמר", "בתמר" בחילוף סדר האותיות "תרמ"ב". לכן, בחודש חשוון שנת תרמ"ב עלו כ-150 נפש, ובאמצע סיוון, אותה שנה, כבר היו בירושלים כ-200 נפש מעולי תימן. כשלוש שנים אחר כך, בקיץ תרמ"ה 1885, כבר הגיע מספרם ל-118 משפחות, שהם בערך 450 נפש.

⁸⁷ שם, עמ' 150

⁸⁸ ניני יהודה מתימן לציון, עמ' 196. טוען שקיימת סברה שמשפחת נקאש והשאש היו הראשונות.

קליטת עולי תרמ"א תרמ"ב

הקבוצה הראשונה של עולי תימן הגיעה לירושלים בערב ראש השנה תרמ"ב.⁸⁹ בהגיעם, התאכזבו מאד. המציאות שבה נפגשו עולי תימן הייתה קשה ואכזרית משום חזותם השונה, רזים, צנומים ושחומי עור. נשתררה סביבם אווירת חשד שמא אינם יהודים אלא ערבים, אך עד מהרה חלפה אווירת החשד.

בימים הראשונים שוכנו עולי תימן באופן זמני בבית הכנסת "איסטמבול" של הספרדים ובבית הכנסת האשכנזי "החורבה". היה ברור שהמחסה שקיבלו אינו אלא מחסה ארעי, ובעיות המגורים והכלכלה יהיו הבעיות הקשות, שצריך למצוא להן פתרון, לא מצאו כאן לא רוטשילד ולא קרקעות חינם, ובדרכם הקשה והארוכה הוציאו את כל כספם. ההתאוששות וההסתגלות לתנאים החדשים ארכו זמן רב, רק לחלקם נמצאה עבודה ומקום מגורים. עולי תימן שברובם היו בעלי מלאכה, ובעיקר עסקו בצורפות, חדלו לעבוד במלאכתם, שלא התאימה לתנאי הארץ. הם נתנו ידיהם בכל מיני עבודות שנזדמנו להם. הנשים בעבודות משק בית, והגברים בעזרה בעבודות הבניין בשכונות החדשות, שהלכו ונבנו אז מחוץ לחומה. אחרים למדו מלאכות חדשות הקשורות בבנין, כגון: סיתות אבנים, טיח ואפילו חציבה. אך היו משפחות שסבלו סבל רב כי "כולל"⁹⁰ אין להם ומהתמיכה המאורגנת לא נהנו, ובלית ברירה נאלצו לפשוט יד. קשה במיוחד הייתה שאלת שיכונם של העולים. ירושלים היהודית הייתה נתונה אז בצפיפות נוראה, רוב הישוב היה בעיר העתיקה לפני מן החומה, שם רוב הבתים היו שייכים לערבים והם העלו את שכר הדירה עם כל סימן של עלייה חדשה. נוסף לכך, היו בעלי הבתים נוהגים לגבות את שכר הדירה למפרע למשך שנה שלמה. יושבי ירושלים היהודים יכלו לעמוד במנהג זה, רק הודות לשייכותם לכולל, כי בערבות הכולל, היו המלווים בריבית מלווים להם את שכר הדירה ואת הפירעון קבלו מידי הכולל. אבל התימנים שכולל אין להם, מאין ייקחו לשלם למפרע שכר דירה יקר למשך שנה תמימה. נוצר מצב שבמשך חודשי הקיץ, ישבו באוהלים ובסוכות על פני השדות הסמוכים לשכונות החדשות, ובהגיע החורף היה מצבם קשה עוד יותר, ורבים מהם נכנסו לגור במערות ובנקיקים אשר בנחל קדרון.

⁸⁹ דרויאן ניצה, באין מרבד הקסמים, עמ' 19.

⁹⁰ הכולל, זהו ארגון קהילתי שמטרתו לגייס כספי תרומות למטרות סיוע לבני הקהילה.

ההתיישבות בכפר השילוח

דב פרומקין, עורך עיתון "החבצלת", שהיה אב ופטרוֹן לתימנים, יסד את חברת "עזרת נדחים" חברה שמטרתה היה סיוע סוציאלי. עולי תימן היו הראשונים לבקש סיוע, והבעיה הראשונה הייתה שאלת הקרקע לשיכון. לקריאתו של דב פרומקין, נענו נדבנים אחדים. בועז מבגדד (הבבלי)⁹¹ תרם חלקת אדמה בצלע הר הזיתים ממול למעין השילוח, והכסף לבניין הבתים קבלו מנדבנים שונים בא"י, באנגליה ובגרמניה. הכסף שימש בעיקר לקניית חומרי בניין, אבן וסיד. עבודת הבנייה עשו המתישבים במו ידיהם.

אבן הפינה לבניין שלושת הבתים הראשונים הניחו ביום עשרה בחשוון תרמ"ה 1885. עד סוף אותה שנה נבנו כ-12 בתים ובכל בית שוכנו 6 משפחות. חנוכת הבתים הייתה מאורע גדול בירושלים ונחוגה ברוב פאר והדר ובמעמד קהל רב. על הטקס כתבו בהרחבה שני העיתונים החשובים בירושלים "החבצלת" ו"הצבי". הם תיארו את ההתרגשות הגדולה שאחזה בקהל, כאשר התימנים שרו משיריהם לפי מסורתם.⁹²

⁹¹ יערי אברהם, עליית יהודי תימן לארץ ישראל, בתוך יהודי תימן בעת החדשה, יוסף טובי, עורך, עמ' 27.

⁹² דוריאן ניצה, באין מרבד הקסמים, עמ' 25.

ענת החמש עשרה

№ 22

החפץ להודיע דבר מה למוטתו עליו
לשום נקד כל שווה גרוש ודמי.
מזהר קנה אחד פרימסטר הדני.
המאבק החופים יקבל כמות למאג.
מחמסם בלוי הפשים יוסבו למעמסם.

החבצלת

מזלו לקנה בארץ מדינת 4 מאגיה
נא. במספר 8 מיליון בודות 20
זיבוקי. במחבבות ומכירותא לויג
מקולונג ברושם 8 וריה.

ציון

HABAZELETH

מבשרת

מ"ע ד"ל בכל שבוע יבשר וישמיע כל דבר תדרוש לחפץ לבב איש יהודי.

ב א ת

ישראל דוב פרומקן

ירושלם, כ"ה אדר תרמ"ה.

Jerusalem 12 Mars. 5645.

Monte sur la plus haute montagne, messagère de Sion,
Élève la voix avec force, envoyée de Jérusalem!
Élève-la et ne crains rien. (Isaie XL 9.)

על זה נאמר על ידי מבשרת ציון: הריני בבת קול
במבשרת ירושלם, הריני אל תרמי.
(ישעיהו י"ט)

ביסודה לשבעת חבתיב ארצו התפללו תפלות ותחלות נעים
ומדות ישראל, ואחרים הדודו החיוקי כל נכבדו הנאספים
ויברכו ויהללו את ה' וישמחת הקם טולה מאד, כי מי אשר
ראה המקום הזה לפני ירחים אחדים אשר היה הרב מאן
יושב וסי תרואה קתה הבתים הבנים בנאות שמה יקרא
בלב שמת, כונה ירושלם ה'.

אח"כ באו הנאספים ובראשם נכבד הרבנים הנאנים
היו לתוך הבתים פניה, וישבו מכבד לשלחן הספרים
ויחלו לכתוב את ספר התורה, הרב הגאון ראשון לציון
היו כתב בראשונה אית ה כ"י תמינת בראשה הרב
הגאון יש"א ברכה היו כתב ארצו את ה ר"ש ואחרים
כתבו נכבדו הנאספים איש איש אדת האחרות.

אז קם הרב הגאון ראשון לציון ה"ץ, וכל התקדים
עמדו גם הם על הגלים בחדות כבוד, וינבך הרב את
הנבדו הנכבד משה"ק וואלוודק ה"ץ, על עשלו לטובה
התמנים לומר רקד למענם מדיכוי אהיו בלאבדאן, ועל עשלו
לטיבת אח"כ, ועל נדברו דפעם לכתוב סס"ה, ריבך
גם את הרב הגאון משה"ע הילדעסהייטער ה"ץ, ואת
הרה"ג ד"ר סאלפערטי ה"ץ, ואת הנבדו משה"ר
נבך ה"ץ, ואת מ"ל מ"ע ה"ה, ארצו קם הרב הגאון יש"א
ברכה ה"ץ ויבדך את הרב ראשון לציון ה"ץ ואת
כל הנאספים, ואת כל האלקים הכל בספעל דעסגב ה"ה
ויקן כל הקם אמן והלל לה'.

אח"כ התפללו הנאספים תפלה דמטה בשני מקומות
בי קצד הסקס מחדד אחד מנהל את כל הנאספים,

הצ"ח הענינים. הנהגת בני החסידים. חבתי קוית מדינה. ירושלם.
קאנספאנדאטאר. הודות לבית ישראל. הודות שנתה הסתעפות
מאך לכל המנות. מי אספים. מדינת. הרכבת.

הנכח ובנין בתים לארצנו התמנים -

ירושלם. ביום השלישי שבוע זה תננה החברה
הנכבדה קוית נדחים היו זה תננה שני בתים אשר כננה
התורה עוד אצל השלטה הראשונים הבנים בעלע הר
התום עליו התורה לעניי אהיו התמנים היו.
טקס על גת תננה תננה החברה ביום. הודות גם תן ידית
אכן סודה למבנה עוד שבקה בתים תתים ושנים אצל
התום ועיסדים, ונת והתולת כתיבת ספר התורה אשר
התננה לכתוב הנבדו הנכבד ה' ק' וואלוודק היו בלאג
האן על ט"ל סב"ע ה"ה.

נדול תחדד היה הרב, הסק רב כאחיו נאקס ובא
הסקס כננה הבתים, בראש הנאספים נכנאו, כבוד
הרב הגאון משה"ר מאד פאניל היו ראשון לציון, וכבוד
הרב הגאון משה"ר יעקב שאל אלישד היו, ועוד רבים
מנהל תכבדו הקודם, כהבתים והודים התע כננאות
למטב ושלחן הספרים וריקת קף להתחלת כתיבת
הס"ה, התנים נכנאו מנאספים הרבנים הנאנים ישבו
אח"כ וישבו ארצו נעים לכבוד התג הסתולט.

אח"כ יצאו כל הנאספים וקדו למקום הכונה, והרבנים
הנאנים ראשון לציון ה"ץ, ויש"א ברכה היו הנחו אבני

עיתון החבצלת מיום כ"ה אדר תרמ"ה 12/3/1885

מתאר את חנוכת הבתים הראשונים ליהודי תימן בכפר השילוח.

זרחי ישראל בספרו "כפר השילוח" מתאר את חנוכת הבתים:⁹³

"ובשלהי הקיץ נתמלא מקום הבניין של כפר השילוח המון אדם, אנשים, נשים וטף, כולם שרים ומרקדים ושמחים בשמחת חנוכת הבתים הראשונים. לכבוד החג שחטו כבש שמן וערכו סעודה תחת כיפת הרקיע וההתלהבות הייתה גדולה, וכשהגיעה שעת מנחה התפללו כולם בקול גדול וביבבה עצומה, שהמיסה את כל הלבבות. והיו האנשים מברכים זה את זה, כשם שזכו להיות מנושאי האבנים לבתים האלה, כן יזכו לשאת משא לבנין בית הבחירה. אף הכניסו ספר תורה בתופים ובמחולות ובשירי תימן ערבים. הגברים מרקדים לפני התורה בנענוע ידיים ובכפיפת ברכים, הנשים עומדות מסביב וקוראות במקהלה קריאות של התרגשות, מפסיקות מדי פעם את קולן בשימת כף על פיהן, ויוצאות הקריאות מקוטעות ורסוקות, והדן הולך על פני כל העמק וחוזר אליהן חלילה.

ר' ישראל דב פרומקין ומרי יחיא צארום ונכבדי העיר והעדה נשאו את ספר התורה תחת חופה רקומה במשי, מסביבם נדחף המון העם, מבקשים לגעת בידות וברימונים מעשי אומן נפלאים, ולו רק נגיעה קלה, ואחר הם מחזירים את ידיהם ומנשאים אותן לפיהם ומנשקים את קצה אצבעותיהם בדביקות. ובראש המרקדים שלפני החופה הקדושה יצאו יענקלמן הבנאי ומרי סאלם חמדי, זה לבוש בגדי שבת, קפוטה של משי שחור ומגבעת חכמים עגולה, עד שאין להכיר בו את הבנאי אפור הבגדים של כל ימות השבוע, וזה לבוש, קופטאן חג לבן, מטפחת צחורה על כתפיו וצעוף כרוך לו על מצנפתו, ושניהם אווזים זה בזה בידיהם, שרים ומרקדים מול הרי ירושלים בהתפשטות גשמיות ובעלית נשמה, טעם תימני נשזר בניגון אשכנזים, ריקוד של מזרח קצוב משתלב במחול חסידים סוער, והקהל נוהר אחריהם בהתלהבות עצומה ומלוח את ריקודם בקריאה גדולה טופח בכפיו לקול שירתם".

כך היה תחילת בנינו של הישוב התימני הראשון בארץ ישראל. כ-50 שנה גרו במקום, עד שהכפר נעזב במאורעות תרצ"ו 1936, בגלל ריחוקו משאר שכונות היהודים בירושלים.

⁹³ זרחי ישראל, כפר השילוח, הוצאת עם עובד, תש"ח, ת"א, עמ' 111-112.

השכונות הראשונות בירושלים שנבנו ביוזמתם של יהודי תימן

נחלת צבי

הקמתה של שכונה זו החל ביוזמתם של יוצאי תימן שהועסקו בחציבה ובסיתות, בסדנאות שהשתייכו לחברת "כל ישראל חברים". הם הקימו קופת חסכון בעידודו ובהכוונתו של מנהל בית הספר ניסים בכר. מטרת החיסכון רכישת אדמה ובניית בתים למשפחותיהם. הברון הירש השלים את הסכום הדרוש לקניית הקרקע במתן הלוואה, ויהודי תימן שהיו אסירי תודה על עזרתו קראו לשכונה על שמו. הבניה בשכונה נעשתה בהדרגה כיוון שהכסף שהיה בידיהם לא הספיק לבניית הבתים על כל חלקת האדמה. נחלת צבי הפכה לאחד המרכזים של יהודי תימן בירושלים. ובשנת תרס"ד 1904 נבנה בשכונה זו בית כנסת גדול לעדה התימנית, אשר שימש גם כמרכז קהילתי לאסיפות הכלליות של בני העדה בירושלים.

בית סלם

שכונה זו הוקמה גם ע"י יהודי תימן כאשר הם נעזרים בהלוואות לרכישת הקרקע. על תחילת התארגנותם לבניית השכונה מספרת קריאתם מעל דפי עיתון "החבצלת" בגיליון מס' 40.

⁹⁴"שמעונו נדיבים, וישמעכם ה'. אנחנו הח"מ עדת ישראל מארץ תימן, אשר זה שנים מספר עזבנו את ארצנו, ונעלה לעיר הקדושה ירושלים ת"ו, הננו עמלים כל היום להביא טרף לבתינו לשבור רעבון בני בתינו, העטופים ברעב בערום ובחוסר כל, להספיק להם לחם צר ומים לחץ. ואת הלילה נקדיש לתורה ולעבודת ה', כפי יכולתנו וכוחנו. והנה אם אמנם רע ומר מאד גורלנו בכל תקופות השנה, כי מאין פרנסה ומלאכה הננו חיים חיי צער ומר, וכידוע מעמדנו האיום והנורא לכל תושבי ירושלים עיר קודשינו ת"ו.

⁹⁴ ניצה דרויאן, חלוצי העלייה מתימן, ירושלים, מכון בן צבי, תשמ"ב, עמ' 52-53.

אך עוד יותר נורא מדאגת פרנסה, היא דאגת שכר דירות אשר בעת בוא "ראש השנה" לדירות, וכל הבא לשכור לו דירה עליו למנות את סך כל הכסף מחיר כל השנה על יד בעל הבית מלכתחילה. ואנחנו אשר הננו עדה ענייה, אין לה כולל ואין לה קופה, אין לנו עוזרים ואין לנו תומכים בצר לנו. ובגבר עלינו יגוננו אין איש אשר יאבה ואשר יהיה לאל ידו להושיענו. רע ומר גורלנו איום ונורא, כי אין דרך אחר לפנינו זולתי לשכב אנחנו נשינו וטפנו בחוצות קריה, תחת כיפת שמי ה'. קמצנו אוכל מפייתנו ונאסוף מעט כסף ונקנה כבדת ארץ קטנה על חברת "בית ישראל" אשר נוכל לבנות עליה מספר בתים, וגם בית הכנסת מקדש מעט, לקבוע שם להתפלל לאבינו שבשמים על שלומכם וטובכם ואריכות ימיכם. וניתן את מעט כספנו על ידי גבאי החברה הזאת, להיות להם לעירבון עדי יעלה בידינו לשלם להם עד תומם, ואחר נדאג לכונן על החברה הזאת בתים קטנים, למען יהיו לנו ולעוללנו מקום מנוחה ולמחסה מזרם ומטר בימות הגשמים, כי לשכור דירות אין לאל ידינו, ובייחוד עפ"י מנהג ירושלים אשר השכירות משתלמת בתחילה, ובידינו אין לפרוטה שווה פרוטה.

ועתה הנה אליכם הנדיבים שבגולה עינינו נשואות אליכם רחמנים בני רחמנים, בצרת אחיכם לכם צר, אליכם הננו מרימים בכוח קולנו: אנא אחים קומו נא לעזרתנו בצר לנו, היו נא לנו לעזר לכונן לנו בתים קטנים להיות לנו מקום מנוחה, למען יהי לכל אחד ואחד מאתנו לפחות קן לצפרים הנעים והנדים. היו נא לנו לעזר איש איש כאשר תשיג ידו, וכל המוסיף בכגון דא מוסיפים לו מהשמים אריכות ימים וחיים. כן נקבע שלשה אנשים ת"ח ויראי אלוקים אשר יתפללו לאושר כל המתנדבים העושים והמעשים לטובתנו.

בביטחוננו כי דברינו אלה היוצאים ממעמקי לבבינו, יכנסו אל לבבכם הטוב ופרי ישאו למו. הננו חותמים את מכתבינו זה ברב ברכה ושלוש, יואל ה' ויריק עליכם כל טוב, כאוות נפשכם ונפשות מוקיריכם".

בעיה"ק ירושלים תובב"א ביום א' כ"ז לחדש סיוון תרנ"ד.

פנייה זו ודומות לה סייעה ליהודי תימן להתגבר על הקשיים הכספיים שעמדו בפניהם בהקמת השכונות בירושלים.

להלן טבלה המציגה את ריכוזי יהודי תימן בשכונותיה היהודיות של ירושלים בשנת תרע"ו 1916.⁹⁵

השכונה	סה"כ היהודים	תושבים מתוכם יהודי תימן
נחלת צבי	350	271
כפר השילוח	255	239
שערי פינה	530	218
נחלת ציון	925	216
שכונת הבוכרים	1473	185
סוכת שלום	417	182
נחלת שמעון	259	145
בית ישראל	1595	116
שבת צדק	422	64
משכנות	293	45
גבעת שאול	53	31

התעסוקה בימי העלייה הראשונה

רוב יהודי תימן בירושלים בימי העלייה הראשונה עסקו במלאכות. מקור מידע חשוב בנושא זה הוא רישום שנעשה ע"י וועד העדה התימנית בירושלים, "בספר אנפוס"⁹⁶ (ספר הנפשות) משנת 1908 כתוב, שמתוך 572 המפרנסים בני תימן עסקו כפועלים בעבודות שונות: 136 - בבניה, 51 - בסיתות אבנים, 22 - בנאים ומשגיחים, 58 - בעלי מלאכה ופועלי ייצור, 32 - עוסקים במלאכות שירות, 40 - צורפים, 31 - חנוונים ורוכלים, 4 - סוחרים, 24 - בשירותים, 97 - בטלנים ולומדים בישיבה, 18 - מורים וחכמים וכלי קודש, 43 - סופרים ומתלמדים, 3 - שוחטים, ולבסוף 13 - קבצנים ללא פרנסה ומקבלי צדקה. בהשוואה לשנת 1887 הרי מספר מקבלי הצדקה

⁹⁵ סעי יונה, ת"א- עם עובד, 1983, עמ' 278

⁹⁶ ניצה דוריאן, באין מרבד הקסמים, עמ' 64.

ירד מ - 35 בשנה זו ל - 13 בשנת 1908.

עבודות הבנייה

באותם ימים כל עבודות הבניין בירושלים היו בידי הערבים בלבד. יהודי תימן החלו ללמוד את עבודות הבנייה ולחדור קמעא קמעא בכל מקצועות הבנייה, כפועלי בנין כסתתים, וכקבלני בניה ומשגיחים. העובדים התימנים היו ידועים כפועלים חרוצים ומוכשרים. חריצותם הרבה תרמה לקליטתם המהירה בעבודה. תכונות אלו זרזו את פיתוח המלאכות השונות בירושלים ע"י יהודים.

ניסיונות ההתיישבות החקלאית ליד ירושלים⁹⁷

הניסיון להתיישב במוצא

מצוקת הדיור והמחסור במלאכות ופרנסה בירושלים הביאו את הרעיון של ניסיון התיישבות חקלאית ליהודי תימן במוצא. את הקרקע נידב בנימין יחזקאל מנדבני ירושלים. יוסף מסעוד מעולי תימן מפרסם קול קורא בעיתון החבצלת בשנת תרמ"ד 1884 ומבקש מנדבנים לסייע להם לבנות בתים במוצא. קריאתם של יהודי תימן נשארה ללא מענה ותוכנית ההתיישבות החקלאית של יהודי תימן במוצא נגנזה.

ניסיון ההתיישבות החקלאית ברמה - נבי סמואל

בשנת תרמ"ו 1886 נוסדה אגודה של עולים מפולין ששמה "ועד המושבה נחלת ישראל רמה" אולם במשך שלש שנים לא הצליחה האגודה לגייס מספיק חברים כדי להתיישב במקום. ופרומקין שרכש את אדמת נבי סמואל, בראותו את כשלון האגודה של עולי פולין מציע ליהודי תימן להתיישב באדמות אלו. לאחדים מעולי תימן היה מספיק כסף לרכוש את הקרקע ולייתר סייע דב פרומקין. 13 משפחות מעולי תימן החלו לעבד את האדמה ברמה. על שטח של 600 דונם, נזרעו כ-150 דונם תבואה ונטעו כ-7000 גפנים. בתחילה גרו המתישבים בכפר בית-אקצא, אך בשלבים מאוחרים הכשירו מערה לגור בה בקרבת שדותיהם. אך המתישבים נקלעו

⁹⁷ על ניסיונות ההתיישבות החקלאית: במוצא וברמה – נביא סמואל ראה: ניצה דוריאן, באין מרבד הקסמים, עמ' 44-45

וכן, ניני יהודה, תימן וציון, עמ' 251-254.

למצוקה כספית וכלכלית קשה. הם פנו בבקשת סיוע לוועד הפועל של חובבי ציון, אבל הם סרבו, משום שהיו להם התחייבויות קודמות לסיוע בהתיישבות במשמר הירדן. צרה נוספת באה להם מהתנכלות ערביי נבי סמואל, שטענו על חזקתם בקרקעות, ובאחת השבתות הם גרשו את שני השומרים שנשארם במקום, ובהתערבות השלטון הטורקי הוכרז השטח כאדמת מריבה, והמתישבים היהודים לא יכלו לחזור למקום. כך נגוזה שאיפתם של עולי תימן להקים התיישבות חקלאית.

עליית תרס"ז - 1907

עשרים וחמש שנה לאחר עליית ההמונים הראשונה מתימן, יצאה מתימן שיירה גדולה של עולים, והתחילה תקופה שנייה לעליית יהודי תימן בהמוניהם. שלא כבני העלייה הראשונה, שהיו ברובם בני צנעא וסביבתה, בני העלייה השנייה, אנשי צפון תימן צעדא וחידאן, היו שונים מהיהודים שחיו בצנעא וברמה המרכזית של תימן. היה להם מעמד משפטי מיוחד, רשאים לשאת נשק וחירותם גדולה יותר. ניתוקם הגיאוגרפי מאזורי הקרבות בין הטורקים והאימאם הביא להם תקופה של שגשוג כלכלי וביטחון פיזי רב.⁹⁸ בני העלייה הראשונה היו ברובם אנשי עיר העוסקים במסחר ובמלאכה והיו משועבדים יותר לשכניהם. לעומתם, בני העלייה השנייה היו אנשי כפר הקרובים לאדמה, אמיצי לב ונושאי נשק. וכשם שהייתה עליית תרמ"ב תחילה וראש לעליית יהודי צנעא לא"י והתיישבותם בערים, כך הייתה עליית תרס"ז תחילה וראש לעליית יהודי הכפרים והתיישבותם במושבות.⁹⁹

גורמי העלייה

השאלה היא מה גרם להתעוררות פתאומית זו בין יהודי צפון תימן? העולים עצמם השיבו על שאלה זו: ¹⁰⁰ "ובאמת כל עלייתנו לא"י אינה לא משום גזרת מלך ולא מצד חוסר פרנסה ולא משום סיבה מהסיבות הגורמות לנדוד מארץ לארץ, אלא מרוב חשקה ואהבה לעלות לא"י. ואפשר שזכות אבות ראשונים סייעה ועמדה

⁹⁸ ניני יהודה, מתימן לציון, עמ' 224.

⁹⁹ יערי אברהם, עליית יהודי תימן, בתוך יהדות תימן בעת החדשה, טובי יוסף, עורך, עמ' 155.

¹⁰⁰ שם, שם.

לפני בורא עולם וזכינו לעלות לארץ ישראל, מה שלא זכו הדורות הקודמים". אולם ברור שתשוקה זו לא הייתה סיבה יחידה, שהרי זו בערה בליבם תמיד. הגורם העיקרי נעוץ בתולדות תימן. שלטון הטורקים בתימן החל בשנת תרל"ב 1872. אולם בקיץ תרס"ד 1904 התקומם האימאם יחיא אבן אלמנצור, מרד בשלטון הטורקים ושם מצור על הערים שהתבצרו בהן הטורקים. השנה הייתה שנת בצורת, האימאם השתמש בשעת כושר זו כדי להביא על אויביו הנצורים כליה של רעב. המצור על צנעא הרעבה נמשך כחצי שנה, ובמשך זמן זה גוועו אלפי יהודים ברעב. המצור הסתיים בכניעת הטורקים, ביסוד מדינה מוסלמית דתית עצמאית, שהחזירה ליושני את הגזירות הקדומות על היהודים החיים בחסותם של אדוניהם המוסלמים. מלחמות המרידה, שנות הבצורת והמצור על צנעא ערערו את מצבם של יהודי תימן עד היסוד. לבסוף נאלץ האימאם יחיא לוותר על צנעא, ותימן המרכזית נשארה תחת שלטון הטורקים עד מלחמת העולם הראשונה. השנים שלאחר המרידה לא היה בהן כדי לחזק את הגוף הרופף של גלות תימן, והיא נתנה את לבה לעלות לא"י. תנועה זו הגיעה גם לצפון תימן, שסבלו אף הם מהבצורת ומהמרידות.

העולים ותלאותיהם

בראשית שנת תרס"ז יצאו מתימן שלוש עשרה נפשות, וכשהגיעו לא"י שלחו מכתבים מעודדים לאחיהם. דבריהם עוררו את היהודים להתאסף ולהתקין תקנה שנסיעתם תהיה בקבוצה גדולה במטרה לעזור איש לרעהו. בחשוון תרס"ז יצאה שיירה של מאה נפש רובם בני צעדה. וביום י"ב תמוז תרס"ז 1907 יצאה שיירה נוספת בת 200 נפש מחידאן. אברהם טביב אחד מהעולים תאר בפרוטרוט את תלאות עלייה זו בספר "שבי תימן" לאחר הרפתקאות וייסורים הגיעו לעיר החוף "מִיִּדִי",¹⁰¹ שם שכרו שתי אוניות מפרש והפליגו לעדן. נמל עדן שימש מעבר לאלפי יהודים מתימן, שעשו את דרכם לארץ ישראל. בעדן נשארו בתחנת הסגר שבעה עשר יום, התברר שאין בכיסם די הוצאות הדרך לכולם, יהודי עדן באו לעזרתם, והם זכו לתמיכה קיומית מהקהילה היהודית.¹⁰² חלקם הפליגו בשלוש אוניות קיטור לפורט סעיד, האחרונים הפליגו במוצאי יום הכיפורים תרס"ח והגיעו ליפו ביום כ'

¹⁰¹ ניני יהודה, מתימן לציון, עמ' 226.

¹⁰² גולדשמיד דני, דיוקן, קהילת יהודי עדן, תל-אביב, 1995, עמ' 6.

בתשרי. עולי צעדא וחידאן היו כולם יושבי כפר, אנשים מנוסים בעבודה, ומשהגיעו לא"י לא הלכו לערים אלא למושבות, רחובות וראשון לציון. עליה זו היא שעוררה את המשרד הארצי הישראלי ביפו, המוסד המיישב של ההסתדרות הציונית, בראשו עמד ד"ר ארתור רופין. הוא נתן את דעתו על התימנים כמתיישבים עובדים במושבות, כי בהיותם מסתפקים במועט יוכלו להתחרות עם הפועל הערבי ולמלא מקומו.¹⁰³ רופין דיווח להנהלה הציונית כי נעשה ניסיון במושבה רחובות, במשך ארבעה שבועות הועסקו עשרים ושש משפחות תימניות. ניסיון זה עלה יפה והועיל לכל הצדדים, לכן הוא יכול להיות בעל חשיבות רבה,¹⁰⁴ ויאפשר עלייתם של אלפים מיהודי תימן ארצה. הוחלט לשלוח ציר מבשר אל תימן למען ספר באוזני היהודים על דבר תחייה לאומית, כדי לעודדם ליציאה וכדי לארגן את העלייה. המעורר לרעיון זה היה שמואל יבנאלי.

שליחותו של שמואל יבנאלי

בניגוד לשליחי א"י בדורות הקודמים, שיצאו לתימן לאסוף כסף לעניי א"י או לגלות את עקבות עשרת השבטים, שליח זה יצא להעלות יהודים לשם גידול היישוב בא"י. בשליחותו של יבנאלי באה בפעם הראשונה לידי ביטוי ממשי שאיפת ציבור הפועלים בא"י לקיבוץ גלויות. הנהגת היישוב ראתה בארץ ישראל לא רק מרכז רוחני אלא מקום להצלת יהודים מכיליון ויסוד מדינה יהודית.

בשליחות יבנאלי הייתה תקווה לחסל גלות שלמה, להעלות את כל העדה היהודית מתימן לא"י. בט"ו בכסלו שנת תרע"א 1911 יצא יבנאלי מיפו לתימן, בספרו "מסע לתימן" כותב יבנאלי: "המטרה הייתה להביא לאחינו בני ישראל הנידחים בארצות תימן בשורה מארץ ישראל בשורת התחייה, בשורת הארץ והעבודה". "יבנאלי הופיע אצל יהודי תימן בשם "החכם אליעזר". כאדם הנוסע כביכול בשליחות רבני א"י, הוא הצטייד באיגרת מהרב קוק זצ"ל במטרה לעמוד על דיניהם ומנהגייהם של יהודי תימן. ארבעה חודשים סובב בארץ תימן, היה עובר מכפר לכפר ומעיר לעיר. וכך

¹⁰³ יבנאלי שמואל, מסע לתימן, עמ' 73

¹⁰⁴ דרויאן ניצה, באין מרבד הקסמים, עמ' 117.

כותב יבנאלי: ¹⁰⁵ "בכל מקום ומקום שהייתי בא בין היהודים היו מתאספים אלי מאנשי המקום, רובם או מקצתם, ואני הייתי מדבר עימהם על ארץ ישראל, על המושבות החדשות שנבנו, על התחייה הלאומית בעם ישראל. הם היו שומעים דברי ברגש של שמחה, ולפעמים היינו אני והם מתרוממים לידי מדרגה גבוהה של עליית הנשמה ורוח הקודש. הם היו שואלים אותי מה הכותל המערבי? מה קבר רחל אמנו? מה קבר ר' שמעון בר יוחאי? במקום תשובה, הייתי אומר להם למה תשאלו על קברים ועל האבנים המתות, שאלו לשלום ציון הקמה לתחייה, לשלום בני ציון העולים אליה מן הגלות לחיות בה".

קריאתו של שמואל יבנאלי ליהודי תימן

יבנאלי קרא ליהודי תימן לקבלת עול: "די לשבת ולא לקחת חלק בבנין הארץ. מאות שנים ישבתם פה בארץ הזאת ותהיו אך מקבלים, התלמוד קבלתם משם, ספרי הרמב"ם, כתבי האר"י ותלמידיו היכן האבנים שהנחתם בבנין האומה? עכשיו אתם חייבים להכניס כוחות לארץ את מבחר בניכם, כל המשתתף בצערו של הציבור זוכה ורואה בנחמתו עליו להשתתף! עליו לעבוד! עליו לשמור".¹⁰⁶

בסוף סיוון תרע"א 1911 חזר יבנאלי מנסיעתו לתימן הדרומית והמרכזית דרך מנאכה וחודידה לעדן, שם שהה חמשה חודשים כדי לארגן את שיירות העולים. בעדן המשיך את הקריאה לעליה ע"י אגרות ושליחים, הצליח להוזיל את מחירי הנסיעה באוניה, והשיג מהמשרד הארצי ישראלי ביפו סכום כסף להשתתפות בהוצאות נסיעתם של העולים, שאין ידם משגת.

בטבת תרע"ב 1912 נכנס יבנאלי שוב לתימן על מנת ללכת למזרח הארץ לבקר בערים בידא, וחבאן, וצפונה, אל נגראן וצעדה. כחודשיים וחצי עשה בנסיעה זו הספיק לבקר רק את בידא והכפרים סביבה, רדמאן וסביבתה, ולבסוף את אזור חבאן. הפעם לא יצאה תוכניתו לפועל, בגלל מעוט הישוב בכלל ומעוט היהודים באזורים שביקר. במסעו זה נתקל בקשיים רבים בגלל שחשדו בו שהוא מרגל. וכך הוא מספר: ¹⁰⁷ "בעיקר חשדו בי שמא הנני נוצרי מרגל, המתחפש ליהודי. התחילו לשמור את עקבותיי ואע"פ שהייתי הולך תמיד בשיירה ובלוויית יהודים, בכל זאת, הגיעה

¹⁰⁵ יבנאלי שמואל, מסע לתימן, עמ' 149.

¹⁰⁶ יבנאלי שמואל, מסע לתימן, ע"מ 151.

¹⁰⁷ שם, עמ' 159.

פעם לרודפי שעת כושר לתפוס אותי, את כספי גזלו ממני, גם חלק מכלי וחפצי ויביאוני אל אחד הכפרים. בעזרת מכתבי המלצה שהיו לי אל חשובי הערבים ובעזרת השתדלות היהודים הוצאתי משבי. בחצות הלילה יצאנו ועד אור הבוקר הגענו לעיר חבאן, כספי לא הושב לי. מטעם זה ומעוד סיבות אחרות לא יכולתי ללכת הלאה וחזרתי לעדן".

כשהגיע לעדן מצא שם כשש מאות נפש, חלק מהעולים כבר נכנס לארץ והתיישב בה. עד סוף שנת תרע"ב 1912 עלו לארץ על פי קריאתו של יבנאלי כ-1500 נפש, הם השתקעו במושבות יהודה, שומרון והגליל. העלייה נמשכה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה באב תרע"ד 1914.

שמואל יבנאלי ומנהיגי הקהילה בתימן

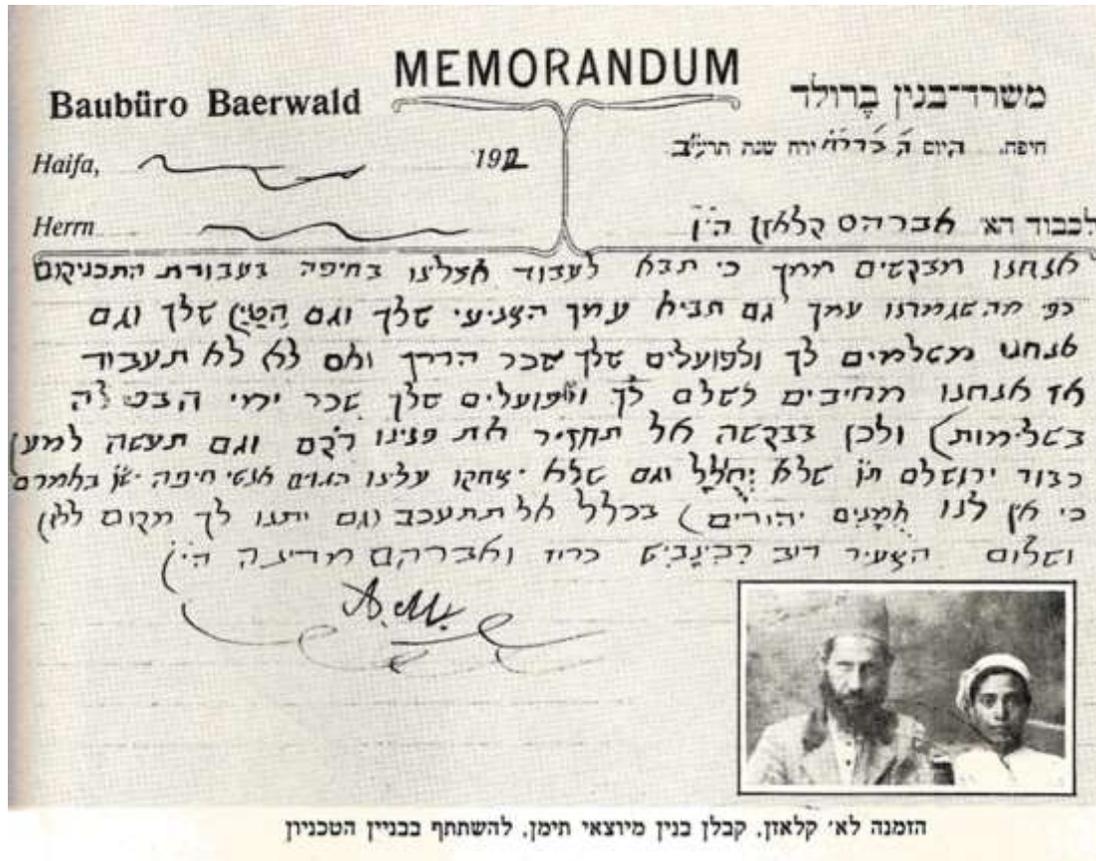
סולימן יחיא חבשוש
מראשי העדה בצנעא

שמואל יבנאלי
בתימן בשנת 1911

מורי יחיא יצחק הלוי
הרב הראשי של צנעא

תעודה: קבלן מיוצאי תימן מוזמן להשתתף בבניית הטכניון¹⁰⁸

¹⁰⁸ ניצה דרויאן, באין מרבד הקסמים, עמ' 68.

העתק המכתב לאברהם קלאון קבלן בנין מעולי תימן.
 "אנחנו מבקשים ממך כי תבוא לעבוד אצלנו בחיפה בעבודת התכניקום [טכניון] כפי
 מה שגמרנו עמך, גם תביא הצניעי (כלי העבודה) שלך וגם הטיט (עושה הטיט) שלך,
 וגם אנחנו משלמים לך ולפועלים שלך שכר הדרך. ואם לא תעבוד אז אנחנו מחויבים
 לשלם לך ולפועלים שלך שכר ימי הבטלה בשלמות, ולכן בבקשה אל תחזיר פנינו
 ריקם, וגם תעשה למען כבוד ירושלים ת"ו שלא יחולל וגם שלא יצחקו עלינו הגויים
 אנשי חיפה יש"ו, (ימח שמם וזכרם) באמרם כי אין לנו אומנים יהודיים, בכלל אל
 תתעכב וגם יתנו לך מקום ללון".¹⁰⁹

¹⁰⁹ מכתב זה נכתב בשנת 1912 ומסמל את המאבק לעבודה עברית בארץ ישראל.

התיישבות עולי תימן בימי העלייה השנייה 1907-1914

עולי תימן נטלו חלק לא מבוטל בצמיחתה של ההתיישבות החקלאית בימי העלייה השנייה. בסוף שנת 1907, החליטה התנועה הציונית לכוון משרד בארץ ישראל כדי לנהל מטעמה את ההתיישבות בארץ. למנהל המשרד נבחר ד"ר ארתור רופין וכסגנו ד"ר יעקב טהון. מקום מושבו של המשרד היה ביפו. פעילותו של המשרד הייתה בעיקר בתחום ההתיישבות, תוך השקעת מאמצים ברכישת קרקעות. המשרד ביפו נעשה הגורם המרכזי והחשוב בעשייה הציונית, וסמכותו של ד"ר רופין בכל השאלות הנוגעות ליישוב ולהתיישבות בארץ ישראל נתקבלה כמעט ללא עוררין.

ניסיונות ראשונים של יהודי תימן בעבודה חקלאית היו במושבות: רחובות, ראשון לציון, פתח תקווה וחדרה. הם עבדו כשכירים במטעי התפוזים והגפנים. הם הצטיינו בצייתנותם, בחריצותם ובשכר הנמוך שקבלו בהשוואה לפועל היהודי ממזרח אירופה.

¹¹⁰ לפי דיווחו של ד"ר רופין להנהלה הציונית, הוא הסביר שהנקודה העיקרית בהתיישבות החקלאית בארץ ישראל היא בהחלפת הפועל הערבי בפועל עברי. בין אם הוא רוסי ובין אם הוא פועל תימני. אולם המכשול העיקרי במשיכת הפועל היהודי לעבודת האדמה היא עבודתו הזולה של הפועל הערבי. רופין סיפר שבמושבה רחובות נעשה ניסיון להעסיק עשרים ושש משפחות תימניות, ניסיון זה עלה יפה והועיל לכל הצדדים. לכן הוא יכול להיות בעל חשיבות רבה שכן יאפשר עלייתם של אלפי יהודים מתימן. מכאן ששתי הנחות היסוד שהדריכו את המשרד הארצי ישראלי בעניין יהודי תימן היו:

(א) האפשרות כי עולי תימן יהיו גורם חשוב מבחינה מספרית בהתיישבות החקלאית.

(ב) קיים סיכוי שיצליחו להתחרות בפועל הערבי ויתפסו בהדרגה את מקומו.

¹¹⁰ ניצה דרויאן, באין מרבד הקסמים, עמ' 117.

השכונות התימניות במושבות שעריים

השכונה של המושבה רחובות, הוקמה בשנת 1909 בידי עולי תימן, אך כשנתיים לפני הקמת השכונה החלו כבר עולים מתימן לעבוד אצל איכרי המושבה.¹¹¹ מספרת ברכה צאלח לבית קפרא: "לרחובות הגיעה משפחת צאלח קפרא יחד עם מאה נפשות נוספות הם הגיעו אל מגרש ריק מאדם ומספר עצי איקליפטוסים נטועים בו, ללא מים וללא קורת גג, רק העצים והענפים היו להם לצל ומחסה בלא שיהיה מי שישאל לשלומם ומי שידאג לצרכיהם. החורף בא, הקור והצינה היו מנת חלקם, רוחות וגשמי זלעפות עקרו ונשאו אותם ואת אוהליהם, רבים חלו במחלות, שעולים וחום. וועד איכרי המושבה דן בדחיפות בניסיון להקל את התנאים הקשים שבהם מצויים עולי תימן, והוחלט שכל איכר ייקח משפחה אחת תחת חסותו. האיכרים ברחובות היו מיוחדים במינם, דתיים מאד, בעלי כושר עבודה וסבילות ממדרגה ראשונה, קשוחים כפלדה וליבם כברזל נחושה ונשיהם אחריהם סיר ומכסה".

משפחת צאלח קפרא עלה בגורלה להיות מאומצת ע"י הפרדסן אייזנברג. הוא שיכן את המשפחה ברפת, כך יחד עם בהמות הבית נדחסו שבע נפשות בצחנה, ברטיבות, עם עכבישים וזבובים במשך שנתיים. צאלחה אם הבית עבדה במשק הבית משחר עד לילה: בכביסה, גיהוץ, לישה, אפיה, בישול, תיקוני בגדים וביקוע עצים. האב צאלח ובניו עבדו בפרדס ובכרמים משחר עד ערב, עבודת פרך, כי הוצרכו להתחרות עם הפועלים הערבים, המאומנים בשיטת עבודת האיכרים ורגילים היו בה. משפחת צאלח שועבדה ועבדה בפרך בתנאי עבודה מחפירים, ללא תנאי מנוחה ותשלומים הוגנים. כאשר צאלחה רצתה להיניק את הילדה, הגברת אייזנברג צרחה עליה, וכאשר באו הילדים לדבר עם אימם, גערה בהם וגירשה אותם. וכך פקעה סבלנותם וקצה נפשם מחמת המציקים, בעל הבית והגברת, שראו במשפחת צאלח עבדים כמו בתקופת פרעה מלך מצרים ממש. עינו ושעבדו ואין פוצה פה מפחד הגירוש ונטילת קורת הגג המחפיר והמצחין.

¹¹¹ חזי עובדיה, עורך, סיפורי ראשית שעריים, המספרת ברכה בת צאלח לבית קפרא, בתוך שעריים בת שמונים, עמ' 24.

כל זאת קיבלו העולים, מחוסר ברירה ואלטרנטיבה אחרת. העולים התימנים שהיו רגילים לעבוד כעצמאים, הקימו זעקה מרה, בעיקר נוכח סבלם הרב מתנאי המגורים ומיחס האיכרים אליהם. כעבור למעלה משנתיים מצוקת עולי תימן נגעה לליבו של אפרים זקס, אחד מהאיכרים האמידים והנאורים במושבה, והוא נעשה להם מושיע. באותה שנה הוא קנה חלקת אדמה בת 55 דונם. ומסרה לוועד המושבה. החלקה ניתנה לתימנים דונם לכל משפחה במחיר נמוך ובתשלומים. הוא גם ערב להם להלוואות ואף הלווה להם מכיסו. וכך ביום ו' בתשרי תר"ע 1909 הונחה אבן הפינה לבתים הראשונים בשכונת שעריים.

השכונות שהוקמו ע"י עולי תימן כתוצאה מקריאתו של יבנאלי, לעלות לארץ ישראל.¹¹²

השכונה	הישוב	השנה
שיבת ציון	ראשון לציון	1912
מחנה יהודה	פתח תקווה	1913
שכונת התימנים	זיכרון יעקב	1912
שכונת התימנים	כנרת	1912 גורשו ב-1930
שכונת התימנים	יבנאל	1912
שכונת התימנים	באר יעקב	1912 עברו ב- 1932 לטירת שלום
נחליאל	חדרה	1912
מגדל	הגליל התחתון	1912 התימנים סולקו
מלחמיה (מנחמיה)	עמק הירדן	1912 התימנים נאלצו לעזוב

¹¹² רזיאל ממט, מפת ההתיישבות של יהודי תימן בארץ ישראל, סעי יונה, שלום סרי, עורך, עמ' 178.

שכונת התימנים נחליאל בחדרה

¹¹³ "שיירת העולים הראשונה שהגיעה לנחליאל הייתה מאזור חובייש בתימן. האוניה באה לנמל חיפה ביום, 24.12.1911 תרע"ב, שיירת עולים שנייה מאזור מוצאב, הגיעה ביום 17.2.1912 תרע"ב, שיירה זו הייתה גדולה יחסית לקבוצה הראשונה ומנתה 135 נפש, חלקם באו ישירות לחדרה וחלקם לדגניה וכנרת. באותה שנה באו עוד שיירות נוספות מאזור בעדאן ומאזור שרעב, חלקם התיישבו בחדרה אחרים בזיכרון יעקב. שיירות אלו הגיעו כתוצאה משליחותו של שמואל יבנאלי לתימן. השיירה האחרונה בעלייה זו הגיעה לארץ ישראל בשנת תרע"ד 1914, כולם מאזור איב בתימן. מספר משפחות מקבוצה זו התיישבו בנחליאל".

קליטת העולים

מזיכרונות העולים¹¹⁴ מסתבר שבתים למגורים לא היו להם ותקופה ראשונה חיו בתוך סוכות ממחצלות, ואחר כך גרו באורוות וברפתות במשך כשנה, שנה של סבל רעב ולכלוך איומים. וכך מספר ר' יפת בן יעקב מסורי¹¹⁵ הם הגיעו לחאן שבחדרה: "היה קשה מאד, יתושים חום וחולות. הצלחנו לנקות חדר אחד ועשינו ממנו בית כנסת. המשכנו לישון בחוץ, רק מאוחר יותר קבלנו רפת גדולה ליד החאן, נקינו אותה וכל שלושים המשפחות גרו בה. הילדים חלו ורבים מהם מתו. שני בני ובן אחותי מתו בשבוע אחד. בא אלינו אחד העובדים, קראו לו יוסף מזרחי, היום מנוחתו עדן, אמר לנו: "תימנים, אתם תמותו כמו הילדים שלכם, תצאו מכאן! "אבל נשארנו. הגיעו מים עד נפש. בקשנו מראש הוועד בתיים. אז היה ראש הוועד בחדרה אדון שניארסון. פניתי אליו וסיפרתי לו על המחלות ועל המצב הקשה. ביקשתי שיינתן לנו בתיים. הוא פתח את מעילו, הכניס את ידו לתוך הכיס הפנימי ואחר הוציא אותה ריקה, כשהוא אומר שאין לו בתיים. בחוץ חכו לי בני העדה והנשים. יצאתי מאדון שניארסון, נגשתי אליהם והתחלתי לבכות, הם בכו אחרי".

¹¹³ אבנר סבוראי, מישאל מסורי כספי, נחליאל סיפורם של ראשונים, עירית חדרה. אעלה בתמר 1998, עמ' 24.

¹¹⁴ שם, עמ' 44.

¹¹⁵ שם עמ' 45

הקמת נחליאל

לאחר כשנתיים הקרן קיימת הקצתה שטח באזור מרוחק מהמושבה חדרה, נבנו עשרים בתים מבטון ושלושה צריפים מחולקים לעשרים וארבעה חדרים, ומולם כמה צריפי פח לתנורים לבישול. הגענו אל המנוחה והנחלה לאחר סבל רב. על בחירת שם המקום נחליאל קיימות מספר דעות האחת מהפסוק במקרא וממתנה נחליאל. ממתנה קטנה של הקרן הקיימת לנחליאל, ומנחליאל נזכה לבמות ועושר עצמאי. הדעה השנייה של ר' סעדיה בן עודד מסורי, על שם הנחל שהיה בקרבת מקום ששם כיבסנו והתרחצנו בערבי שבתות ובחגים¹¹⁶ ומקום לטהרת הנשים עשרים שנה. קיימת סברה נוספת לשם נחליאל, שזה חלק מראשי תיבות של נחלת אימה ל' זרוס, שהייתה משוררת יהודיה שחיה בארה"ב, באמצע המאה הי"ט והפדרציה האמריקאית שתרמה כסף לקרן הקיימת בקשה להנציח את שמה.

ההתיישבות בכנרת

ההתיישבות יהודי תימן בכנרת החלה בשנת 1912 כאשר הגיע נציג מאגודת השומר לחדרה והציע לעולים לעבור לכנרת, בהבטחתו שהיחס אליהם יהיה טוב. יש מספיק עבודה וכן מקום למגורים. בדרכם למושבה כנרת מספר משפחות נשאו ביבנאל, והיתר כ-14 משפחות הגיעו לכנרת, והתמקמו ליד חוות כנרת בבית המוטור שלשפת הירדן ולידו.

בית המוטור הכיל חדר אחד גדול בערך כ-40 מ"ר גודלו ושני חדרי עזר נוספים. על אף הצפיפות הסכימו העולים ללון בשלושת החדרים הללו, עד שייבנו להם בתים נוספים. הצפיפות הקשה בבית המוטור אילצה את המתישבים למצוא פתרונות דיור אחרים, לכן החלו בבניית מבנה טיט בכוחות עצמם. הם עבדו בייבוש ביצות, עקירת עצי סרק, בעיקר עצי דום מהשטחים החקלאיים, נטיעת אקליפטוסים וגידול של משק חי וצומח. התנאים הקשים שבה הם חיו, מחלת הקדחת, המחסור בציד רפואי גרם למותם של רבים, בעיקר נפגעו התינוקות והקשישים.

הגירוש מכנרת

לפי עדותו של יוסף מרגלית ממתיישיבי כנרת¹¹⁷ הם נאלצו לעזוב את כנרת בשנת 1930 ועברו למרמורק שליד רחובות "אנחנו למעשה לא רצינו לעבור, הרבה זמן הם רצו שאנחנו נעבור ואנחנו לא רצינו" הוא מתאר שעצם העובדה שלא אפשרו למתיישיבים נוספים להגיע גרם להם למחסור במניין, וזה שבר אותם לגמרי, כי התפילה בציבור הייתה חשובה להם מאד, ועל כן נאלצו לעבור למרמורק שליד רחובות. זכריה גלוסקא בספרו "למען יהודי תימן" מתאר את סבלם של מתיישיבי כנרת וניסיונה של התאחדות התימנים למנוע את גזירת הגירוש.¹¹⁸ "מתיישיבי כנרת סבלו נוראות מרדיפות ה"קבוצה" אשר חמדה לה את שטח האדמה הנמצא בידי התימנים, והציקה להם בכל מיני אמצעים, למרות היותם חברי ההסתדרות. חברי הקבוצה מיאנו לתת לתימנים מים להשקות אדמתם הזרועה כל מיני ירקות, והמרכז החקלאי לא יכול, או יותר נכון, לא רצה לעשות קטנה או גדולה. נשלחו משלחות מצד מרכזנו למקום, וכן למרכז החקלאי אבל ללא תועלת. חברי הקבוצה החליטו להיפטר מהתימנים, כי חשקה נפשם בשטח האדמה השמן שבידם והשתמשו באמצעים פסולים ביותר. גם המחלקה להתיישבות סייעה לא מעט בזה, במאנה לתת תקציב לתימנים לשם בנין בתים בנקודה זו".

פרשת הגירוש תוארה בכלי ביטוי שונים: בספרה של שושנה בלובשטיין "עלי תימן", בסרט "דקל שפל צמרת" של איילת היר, בספרו של פרופ' יהודה ניני "ההיית או חלמתי חלום" ובמחזה "יש לי כנרת" של המחזאי חיים אידסיס, שהוצג בתיאטרון באר שבע.

¹¹⁷ סעי יונה, יהודי תימן בארץ ישראל, ת"א 1990, עמ' 144

¹¹⁸ זכריה גלוסקא, למען יהודי תימן, עמ' 137-138.

מחנה יהודה - פתח תקווה¹¹⁹

מחנה יהודה הוקמה כשכונת פועלים ליד המושבה פתח תקווה. יהודי תימן התחילו לעבוד בה כבודדים כבר בשנת 1910. לפי דברי אמנון מעבי בספרו "מחנה יהודה ממושב לשכונה" מחנה יהודה הוקמה, בב' באדר א' שנת תרע"ג 9- פברואר 1913. מזכירו של יבנאלי בנימין פלדמן מתאר את בואם של יהודי תימן לפתח תקווה.¹²⁰ "היה זה הטרנספורט הראשון של התימנים שהלך לפתח תקווה, ואני נצטרפתי אליו ללוותו. הוקצה להם בנין של יקב ישן מחוץ למושבה. הייתה בערך שעה חמש אחרי הצהרים ביום קיץ. בהגיעם שם הסתדרו הגברים, ראשית כל לתפילת מנחה, "אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה" עדה קטנה שנעקרה ממולדתה בת אלפי שנים, היא הגיעה הנה אחרי רוב טלטולים ותלאות הדרך, פה מצאה בנין מוזנח רבות בשנים מחוץ לישוב. היא מקבלת הכול בענווה ובשקט בלי כל תלונה, וראשית כל הם בתפילה וברגש. הם מסתדרים כמו חיילים אך בלי מדים, בלי העוויות קול ישראל סבא, קול ישראל עתיק יומין". חבלי הקליטה של המתיישבים היו קשים: מחסור בבתים, וגם כאשר הבתים הראשונים נבנו היו בבניה זולה, חלונות קטנים וקירות שחלקם מטים לפול. בשנים הראשונות בעיית המים הייתה קשה ביותר, היו צריכים להביא מים בכדים מעין גנים הסמוכה, ולא אחת המתיישבים בעין גנים גרשו אותם מלמלא את כדיהם בשכונתם, ונאלצו לקחת מים מהשכנים הערבים בפגיה. עד לסיום בניית כל הבתים חלק נכר מהמתיישבים גרו ברפתות או באורות. חלק נכר ממתישבי המושבה ניסו לעזור והצטיין בכך בעל הפרדס יעקב קרול¹²¹ אשר אפשר לראשוני העולים להשתכן בתוך פרדסו, ואף מינה את אחד מהעולים כמנהל בפרדס. וכך פרדסו של קרול קרב את יהודי תימן לאהבת הארץ. תופעה כזו שקיימים חסידים אוהבי אדם רואים כמעט בכל המושבות שהתנגדו לקיפוחם של העולים וניסו ככל יכולתם לסייע להם בחבלי הקליטה הקשים בארץ, אלא שהיו אלה מעטים. הרוב הגדול התנכר וניצל את הפועל התימני ביחס מזלזל, בשעות עבודה רבות ובשכר נמוך.

¹¹⁹ מעבי אמנון, מחנה יהודה, ממושב לשכונה, עמ' 70.

¹²⁰ אם המושבות, פתח תקווה, עמ' 294.

¹²¹ אמנון מעבי, מחנה יהודה ממושב לשכונה, עמ' 98.

התיישבות יהודית ביפו

יפו נכבשה ע"י נפוליאון בשנת 1799, אחרי כיבוש זה הייתה יפו שממה וחרבה. חידוש בנינה החל ע"י מחמד אבו נבוט, שהיה עוזרו של ג'זאר פחה. הוא בנה את הנמל ואת השוק. נמל יפו שימש את עולי הרגל היהודים לארץ ישראל וכן את הצליינים הנוצרים. בשנת 1820 ישעיה אגמיאן, יהודי מתושבי ירושלים, סייע בהקמת אכסניה לעולי הרגל היהודים המגיעים ליפו.

בשנת 1838 הגיעה קבוצת עולים ממרוקו, כתוצאה מעליה זו ובהוראתו של משה מונטיפיורי נערך מפקד של היהודים ביפו בשנת 1839, לפי מפקד זה היו ביפו יהודים: מקושטא, מאיזמיר, מסלוניקי, מבוסניה, ממצרים מבולגריה ומתימן.¹²² בין תושבי העיר היהודים היו סוחרים ובעלי מלאכה. עם סיום מלחמת קרים בשנת 1856 חלה התפתחות גדולה בעיר, גברה בה תנועת הצליינות הנוצרית לארץ ישראל והתפתח המסחר. בעקבות זאת עוברים ליפו סוחרים יהודים מירושלים וביניהם סר חיים אמזלג מגיברלטר, שנתמנה כעבור שנים אחדות לסגן הקונסול של אנגליה ביפו. כעשר שנים לאחר מכן באו מירושלים ליפו גם מספר משפחות אשכנזיות. בראשית שנות השמונים, עם בוא גלי העלייה הגדולה מרוסיה ופולין, חל מפנה מכריע בתולדות הישוב היהודי ביפו. יפו הייתה לשער העלייה של בני העלייה הראשונה והשנייה. בסוף המאה ה-19 נוסדו ביפו השכונות היהודיות הראשונות: נווה צדק בשנת תרמ"ה 1885 ונווה שלום בשנת תר"ן 1890.

השכונות התימניות ביפו ובתל-אביב

השכונה הראשונה של יהודי תימן היא מחנה יהודה. אדמת השכונה נקנתה בשנת 1886 ע"י אהרון שלוש, אך השכונה הוקמה רק בשנת 1903. שכונות נוספות הוקמו: בשנת 1904 מחנה יוסף, בשנת 1909 כרם התימנים, בשנת 1910 מחנה ישראל, בשנת 1933 שכונת עזרא, בשנת 1935 נוסדה שכונת התקווה. בין השנים 1948-1940 נבנו השכונות: מכבי, גבעת שמשון, כפר שלם, גבעת עמל-א. גבעת עמל-ב.

¹²² יצחק בן צבי, הישוב היהודי בתקופה העותומאנית, בתוך תולדות א"י בעריכת יואל רפל, כרך ב, עמ' 529.

פרנסותיהם של יהודי תימן ביפו ובתל-אביב היו רבות ומגוונות. היהודי התימני לא בחל בשום עבודה, בפניו הייתה המשימה החשובה לכלכל את ילדיו ואת משפחתו, ולכן אנו מוצאים יהודים מתימן שהיו עוזרים לבעלי מלאכה: לסנדלרים, לחייטים או שעבדו כפועלים פשוטים בבתי חרושת. רבים מהם עבדו בבתי חרושת לייצור מרצפות, במיוחד התמחו ביצור מרצפות צבעוניות בעלות עיטורים יפים, וחלקם עסקו במלאכת הבנייה.

מלחמת העולם הראשונה והשפעתה על העלייה מתימן

העלייה מתימן פסקה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ולא נתחדשה סמוך לגמר המלחמה בגלל העדר אמצעי תחבורה, הדרכים הימיות היו עוד משובשות במוקשים. גם עליית ההמונים מאירופה המזרחית אחרי מלחמת העולם הראשונה גרמה לכך שמנהיגי הישוב, לא יכלו לתת את דעתם על עליית יהודי תימן.

ההתעוררות החדשה לעליה בשנת תרפ"א 1921

בשנת תרפ"א החלה פעילות מרכז העלייה של הסתדרות העובדים, הוטל על בא כוח עולי תימן מר אברהם טביב לכתוב איגרת, שיש בה קריאה לעליה ולהפיצה בתימן. האיגרת כללה מלבד דברי התעוררות לעליה, תיאור התהוות הישוב החדש, פעולת הברון רוטשילד, תיאור מלחמת העולם הראשונה וסבל הישוב בא"י ובארצות הגולה. תיאור המאורעות הגדולים אחרי המלחמה, הצהרת בלפור, אישור המנדט הבריטי, הנציב העליון הראשון, פעולת הקרנות הלאומיות, עליית החלוצים ועבודתם בסלילת כבישים ובהכשרת קרקעות, ולבסוף תיאור מצב התימנים בארץ. להלן, קטע מאיגרתו של אברהם טביב:¹²³

"ראינו לנחוץ לכתוב לכם קצת ממצב הארץ וטבעה ומצב תושביה ומצב היהודים בכלל ומצב התימנים בכלל ובפרט, כי ראינו שכל אחינו בני ישראל מכל ארצות גלותם זכרו את ציון אמם, מדלגים על ההרים, האפיקים והגאיות ומטפסים כנשרים על הררי ציון. חיבה יתרה נודעה לישראל סבא על ארץ הנוער מימי קדם קדמותה. בחורים, נוער ובתולות עזבו את ארצות גלותם, אשר חיו בהם חיי אושר וכבוד במשך אלפי שנים בארמונות נשגבים. ויבחרו יחד לנוד מעיר לעיר וממדינה

¹²³ טביב אברהם, עורך, שבי תימן, עמ', 25-26.

למדינה לעבור נהרות ומדברות, עד שהגיעו למחוז חפצם ארץ המולדת משאת נפשם, ולבנות את חרבותיה ולהפוך את מדברה לעדן. וישכחו נווהם היפים ויסתפקו לשבת באוהלים, יען כי ראו כי רבה העזובה בארץ הקדושה, ומתוך הכרה קדושה ראו כי אסור לשבת בבתיים ספונים ואדמת בית ישראל חרבה ושממה. ולכן ראינו גם אנו לעורר אתכם מתרדמתכם, כי בשבע השנים האחרונות פסקה העלייה מתימן לארץ, ולא נאה שידכם הטהורות לא תשתתפנה בבנין הארץ גם כן עם האחים הבאים ממזרח שמש ועד מבואו. לא נאה שתישארו בבתיכם היפים לחכות ולעמוד מנגד ולראות מי נוצח, על זה צרח הנביא חגי והרעים "העת לכם לשבת בבתיכם ספונים והבית הזה חרב עלו ההר והבאתם עץ ובנו הבית וארצה בו ואכבדה אמר ה' ". ואף על פי שאין אנו כדאים לדבר גבוהות כי מה אנו ומה חיינו. בשנים האחרונות רבו העולים לארץ ישראל, תשוקת עם ישראל לארצו עברה כל גבול והאמת היא כי במסירות נפש של ממש, לכן חובה מוטלת על כל יהודי לעלות ולחיות בארץ ישראל".

התחדשות הגזרות

לאחר מלחמת העולם הראשונה הטורקים סולקו סופית, ותימן הייתה למדינה עצמאית מאוחדת, תחת שלטונו המוסלמי של האימאם יחיא. תנאי הביטחון אמנם הוטבו, אבל התחדשו הגזרות הישנות של שיעבוד וביזוי. בשנת תרפ"א 1921 נתחדשה הגזירה להמיר את דתם של היתומים. למראית עין, נחקק החוק על סמך דין מוסלמי, שפרנסת היתומים מוטלת על המדינה ומדינה מוסלמית לא תפרנס כופרים, אבל מראש התכוון החוק להרע ליהודים. גזירה זו דיכאה את היהודים, והם מסרו את נפשם להצלת היתומים ולהברחתם לארץ ישראל. אחרי מהומות תרפ"א 1921 ומאורעות תרפ"ט 1929 בארץ, שלחו ערביי א"י משלחות לארצות ערב ובכללן לתימן, שהסיתו נגד היהודים והמפעל הציוני, ובהשפעתן גזר האימאם על החרמת רכוש העולים ואסר את היציאה מתימן, נמלי "חודידה" "ומידי" נסגרו. לעולים נשארה רק דרך מילוט אחת להגיע לעיר הנמל עדן הנשלטת ע"י הבריטים ומשם להפליג לארץ ישראל.

הקריאה לעזרה

במקום איגרות קריאה לעליה מתימן, כתבו עתה יהודי תימן מכתבי תחנונים להסתדרות הציונית ולמוסדות השונים בארץ. הם בקשו לתת להם רישיונות, להקל עליהם את הוצאות הדרך. "כי ארכה גלותנו ועצמה דלותנו כי צרות מתחדשות עלינו". מכתבי הקריאה לעזרה תועדו ע"י אברהם יערי בספר "מתימן לציון" ¹²⁴.

הנמלטים לעדן

למרות כל הגזירות והקשיים נמלטו עולים רבים מתימן הפנימית לעדן, שם ציפו לרישיונות עלייה לעתים במשך שנים. הבריחה כרוכה בסכנת נפשות, רובם בחרו ללכת בלילה וביום הסתתרו בנקיקי הסלעים או בין שיחים רחוקים מדרך. היהודים שהצליחו להגיע לעדן נקראו חצי גאולים, שנמצאים על פתח ארץ ישראל.

סיפורו של עולה - הרב משולם מדאר זצ"ל ¹²⁵

"אחרי פסח שנת תרצ"ה-1935 יצאנו מהישוב "נאצ'ארי", מרחק של שישה ימי הליכה ברגל עד לעדן. הדרך לארץ ישראל הייתה קשה, דרך לא דרך, על פי רוב הלכנו בלילה. היינו אשתי, אני וילדה קטנה. בדרכנו לישוב "נאדב" פגשנו במשפחה נוספת המעוניינת אף היא לעלות לארץ ישראל, אבי המשפחה מסלם בן מסלם עם אשתו. מנדאב היינו אמורים להגיע לישוב הנקרא "לאקמה", אך בדרכנו ראינו נשים מוסלמיות שעה שהיו חוטבות עצים. חששנו שמה הן תלכנה ותלשנה עלינו כי יהודים רוצים לעלות לארץ, לכן נאלצנו להסתתר בחדר נטוש עד הלילה. היינו חייבים תמיד להסתתר, כי הערבים ארבו לקבוצות או לזוגות יהודים שרצו לעלות לארץ. הם כינו את העולים "מתקדסים", עולים לארץ הקודש, ורצו למסור אותם לשלטונות. היה לנו מורה דרך ערבי אך גם הוא חשש מפני אחיו הערביים, ולכן הלך לפנינו במרחק רב, כאילו אין בינינו קשר, הוא הראה לנו את הדרך עד שהגענו לכפר ערבי, זה היה בימי צום הרמדאן, והוא הצטרף אל המוסלמים שסועדים את ליבם לאחר הצום, ואילו אנחנו הסתתרנו במזבלה עד חצות הלילה. בחצות הלילה הגיע מורה הדרך בסתר, ואמר לנו ללכת אחריו בלי לפנות ימינה

¹²⁴ פורסמו בקובץ, מתימן לציון, בעריכת, שמעון גרידי וישראל ישעיהו, עמ' 138-147.

¹²⁵ מדאר משולם, חזון ומעש, דר' יהודה עמיר, תחיה פוליטי, כרמלה כהן, (עורכים) זיכרון יעקב, דפוס סאלי חדרה

ושמאלה עד שנגיע לנחל אכזב, ואם נשמע נביחות כלבים לא נגיב. הלכנו בהתאם להוראותיו עד אור הבוקר, אז הכניס אותנו למקום מסתור, ואמר לנו להישאר שם עד הערב. שהינו שם במשך כל היום, כשאנו אוכלים מעט מהאוכל שהיה לנו.

כשהחשיך, יצאנו וראינו שבמשך היום ירד גשם חזק¹²⁶ מים רבים זרמו בעוז, כי בתימן כשירוד גשם, אפילו במקום רחוק, מי הגשמים היו מגיעים לנחלים וסוחפים כל מה שבדרכם. לפתע, עברו שני שוטרים, פחדנו מאד, אך למזלנו לא חשדו בנו שאנו יהודים ורק הזהירו אותנו מפני השיטפונות. ברחנו משם כל עוד נפשנו בכפנו, ומצאנו מחסה במבנה קטן המיועד לשמירה, לידו הייתה באר מים שממנה שאבו אנשי הכפר הסמוך, שאבו ומיהרו לברוח מפני הגשם. אנחנו נכנסנו למחבוא וכסינו את הפתח בשיחים. לא עבר זמן רב, כשלפתע הופיע בפתח המחבוא בריון שהסיר מהפתח את השיחים וגילה אותנו. במקום התקיים וכוח קולני, כאשר הוא אומר שהוא רוצה לקחת אותנו למושל ולומר לו שאנחנו "מתקדסים" – עולים לא"י, אך אנו ענינו לו בתוקף, והראנו לו שאין אנו פוחדים. לאחר ויכוח ממושך שכנענו אותו שהמושל בעצם לא יעשה דבר, ולכן מוטב לו לקבל מאיתנו סכום כסף תמורת שתיקתו ולהסתלק. לאחר התמקחות ארוכה נתנו לו מה שרצה, והוא אפילו הבטיח שלמחרת יבוא ללוות אותנו, אבל אנחנו לא האמנו לו. כשפסק הגשם ברחנו בדרך שאין בה בוץ לתוך היערות, המשכנו ללכת כל הלילה. בבוקר עם זריחת החמה הגענו לכפר, ראינו את הרועים שיצאו עם העדרים להתחמם. המדריך, שהלך לפנינו כל הדרך, אמר שיש לו קרובים בעיירה "צ'אלע" והוא רוצה לבקר אותם, אך אנו נאלצנו להסתתר עד הלילה במחסה שנקרא "גיף". במקום נקוו מים והוא היה מסריח, אבל לא הייתה לנו ברירה חכינו לחשיכה. בלילה המשכנו ללכת עד שהגענו לגבול איזור החסות של עדן, מקום שבו שלטו האנגלים. במקום מצאנו אנשים רבים עם עדרי צאן, ביניהם היו שוטרים שתפסו אותנו. אמרנו שאנחנו הולכים לבקר קרובי משפחה, אבל הם לא האמינו לנו ודרשו כסף, לקחו כל מה שיש לנו, אפילו את התכשיטים של הנשים.

אני זוכר שלאמא שלי הייתה שרשרת עם חרוזים בצווארה, לקחו גם אותה. למזלנו, כשאשתי ראתה את השוטרים מרחוק, חפרה בור קטן והסתירה בתוכו את התכשיטים שלקחנו, כדי שנוכל לשחד את מורה הדרך שלנו, היא כיסתה את הבור

¹²⁶ בתימן יורדים גשמי מונסון בחודשי האביב והקיץ.

וישבה עליו. לאחר שלקחו את הכול, חוץ מהאוכל, עזבו אותנו. לאחר שהתרחקו מהמקום הוצאנו את התכשיטים הטמונים באדמה. כך נזהרנו משנה זהירות ללכת רק בלילות. בהגיענו לגבול עדן הצלחנו לשכנע תמורת כסף שיעבירו אותנו את הגבול. בעדן הייתי חולה מאד ונלקחתי לבית חולים, ותודה לאל נרפאתי והתחלתי לעבוד. לאחר שהות של כשנה קיבלנו אישורי עלייה (סרטיפיקטים). יצאנו מעדן באוניה דרך פורט סעיד, הגענו לנמל יפו ומשם למשרד הקליטה בתל-אביב. בקרתי את קרובי בחדרה, ומשם עברנו להשתקע בזיכרון יעקב. כי דודי, אחי אמי, היה גר שם".

שליחות גרשון אגרון ואברהם טביב לעדן בשנת תר"ץ - 1930

אגרון נבחר כנציג ההנהלה הציונית ואילו טביב כנציג התאחדות התימנים, המשלחת כתבה שני דוחות על מצבם של יהודי תימן בעדן, אך לא השיגה רישיון כניסה לתימן. בדוחות ניסתה המשלחת להקל על מצבם של העולים בעדן, בשיפור תנאי המגורים וכן בבקשת סיוע לעולים.

טבלת עליית היהודים מתימן בשנים 1923-1943

מספרים מדויקים על עליית יהודי תימן לא"י יש בידינו רק משנת 1923 ואילך, מאז שהחלה עלייתם במסגרת העלייה המאורגנת ע"י ההנהלה הציונית.

השנה	מס' עולים	השנה	מס' עולים
1923	184	1933	1200
1924	406	1934	1908
1925	502	1935	1425
1926	215	1936	434
1927	62	1937	393
1928	0	1938	277
1929	564	1939	88
1930	374	1940	80
1931	169	1941	51
1932	0	1942	226
		1943-4	2957
		סה"כ	11,970

לסכום הנ"ל יש להוסיף עוד כאלף תיירים מתימן שהורשו להשתקע בארץ או עולים

שהוזמנו ע"י קרוביהם וביחד כ- 12,976.

למספר זה נוסף את העולים מתימן שהגיעו עד סוף מלחמת העולם הראשונה, 4234 נפש, נמצא שמספר היהודים שעלו מתימן מגיע ל-17,210 וריבוי טבעי של 4735 בערך, נמצא כי מספר התימנים בארץ עד שנת 1943/4 מגיע ל- 22 אלף נפש בערך.

התיישבות יהודי תימן בין שתי מלחמות העולם

יהודי תימן עסקו בעבודה חקלאית במושבות כשכירי יום וכפועלים ללא זכויות. בשנות השלושים היו שני ניסיונות של הקמת יישובים עצמאיים של יהודי תימן המקבלים קרקעות מהקק"ל והם בעלי המשקים באופן עצמאי.

הכפר מרמורק¹²⁷

פריצת הדרך להקמתו של יישוב חקלאי עצמאי הייתה בכפר מרמורק. הכפר נוסד על אדמות שנרכשו ע"י הקק"ל בשנת 1926 מהכפר הערבי "זרנוגה" שליד רחובות. תחילה התיישבו בו 10 המשפחות, שגורשו מכנרת בשנת 1930, וכשנה לאחר מכן הצטרפו עוד כ-35 משפחות משעריים. כתנאי קבלה נקבעו מדדים קפדניים וכהגדרת שלמה קפלנסקי, מי שהיה מנהל מחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית, "מטרת ייסוד מושב התימנים החדש היא לא יישובם של תימנים סתם, כי אם יישובם של פועלים תימנים שהתמחו בחקלאות" היישוב שימש פתרון לשתי בעיות, האחת, קליטת תימני כנרת, והשנייה, שיפור התנאים הבלתי נסבלים של חלק מיהודי תימן שהתיישבו בשעריים. כפר מרמורק קלט גם עולים שהגיעו לארץ בשנים 1934-1936 ובשנת 1944 נמנו בכפר 861 נפשות.

¹²⁷ דינה גריצר, מרמורק מושב העובדים הראשון של יהודי תימן, סעי יונה, ת"א - עם עובד, 1983, עמ' 149.

מושב אלישיב¹²⁸

מושב זה נוסד כתוצאה ממאבק מתמשך של הפועל מיוצאי תימן, ששאף להקים ישוב עצמאי ולא להמשיך להיות שכיר אצל האיכר. הם התאכזבו מיחסה של ההסתדרות, שלא הכירה בהם כגוף הרוצה התיישבות עצמאית. אך הודות להקמתה של "התאחדות התימנים בא"י" בשנת 1923. החלה פעילות אינטנסיבית ע"י היו"ר זכריה גלוסקה, למטרה זו הוקם ארגון "שבזי". הארגון כלל חברים מכל הארץ ובעיקר מפתח תקווה ומראשון לציון. מטרת הארגון התיישבות חקלאית במסגרת מושב עצמאי של יוצאי תימן. מאבקה של התאחדות התימנים נשא פרי, כך שב-26 באוקטובר 1933, הודיעה המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית להנהלת הקק"ל, שהגיעה להסכם עם התאחדות התימנים, על מסירת 900 דונם מאדמת "וואדי חוארית", לצורך התיישבות חקלאית. ב-13/11/1933 עולה על הקרקע קבוצה של 20 חברים, בלילה הראשון הם לנים תחת כיפת השמים. למחרת הם מקימים על הגבעה את הצריף, שבו היו שני חדרים קטנים וחדר גדול אחד. 10 חברים נבחרו להישאר במקום והועסקו ע"י הסוכנות, על מנת להכשיר את הקרקע ולעבד את האדמה במשותף, לפני הגעתן של המשפחות. שתי משפחות חלוציות מצטרפות לשני אבות שהיו בין 10 החברים הראשונים, משפחתו של משה דנין ומשפחתו של יפת נתן שרעבי. כל משפחה גרה בחדר קטן ובחדר הגדול גרו 8 חברים, במשך כשנה עד לבניית הבתים.

בניית הבתים הראשונים במושב אלישיב

בספרו של ר' סעדיה בן עודד מסורי "החלוץ מתימן" מובא ששמו של המושב "אלישיב" הוא על שמו של הכהן הגדול.¹²⁹ משה דנין עסק עוד בבניה בתימן והיה לו מושג גם בהכנת לבנים מחמר. הוצאה אדמת חמר מקרקעית נחל אלכסנדר, את האדמה ערבבו בקש ויצרו את הבלוקים. כך החלו בבניית הבתים למשפחת דנין ולמשפחת שרעבי. ב-6/10/1934 הגיעו יתר החברים.

¹²⁸ יוסף דנין, אלישיב- זיכרונות, אפיקים, תשס"ג - 2003. עמ' 41-42.

¹²⁹ החלוץ מתימן, עמ' 146.

ביום זה גם הונחה אבן הפינה לבנין בית הכנסת, ובאותו מעמד חגיגי הוגרלו החלקות לחברים. התפלגות המתיישבים על פי מקומות מגוריהם: 27 מפתח תקווה, 11 מראשון לציון, 8 מזיכרון יעקב, 4 מתל אביב, 3 מחדרה, 1 מרחובות.

העלייה מתימן במלחמת העולם השנייה בשנים 1943-1945

במשך קרוב לשנתיים מיולי 1943 עד מאי 1945 עלו כחמשת אלפים נפש. בהשוואה לגלי העלייה הקודמים מהווה עלייה זו, בתקופה קצרה יחסית, עלייה גדולה לא רק ביחס לעלייה מתימן, אלא אף בהשוואה לעליות מארצות אחרות. עם תום מלחמת העולם השנייה, כאשר מכסת הסרטיפיקטים (רישיונות העלייה) שאישרו השלטונות הבריטים הופנו מעתה לשרידי ניצולי השואה, שהיו במחנות באירופה ובקפריסין, פסקה העלייה. ניתן לקבוע כי אילו היה הדבר תלוי ביהודי תימן, הם היו ממשיכים לעלות עד האחרון שבהם, ולא ממתנינים עד הקמת המדינה והעלייה "על כנפי נשרים".

הקמת מחנות האוהלים לקליטת העולים מתימן בשנים 1943-1945¹³⁰

הוקמו 23 מחנות אוהלים בישובים הבאים: כרכור, קריית שמואל, פרדס חנה, זיכרון יעקב, גבעת עדה, בנימינה, חדרה, נתניה (נווה שלום), תל מונד, כפר פינס, אבן יהודה, כפר סבא, רעננה, הרצליה, מגדיאל, הדר-רמתיים, רמת השרון, פתח תקווה, טירת שלום, עזרה וביצרון, נס ציונה, רחובות, גן יבנה. בכמה מקומות כגון: כרכור, חדרה, הדר-רמתיים ורעננה שוכנו כמה משפחות במבנים של הסוכנות. ברי מזל אלו היוו כ-5% בלבד מכלל העולים, ואף על פי כן הם עוררו את קינאתם של האחרים הגרים באוהלים.

¹³⁰ חיים צדוק, באוהלי תימן, עמ' 160.

סיפורו של מחנה האוהלים בקרית שמואל

מתוך 23 מחנות האוהלים, מחנה האוהלים בקרית שמואל היה המחנה הגדול ביותר. שהו בו כמאה משפחות המונות כ-460 נפש, התנאים בו היו קשים ביותר. השטח היה פתוח לרוחות הים ולסופות החול, וכך מספר חיים צדוק בספרו "באוהלי תימן"¹³¹ במכתב ששלח כנציג הסוכנות למחלקת העלייה בירושלים: "כידוע לכם נשלחו למחנה זה 460 נפש, כאשר לא היו עדיין במחנה סדורים, ובלעדיהם קשה להחזיק מעמד. בנוסף לכך היו אלה ימי חורף, כאשר גשמים ורוחות סוערות העיפו כפעם בפעם את האוהלים, ומיררו את חיי העולים. כשליש מתושבי המחנה נטשו את המחנה ותפשו מקלט במושבות השונות אצל קרוביהם ומכריהם. המצב בתוך האוהלים למטה מכל בקורת, מאחר והעולים מדליקים עצים ומבשלים בתוך האוהלים, דבר שגרם כבר לכמה שריפות. הרצפות זרועות פחים וגרוטאות וקשה לתאר את התינוקות המתגוללים באוהלים מפויחים. וכאשר המיטה והרצפה מכוסים בזבובים ספק רב אם האנשים יוכלו להחזיק מעמד בתנאים אלה".

מחנות האוהלים התקיימו מספר שנים. על אף רצונם של אנשי הסוכנות לסייע לא תמיד התקציבים עמדו לרשותם. ואולם הודות למסירותם, העזרה הגיעה טיפין טיפין, עד שכל דרי האהלים הועברו לישובי קבע. יושבי קריית שמואל היו בין הראשונים לעבור לשכון קבע, לאחר שאותר שטח לשכונה מיוחדת ונפרדת בקרית בנימין. בעקבות הנחת אבן הפינה בקרית בנימין באו האחרות, ואכן תוך שנתיים שלוש נעלמו מחנות האוהלים ואיתם הסבל והמרירות.

¹³¹ שם, עמ' 161.

שכונות עולים לפועלים מתימן בשנים 1945-1948¹³²

מס' הבתים	מס' נפשות	תאריך הקמת השכונה	הישוב
20	38	10/1/45	כפר סבא
30	58	11/7/45	רעננה
26	44	30/7/45	כפר צור
30	54	7/9/45	פרדס חנה
45		7/9/45	קריית בנימין
20	40	6/12/45	תל מונד
15	28	26/3/46	טירת שלום
50	96	15/5/46	עזרא וביצרון
28	28	26/6/46	פרדסיה
15	28	2/9/46	מגדיאל
20	34	13/5/47	כרכור
23	45	13/12/47	הרצליה
17	34	5/2/48	הדר
25	50	10/2/48	חפציבה

¹³² רזיאל ממת, מפת ההתיישבות של יהודי תימן, בתוך סעי יונה, עמ' 179.

מושבים עצמאים : גאולים-1945 גאולי תימן-1947

גאולים

הגרעין מיוצאי תימן התיישב בגאולים בנובמבר 1945. הוא החליף את המתיישבים הקודמים יוצאי גרמניה, אוסטריה וצ'כיה שעברו לכפר ידידה. תנאי המחיה במקום היו קשים ורק באמצע שנת 1946, נבנו 39 יחידות דיור בנות שני חדרים וכל משק קיבל 7 דונם פרדס ומשק חי קטן.

תושבי המקום סבלו מהתנכלות הערבים ובמלחמת השחרור גאולים הייתה בקו החזית. באזור זה נלחם חיל משלוח עיראקי. בבוקר ה-28 במאי 1948 החלה הפגזת מרגמות על גאולים, התושבים פונו לצור משה, קדימה ופרדסיה. שריוניות עיראקיות פרצו לגאולים ובעקבותיהן פלוגות חי"ר עיראקיות. הערבים בזזו ושרפו את הבתים עד שכוח מגדוד 32 של חטיבת אלכסנדרוני הצליח לגרש אותם. בשנת 1951 הצטרפו למושב 40 משפחות מעולי "על כנפי נשרים". עם בואם חל פיתוח רב בעיבוד הפרדסים, גידול העופות וגידול הירקות .

גאולי תימן מושב עובדים

ב-27 באוגוסט 1947 הקימה קבוצה של עולים מתימן את ארגון "גאולי תימן" והתארגנה להתיישבות בכפר יעבץ. בשנת 1948 במהלך מלחמת העצמאות ובעקבות הקרבות באזור פונו כל תושבי כפר יעבץ, אל גרעין "גאולי תימן" הצטרפו עולים נוספים ובשנת 1950, הם הקימו את המושב באדמות הכפר הערבי הנטוש ואדי אל חווארת.

מבצע על כנפי נשרים - מרבד הקסמים 1949-1950

עם קום מדינת ישראל נוצרה האפשרות להעלות את כל יהודי תימן. הגיוינט התבקש ע"י ממשלת ישראל והסוכנות היהודית, לקבל על עצמו את המשימה של העלאת יהודי תימן בהמוניהם למדינת ישראל. מבצע זה נקרא תחילה "מרבד הקסמים" ולאחר מכן שונה שמו "על כנפי נשרים". המבצע החל בדצמבר 1948, בתחילתו היה מבצע סודי ונתפרסם רק 11 חודשים יותר מאוחר, כאשר היו בארץ כ- 30,000 עולים.

היתר יציאה ליהודי תימן

חלוקות הדעות לגבי הגורמים שהניעו את האימאם לתת היתר יציאה ליהודי תימן. המאורעות הפנימיים שהתרחשו בתימן, הירצחו של האימאם יחיא, ביום שלישי ז' אדר א' שנת תש"ח - 1948, ערער את מעמדה של משפחת המלוכה ושרר אי שקט בכל רחבי המדינה. היהודים שישבו בצנעא סבלו כתוצאה ממות המלך, הם היו מטרה לשוד ולביזה. הפרעות וחוסר יציבות השלטון גרמו שיהודים רבים ביקשו היתרי יציאה, הרב שלום מנצורה בספרו "עליית מרבד הקסמים"¹³³ מתאר דו שיח ארוך בינו ובין האימאם אחמד על מנת לתת רישיונות עליה ליהודי תימן, לאחר שהאימאם השתכנע מדבריו, הסכים ליציאתם של יהודי תימן וכתב: "לא מאנע לכוּם מן אלספר מן אליימן בעד מא ביע אדאתוכם ואשיאתכוּם ועקראתכם" (אין מניעה לכם מלצאת מתימן אחרי מכירת מטלטליכם, רכושכם, בתיכם ושדותיכם). גם השמועה על הקמת מדינת ישראל פשטה חיש מהר ברחבי העולם, בשורה זו הגיעה לתימן והקיפה למעלה מאלף ישובים שבהם גרו יהודים.¹³⁴ ניצחון צה"ל במלחמת העצמאות, מיגורם של הכוחות הערביים ובריחת כ-5 אלפים פליטים ערביים מישראל לתימן עורר רושם עז בקרב ערביי תימן ובמיוחד בבית המלוכה.¹³⁵ הפליטים ספרו שלמדינת ישראל יש כוח צבאי אדיר, לרשותה עומד כוח מדעי מפותח ובלתי מוגבל שעוצמתו הוכחה באופן מוחשי ביותר, שעה שעמדה בודדה נגד כל מדינות ערב. בית המלוכה חשש שמדינת ישראל תתבע להעניק זכויות אזרחיות

¹³³ הרב שלום מנצורה, עליית מרבד הקסמים, עמ' 67-73.

¹³⁴ צדוק יוסף, בסערות תימן, עמ' טז'

¹³⁵ ברר שלמה, על כנפי נשרים, עמ' 134.

מלאות ליהודי תימן. המסקנה הייתה שצריך להיפטר מהיהודים ולשלחם לחופשי,¹³⁶ ואשר לרכושם מוטב להרשות להם למכור ולקחת את ממונם איתם, כדי להינצל מטענות ומענות על שילומים מצד המדינה הריבונית העומדת מאחוריהם. לאחר הסכמתו של האימאם לאפשר את יציאתם של היהודים מתימן הודיע גם ראש הממשלה, הנסיך סייף אל אסלאם אלחסן, רשמית בצנעא: "כל יהודי אשר ברצונו לצאת את המדינה לצמיתות רשאי לעשות כן, בתנאי שימכור את רכושו תחילה".¹³⁷

קיום קשרים עם הסולטאנים שבאזור החסות של עדן

היתר היציאה מתימן ניתן, אולם בפני העולים עמדה הבעיה של הביטחון בדרכים, במיוחד באזור החסות של עדן. עדן הייתה מושבה בריטית ובסיס אסטרטגי חשוב. הבריטים מעוניינים להבטיח את מעבר השיירות בין עדן לתימן ובין עדן לחצר-מוות. על כן עריבים הבריטים לסולטאנים מפני התקפות מצד תימן, והסולטאנים מצדם חייבים לרסן את שבטיהם, לבל יתקיפו את הנוסעים הבלתי מזוינים, בדרכים שבאזור חסותם. בתחילת העלייה, כשהמוני יהודים זרמו ללא הפסק למחנה חאשד - גאולה, נשדדו רבים מהם ע"י השבטים, אך מנהל המחנה הצליח לקשור קשרים ידידותיים עם כמה מהסולטאנים, שניים מהסולטאנים אף ביקרו במחנה. כל הקשרים איתם קוימו באמצעות הבריטים, יחסם לחסד או לשבט פירושו לפעמים חיים או מוות לפליטים הנמצאים בדרכים. הסולטאן צאלח מאודלי היה הראשון שפתח את ארצו למעבר יהודים, השני היה הסולטאן פתלי שבתחילה גרם לצרות, אחר כך אפשר את מעבר היהודים בארצו. בתוך המחנה הייתה קיימת מחלקה ליחסי חוץ, שהפעילות הדיפלומטית שלה בקרב הסולטאנים נשאה פרי, והעולים יכלו ליהנות ממידת מה של ביטחון בדרכים מתימן לעדן. ראויה לציון מיוחד פעולתו של יוסף צדוק (צאלח), שפגישותיו עם סולטאנים ושייחיים הביאו לקיום קשרים הדוקים ולביטחון בדרכים.

¹³⁶ שם, שם.

¹³⁷ שם, עמ' 135-136.

שליחותו של יוסף צדוק

יוסף צדוק יליד צנעא עלה לארץ בשנת תרפ"ט 1929. הוא נשלח לעדן מטעם הסוכנות היהודית והוועד היהודי האמריקאי הג'וינט, שליחותו נמשכה כ-16 חודשים בשנים תש"ט-תשי"א, 1949-1950. בתוקף שליחותו נפגש עם שליטי תימן, בעיקר נסיכים, שייחיים ושליטי אזור החסות הבריטי שבסביבות עדן, ובכללם סולטאן חבאן שעמו ניהל מו"מ ממושך ומייגע, עד שהושג הסכם בדבר שחרור היהודים מחבל ארץ זה. יוסף הצליח לחדור אל תימן, באמצעות מר סאלם יעיש אלמנצורה, שהשיג עבורו רישיון כניסה לתימן מטעם האימאם. ברישיון צוינה מטרת כניסתו קיום נדרו, לעלות אל קברו של הרב שלום שבזי זצ"ל. במסעותיו הגיע לשאריג'ה ואל ראהדה. בספרו "בסערות תימן"¹³⁸ מגולל הוא את סיפור מבצע "על כנפי נשרים". "ביום שלישי, ח' תמוז תש"ט 5 ביולי 1949, הגיעה השיירה הראשונה למחנה חאשד מהעיר אלביד'א. השיירה מנתה 252 נפשות. הם היו רעבים וערומים למחצה, חסרי כל, בדרך מעירם לעדן נשדד מהם כספם בצורת גביית מיסים שונים ומשונים, ודבר זה דיכא אותם מאוד.

עולים מתימן בדרכם למחנה גאולה, דצמבר 1949.

¹³⁸ צדוק יוסף, בסערות תימן, עמ' 9.

מחנה חאשד - מחנה גאולה

מחנה חאשד היה בימי מלחמת העולם השנייה מחנה של הצבא הבריטי מיקומו בקרבת העיירה שייך עותמאן שבמדבר עדן. המחנה נחכר לראשונה ע"י הגוינט מממשלת עדן, ובו שוכנו עולים בשנים תש"ז תש"ח 1947-1948, אשר עלו לארץ עד ראשית תש"ט. בפעם השנייה חכר הגוינט את המחנה לעלייה הגדולה במבצע "על כנפי נשרים" בשנים 1949-1950, במבצע זה שונה שמו של מחנה חאשד, למחנה גאולה.

מחנה "חאשד" מחנה "גאולה", עיר של אוהלים וסוכות, דצמבר 1949.
התמונות ממחנה חאשד - גאולה ושדה התעופה בעדן, צולמו ע"י קלוגר זולטאן ואלדן דוד,
"לשכת העיתונות הממשלתית" ירושלים.

המחנה עשה רושם של מובלעת ישראלית, אמנם אינו מנוהל במישרין באמצעות ישראל, אלא באמצעות הגוינט האמריקאי שמקס לפידות ייצג אותו. הקשר עם ישראל התבטא בכך, שהמנהל קיבל את הוראותיו ממשרד הגוינט בתל אביב. המחנה, במובן מסוים, היווה כעין יחידה נפרדת תחת ניהול השליחים הישראלים.¹³⁹

סוכת העלייה במחנה "גאולה" - דצמבר 1949.

מחנה גאולה היה עיר של אוהלים אמריקאים במדבר ערב, מיד בבוא שיירה הייתה מגיעה לסוכת הקליטה, שבה נחו וקבלו ארוחה. לאחר מכן ניתנה להם המקלחת הראשונה, משם הובלו בתור לסוכות אחרות, ושם קבלו הרכבה נגד אבעבועות ושאר מחלות. ניתנו להם כרטיסים רפואיים, תעודת מזון ושמיכות. על חזהו של כל גבר,

התנוסס בימים הראשונים לשהייתם במחנה כרטיס אדום. לפני קבלת המזון ביום האחד עשר, שוב עמדו בתור לקבלת זריקת חיסון שנייה נגד טיפוס, והכרטיס האדום שקבלו עם הגיעם הוחלף בכרטיס לבן, שכוחו היה יפה כל ימי שהותם במחנה. כל ראש משפחה שמר מכל משמר את התיק שבו היו צפונים כרטיסי המזון, שכן האמין שאם יאבדו לא יוכל לנסוע לארץ הקודש.

זריקת החיסון הראשונה בדרך אל הגאולה. במחנה "גאולה" - דצמבר 1949.

עובדי המחנה

במחנה היו כ-50 עובדים, נוסף להם כוח עזר רב של ערבים וסומלים. כמחציתם היו עובדים רפואיים, חמישה רופאים ועשרים ושש אחיות. תשעה עבדו בהנהלה אדמיניסטרטיבית ובאספקה, השאר עסקו בתפקידים רבים, החל בלימוד הטכניקה של לבישת מכנסיים ועד לקיום קשר לילי עם מגדל הפיקוח של שדה התעופה. בדרך כלל, הייתה זו קבוצה מגוונת ומעניינת, כללה אנגלו-סכסים, ישראלים שנולדו וגדלו בארץ, ישראלים חדשים שבילו את ילדותם במרכז אירופה, ברוסיה או בבלקאנים. מקס לפידות המנהל האמריקאי לא ידע עברית ודיבר עם העובדים באנגלית או ביידיש. האישיות הבולטת האחרת במחנה היה יוסף צדוק, שלא ידע לא אנגלית ולא יידיש ושניהם, שעליהם לפעול בשיתוף פעולה הדוק, נאלצו לדבר זה עם זה בעזרת מתורגמן. כל אחד מהעובדים היווה פרשה בפני עצמה וקופה של ניסיון הייתה לו מאחוריו. חלק מהם היו בעצמם במחנות הריכוז של היטלר ואחר מכן במחנות שחרור בגרמניה, כמה מהם שרתו בצבא הבריטי ואילו אחרים כגון, דוריס, מאיטליה וד"ר מטאן, שעבד עבודה מפרכת בבית החולים, פעלו בתנועת מחתרת אנטי בריטיות, ורובם השתתפו במלחמת העצמאות.

מנהל המחנה מרדכי (מקס) לפידות שימש כעורך דין בניו יורק ובוושינגטון, לאחר מכן שירת במפקדת חיל האוויר האמריקני התשיעי בגרמניה, היה תערובת מוזרה של איש אידיאליים, משפטן, איש צבא ואיש תיאטרון כאחד, יהודי חובב תנ"ך ואיש עסקים אמריקאי תקיף שעינו פקוחה על הכול, בעל כישרון דבור, המריץ את עובדיו לא בשוט כי אם במילים. הבהיר והסביר כיצד על כל איש לבצע את תפקידו באהבה, לא פסק מלהזכיר שזה מבצע היסטורי, שהם שותפים לו, היה אומר: ¹⁴⁰ "עוד יבוא היום, ויכתבו ספרים עלינו, יס סר, זכרו מה שאני אומר לכם: אנו מחוללים כאן גדולות". ניסיונו במלחמה, דרגת הקולונל שהייתה לו ואותות הצטיינות שלו, אפשרו לו לשאת ולתת בהצלחה עם הפקידות הבריטית בעדן. הוא גם ידע כיצד לנהוג בתימנים, בגלותו רגשות חמים ואבהיים כלפיהם, היה מצטט לפנייהם פסוקים מהתנ"ך, והם היו נמשכים אליו. ¹⁴¹

¹⁴⁰ ברר שלמה, על כנפי נשרים, עמ' 37.

¹⁴¹ צדוק יוסף, בסערות תימן, עמ' 87.

טבלת מספר העולים ממחנה גאולה

¹⁴²מס' היהודים שעלו לארץ מתימן במבצע "על כנפי נשרים" (מרבד הקסמים) יוני 1949 - ספטמבר 1950 ועברו דרך מחנה גאולה לפי המספרים שנמסרו ע"י הג'וינט.

מס' הנפטרים במחנה	מס' הממריאים ארצה	מס' הנכנסים למחנה	החודש והשנה
	108	חסר נתונים	יוני 1949
	256	חסר נתונים	יולי 1949
	2170	חסר נתונים	אוגוסט *
199	8864	16,067	ספטמבר
161	11445	6,851	אוקטובר
80	5478	3,973	נובמבר
43	3055	3,492	דצמבר
14	2082	1,981	ינואר 1950
2	2062	1,499	פברואר
12	1504	2,030	מרץ
	1025		אפריל **
	989		מאי
	520		יוני
	405		יולי
	437		אוגוסט
	323		ספטמבר
ב-430 טיסות	41,092	סה"כ	

* בסוף החודש היו 6762 ** אין מספרים מדויקים של הנכנסים והנפטרים

¹⁴² המקור: צדוק יוסף, "בסערות תימן", עמ' 232.

נוסף על אלה עלו לארץ מדצמבר 1948 עד מרץ 1950 דרך המקומות הבאים.

מס' העולים	מס' טיסות	המקום
5553	56	ממחנה חאשד הישן
1770	28	מעדן
200	2	מגבוטי
200	3	מאסמרה
7723	89	סה"כ
1342		עולים מאוקטובר 1950 - אפריל 1956
9065	סה"כ-	

סך כל העולים שעלו מתימן מראשית מבצע מרבד הקסמים - 50,157

סיפורו של טייס

רוברט מק -גואייר, קברניט, טייס אמריקאי היה אחד מאלה שהטיסו ביום אחד יותר מחמש מאות עולים. בבוקר עם שחר היה מעלה אותם במחנה גאולה, ועם חשיכה מורידם בישראל בשדה התעופה בלוד. בתחילה היה אפול גמור על הפעולה, כיוון שהמטוסים עברו במשך זמן מה על קו החזית של המלחמה בין צבאות ערב וישראל. אולם, גלוי הידיעה ע"י עיתונאית אמריקאית הביא לידי ביטול רשמי של האיפול החמור שהוטל על הפעולה.

ביום שני, ה-7 בנובמבר-1949 מסר ראש הממשלה דאז דוד בן גוריון הודעה בכנסת ונערכה מסיבת עיתונאים עם נציג הג'וינט מר צבי ויטלס. למחרת היום יצאו העיתונאים בשפע תיאורים על אודות מבצע מרבד הקסמים. יש לציין שעד אותו יום הוטסו כ- 30,000 עולים מתימן לישראל.

העיתונאי שלמה ברר, שדר בקול ישראל באותה תקופה, נשלח למחנה גאולה לקלוט

רשמים. הוא ראיין את הקברניט מק-גואייר וכך מספר הטייס: ¹⁴³ "נדמה לי, שזו ההובלה האווירית הגדולה ביותר שנערכה עד כה, אומנם היו תנועות מטוסים יותר גדולות, אך מעולם לא הייתה תנועת אנשים גדולה כל כך". הפעולה החלה בחשאי בדצמבר - 1948, באותו זמן הייתה המלחמה בין ישראל לצבאות ערב נטושה בכל עוזה, עיקר הקרבות היו בדרום נגד מצרים בשטח עזה - פלוג'ה. בדרך לעדן ובחזרה עברו המטוסים על פני שטח זה, "הייתה זו הרגשה נעימה שהובלנו אנשים במשך כל זמן הקרבות. בתקופת השיא הועסקו בקביעות 6-7 מטוסים מסוג סקיימסטר, אף אחד מהמטוסים לא אבד רק אחד מהם נפגע על הקרקע בשעת התקפה אווירית על שדה התעופה בלוד".

בדרך לארץ ישראל, עולים למטוס בשדה התעופה בעדן, דצמבר 1949.

¹⁴³ ברר שלמה, על כנפי נשרים, עמ' 13.

אחת הבעיות הקשות ביותר באותם הימים הייתה השגת דלק למטוסים. בישראל לא היה דלק במידה מספקת, בתי הזיקוק בחיפה היו משותקים וכמויות קטנות של דלק הובאו לארץ בספינות דלק, שהסתכנו במסען דרך תעלת סואץ. הבריטים בעדן טענו כי גם להם אין דלק במידה מספקת, לכן במקביל לקו התעופה הופעל קו מיוחד יותר קטן להובלת דלק, בפעולה זו נגרמה למבצע "מרבד הקסמים" התאונה היחידה. אחד משני מטוסי הקומנדו, שעסק בהובלת דלק אבד. למרבה המזל לא היו אבדות בנפש. המטוס התרסק בשדה התעופה באסמרה.

עולים מחבאן בשדה התעופה בישראל

סיפורו של שלמה דורי, שליח המלווה את העולים באחת הטיסות¹⁴⁴
 שלמה דורי היה שליח הסוכנות במחנה גאולה וכך הוא מספר: "ביום ב' כסלו תש"י (23 בנובמבר 1949) ממשלת ישראל פרסמה כי נתמלא המיליון הראשון של יהודים בארץ ישראל. נקבע כי ראש ממשלת ישראל דוד בן גוריון יקבל את פני העולים ברדתם מהמטוס. הבשורה הגיעה למחנה גאולה מספר ימים לפני פרסום הידיעה.

¹⁴⁴ שלמה דורי, חיים חדשים עמי' 153-155.

מנהל המחנה מר לפידות החליט שאני אלוה את העולים במסעם ואנאם בקבלת הפנים בנמל האוויר בלוד בשם העולים ובשם הג'וינט. אך הזהיר אותי כי לא אערב שום פוליטיקה בנאומי, לא פוליטיקה ישראלית בין מפלגתית ולא פוליטיקה שבין ישראל לארצות ערב. נאומי צריך לסוב על מפעלו של הג'וינט, שהיא חברה אמריקאית לעזרה וסעד לכל היהודים באשר הם שם.

ביום ב' בכסלו תש"י בעשר בבוקר, המריא המטוס משדה התעופה הבריטי קור מֶסֶר, ובו מאה וארבעים נפש צפופים ולחוצים. בתוכם כמה נשואי פנים מבין העולים שהטסנום בכוונה בטיסה נבחרת זאת. מחינו את הזיעה שניגרה מגופינו במשך כל הזמן שהמטוס עמד בשדה התעופה, בחום של למעלה מארבעים מעלות, מנגנון מיזוג האוויר התחיל לפעול, ואנחנו התרוממנו מעלה מעלה, כשמתחתינו הים. והעולים כולם לבושים בבגדיהם החדשים שקבלו לכבוד עלייתם ופניהם נוהרים ומברכים ברכת שהחינו על השעה הזאת. אני מחלק שוקולד לילדים, תה לפעוטות, פירות ועוגות למבוגרים.

מצב הרוח לעילא ולעילא. ראינו מתחתינו את המחנה ועברנו אותו מערבה כשפנינו אל ים סוף. אנחנו בגובה של עשרת אלפים רגל, השמים בהירים, צל המטוס נראה מתחתינו על פני המים. האוניות השטות בים סוף נראות כצעצועי ילדים.

לאחר חצי שעה של טיסה שואל אותי המורי שבחבורה: "מורי שלמה, מתי נגיע לארץ ישראל"? ענית: "אנחנו טסים רק חצי שעה ועוד לפנינו שבע שעות ומחצה של טיסה. עוד בטרם יחשך היום נהיה בישראל, כלום זה הרבה לטוס שמונה שעות?" "לא", ענה המורי, "רק אמרתי, אם כבר נס אז נס, הפלא מאלוהים לעשות נס כזה שנגיע גם בחצי שעה" !?

המטוס גומא מרחקים והרבנים פתחו בשירה, אך לא היה מקום לריקודים כי צר המקום, הנשים מעלות קולות שמחה וצהלה מגרונותיהם, ובין שיר לשיר אני מסביר להם את הדרך ומראה להם באצבע בצד ימין את חופי ערב הסעודית והרחק מצד שמאל נמצאת יבשת אפריקה. הגענו מול חופי מצרים, עתה אמרתי להם, כי כאן, צפונית מערבית בתוך תעלת סואץ, במקום שנקרא האגם המר, הוא המקום שהחוקרים אומרים עליו שהוא ים סוף אשר נקרע לשנים עשר גזרים, בעת שעברו בו שבטי ישראל. עודי באמצע הסברתי, ראיתי עיניהם של שומעי מתנוצצות

בברק שלא מעלמא הדין ומיד פצחו בשירה אדירה: "אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה' ויאמרו לאמר".

שרתי יחד איתם ורוחי נפעמה, הרגשתי חרדת קודש של תפילה ורינה הנובעת ממעמקי הלב, כאשר לא הרגשתי מעודי. עיני האנשים זלגו דמעות מרוב שמחה והנשים הרימו קולותיהן ב"מחגרה" (לילות שמחה שמוציאים מהגרון בנענוע הלשון מעלה מטה בפה) אחד מהרבנים נפל על צווארי וחיבקני, ושנינו בכינו בקול ולא יכולנו לשיר יחד עם הקהל הקדוש הזה. עם סיום פרקי השירה נדמו הקולות ועמדה דממה עמוקה, עד כי שמענו רק את זמזום המנועים של המטוס. הטייסים, שעמדו פתח תאם, נדבקו בהתרגשות הגדולה שעברה זה עתה על העולים. אשתו של הטייס הראשי (לא יהודיה) לא יכלה להתאפק, לקחה בזרועותיה אחד התינוקות מחיק אמו, לחצה אותו לחזה, נשקה וגיפפה אותו ודמעות שמחה ניגרו מעיניה. הייתה זו שעת רצון ורוממות והלבבות הזדככו. היה ראוי שבאותו רגע יבוא משיח צדקנו וכל באי עולם ייהפכו לאגודה אחת לעשות רצונו של הקב"ה בלב שלם. תנודות המטוס מעלה מטה ולצדדים העירו את העולים מהזייתם. מצאנו עצמנו בתוך עננים שחורים, גשם עז ניתך על כנפי המטוס, והעולים התכווצו עוד יותר במקומותיהם, פחד נפל עליהם. הסברתי את התופעה הזאת, כי אנחנו בתוך העננים. עברנו מעל אילת ובמדבר הנגב שלנו יכולות להיות תופעות של שבר ענן. אבל רק נרד מתחת לעננים לא תרגישו שום תנודות. "הנה תראו" אמרתי "איך אני עומד בלי להיאחז" והנה נפלתי על פני על ריצפת המטוס, כי פתאום התרומם המטוס בין קרעי העננים בכמה מטרים והפיל אותי ארצה, צחוק פרץ מפיות העולים, על כי התפארתי בעמידתי ונפלתי בנופלים. רציתי לקום אך שוב נפל המטוס בכמה מטרים למטה והתרוממתי באוויר, ואז חדלתי מהתפארותי, כי לא יכולתי להתחרות באתני הטבע. רציתי לאמץ את לבם, אך לא עלה בידי.

יהודי צנום, שישב על-יד פתח המטוס בקצה שורת הספסלים, נטש את מושבו והתיישב על קרקע המטוס. לשאלתי מדוע אינו יושב על הספסל, ענה: "אלקע אווקע" (הקרקע בטוחה יותר) המסכן שכח שהוא נמצא במרומים, ואין חשיבות אם הוא ייפול עוד חצי מטר.

הכנתי את העולים ליציאה מן המטוס, והבטתי מהאשנבים לראות את נמל האוויר, אך לא ראיתי שום תכונה. תיארתי לי כי יחכו מאות אנשים במקום נחיתת המטוס, ובן גוריון בראשם. אך לא כן היה, כי קבלת הפנים בוטלה מחמת מזג האוויר הגשום.

העולים התאכזבו כי רצו לראות את בן גוריון, שדמו אותו בדמות רב גדול עם מצנפת של זהב, ושהוא מלך ישראל. נתתי למאריין (לרבנים) שירדו ראשונים, ובהגיעם לשלב האחרון שבמדרגות נפלו על פניהם, על האספלט המלא שלוליות מים, ונשקו את עפר הארץ ושתו ממי הגשמים של ארץ ישראל. אחד מהם אמר לי, כי בחייו עוד לא שתה מים מתוקים כאלה".

יחסם הטוב של הטייסים

יוסף צדוק בספרו בסערות תימן מתאר את יחסם הטוב של הטייסים.¹⁴⁵ "במיוחד ראויים הטייסים לשבח, על יחסם הטוב והלבבי והתנהגותם האדיבה שגילו כלפי העולים. על אף הקשיים שגרמו להם הללו לעתים קרובות, הן בשעה שהתקינו את עצמם לטיסה והן ובייחוד בשעת הטיסה עצמה. היו נשמטים מעל הספסלים והעדיפו מתוך הרגל להשתטח על הרצפה דווקא בזנבו של האווירון, ועל ידי כך היו גורמים לשינוי אופן טיסתו של המטוס, היינו לאי שווי המשקל. עם התרחש השינוי, שהיה בו משום סיכון לחיי הנוסעים, היו הטייסים יוצאים מתאם המיוחד, נכנסים לבטן המטוס, ואף שבפניהם היה ניכר שדבר מה לא כשורה, היו פונים אל העולים ישר (אם לא היה מתרגם) ומבקשים מהם בסבר פנים ובטון שקט לפנות את הזנב ולחזור למקומותיהם. אולם, בראותם שהעולים אינם מבינים את שפתם (אנגלית) היו הטייסים ממשיכים להסביר בשפת הידיים על הסכנה הנשקפת לחייהם מריכוזם בזנב האווירון, ומורים להם באצבע לעבור למקומותיהם הקבועים. ואם שפת הידיים לא נתפשה לעולים או, ליתר דיוק, הם העדיפו בכל זאת לשבת על הרצפה השטוחה מאשר על הספסלים היו הטייסים מקימים אותם מעל הרצפה ומוליכים אותם כשהם מדדים ממש ככלה המובלת לחופתה. ומושיבים אותם בשקט ובחיבה, בהרגשת סיפוק והכרת טובה וכבוד. ראוי לציין, שאף פעם לא נשמעו מפי הטייסים דברי תרעומת כלפי העולים. וגם כאשר הייתה להם סיבה לכעוס העדיפו לחייך, וגם לצחוק בעליצות טבעית, ששעשעה מאד את העולים".

¹⁴⁵ צדוק יוסף, בסערות תימן, עמ' 236

בואי תימן-שירו של נתן אלתרמן עם עליית מרבד הקסמים¹⁴⁶

בואי תימן

שירו של נתן אלתרמן
עם עליית מרבד הקסמים

המטוס הג'ונק נורם לסמן
וילך רועם
בסערות תימן
מךחפיו סובבים, נוהמים בשור-פר,
וכנפיו נוצצות וקפיציו אין-מספר, —
כי לא יפלא מאדני דבר.

קצת רזו הם אמנם. לא מלאו משמנים
אף אל זה החרצון נשברה שן זמנים.
התנשאו ורקכו ממלכות עצומות,
אכל הם לא אכלו עם המעצמות.
כי היו הם רק עור על גבי עצמות...

במזר, בגלשם משמים ללוד,
נקבל אותם בהצדעה וסלוד.
ולשה הפביט בעינים יונים,
או לשב, סימאות על ציון אל ננעים, —
לא סריף. כי בלם בהחלט סיונים.

רק נדאג שימצא איש גפנו בעתו,
כי בלם חרוצים, איש מהיר במלאכתו,
ונדאג שגופם מעט-קט ישתמן...
כי ברוח ושאר מעלות — מי יתן
וקיו מתחלקים הם אתנו. אמנו.

לא היו כחולמים הם בשויב-את-שיבת.
לא! אל בטן הטקומסטר באו בלי חת,
התישבו, וכמעט לא הרימו הראש
מן הספר, — כי למה רגש ורעש?
נתרששו הנפים? הם ירעו זאת מראש.

כן, פתחו הנפים בהם חוש מעשי...
זהו מטרידליזם שגא עד לשיא
חמופתים הגדולים? זה הובא בחשבון!
קץ פלאות בא? מה פלא? בלהט אישון
הם חבו לו דורוח, לא שכו לישון.

ולכן זאת-הפעם בבוא מועדו
רק נטלו בפשטות איש צרורו בנדו
וילכו ניסעו... וקרופ שם כבודו.

¹⁴⁶ מתוך הטור השבועי, כרך ב, הוצאת דבר, השיר פורסם ע"י יוסף צדוק, בסערות תימן, עם עובד, תשל"ז, עמ' 1.

לזכרם של העולים שנפטרו בדרך לארץ ישראל¹⁴⁷

בסמוך למחנה גאולה, מזרחית צפונית, נמצא שטח רחב ידיים. מרביתו של השטח תפוס בידי מאות עולים שנפטרו בעמדם על סף שערי הארץ. המצבות שעל הקברים אינן אלא גזרי עץ שעליהם נרשמו שמות הנפטרים בידי קרובים, שרצו להציב ציון ליקיריהם, שמתו מיסורי הדרכים ותלאותיהם. מלבד אלה שנכרו להם קברים והוצבה להם יד בבתי העלמין היהודים, נטמנו בצידי כל הדרכים קורבנות גאולים לאין ספור, החזירו את נשמתם תוך נפתולי ייסורים על אנושיים, בכללם הרעב והצימאון אשר פקדו אותם בדרכי מדבר קשים ואכזריים. אף סימני היכר כל שהם לקבריהם לא הוצבו.

ביוזמתו של ראש המשרד הארצי הישראלי מר אליעזר אונגר, מימן והקים הגיונט מצבת זיכרון שהוקמה במרכז בית העלמין שבמחנה גאולה, חלק מאבני המצבה המסותתות הובאו במיוחד מישראל.

ביום ראשון י"ג בתשרי תשי"א 24.9.50 בבוקר, שעה קלה לפני המראת אחרוני העולים והשליחים שבמחנה, פסקו לפתע סופות החול, השמים התבהרו והאוויר הזדכך, התכנסה עצרת עם רבתי בבית העלמין ונערך טכס גלוי הלוט מעל מצבת הזיכרון. הדברים שנאמרו בדברי האזכרה בקול בכי הרעידו את נימי הנפש ואת חללו של אוויר המדבר האכזרי. העצרת הסתיימה בדומיית אבל לזכרם של קורבנות הגאולה שמתו על קידוש השם, המולדת והעם.

"תהא נפשם צרורה בצרור חיי האומה כולה".

¹⁴⁷ צדוק יוסף, בסערות תימן, עמ' 238.

המצבה לזכרם של יהודי תימן
שנפלו בדרכם לישראל הוקמה
בקרבת מחנה חאשד-גאולה.

המצבה במרכז מורשת יהדות
תימן ראשן העין 1983
ביצוע שלד המצבה: מורי ביה"ס :
מרחום יוחאי, ועובדיה ינאי.

ההתיישבות החקלאית של עולי תימן בשנים 1949-1953

במבצע על כנפי נשרים (מרבד הקסמים) הגיעו לארץ כ-50.000 עולים מתימן. הם הועברו משדה התעופה בלוד למספר מחנות מעבר: ראש העין, עתלית, עין שמר. משם הופנו לאזורי הארץ השונים מאלקוש (דיר אלקסי) בצפון ועד בטחה ופדויים בדרום. חלקם התיישבו בערי הפיתוח או בראש העין, אך רובם נועדו להקים ישובים חקלאיים: בהרי יהודה, בשפלה, בפרוזדור ירושלים, בגליל ובנגב. תוך תקופה קצרה הוקמו כ-52 מושבים וכפרי עבודה של יוצאי תימן מתוך כ-368 ישובים חקלאיים שהוקמו בעשור הראשון להקמת המדינה.

ריכוזי ישובים אלו הוקמו באזורים רגישים מבחינה ביטחונית כגון: פרוזדור ירושלים, לאורך המשולש, בכפרים הנטושים בגליל, שתושביהם הערבים ברחו במלחמת העצמאות, וכן באזורים דלילי אוכלוסיה בנגב.

המושבים החקלאיים שנוסדו ע"י יהודי תימן

קיסר ישראל¹⁴⁸ מזכיר במאמרו "ההתיישבות החקלאית של יוצאי תימן עם קום המדינה" רשימה של 52 מושבים חקלאיים שנוסדו ע"י יהודי תימן, חמשה ישובים נוסדו לפני קום המדינה: מרמורק (1930), טירת שלום (1931), אלישיב (1933), גאולים (1945) וגאולי תימן (1947). שאר המושבים הוקמו אחרי קום המדינה בשנים 1949-1953 ע"י עולים שהגיעו במבצע "על כנפי נשרים", בשנים הראשונות חלק מהמושבים תוגברו או התחלפו ע"י יוצאי ארצות אחרות. המושבים הוקמו בכל חלקי הארץ:

בהרי יהודה: אורה, גבעת יערים, מטע, מסילת ציון, נחם ועמינדב.

בשפלת הרי יהודה: אשתאול, בקוע, זנוח, ישעי, מחסיה, תעוז ותרום.

באזור מודיעין: ברקת, גבעת כח, חדיד וצלפון. **באזור הגליל:** אחיהוד, אליפלט, אלקוש, גורן, יערה, כפר זיתים וכפר שמאי, עמקא, פוריה וצוריאל.

באזור הדרום: בטחה, חלץ, יכני, פדויים ותלמים. **בשאר האזורים המושבים:** אחיעזר, אליקים, גדעונה, זבדיאל, ינון, ירחיב, כפר יעבץ, מאור, מדרך עוז, משען, נורית, נחלה, עזריאל, שער אפרים, שתולים, תוחלת ותנובות.

¹⁴⁸ קיסר ישראל, ההתיישבות החקלאית של יוצאי תימן עם קום המדינה, בתוך סעי יונה, עמ' 242-243.

המעבר ממחנות הקליטה להתיישבות במושבים

מתוך שיחות שקיימתי, הסתבר שהעולים החדשים הועברו למושבים בלי לדעת את אשר צפוי להם שם. לעתים הם הגיעו בחשכת הלילה, הורידו אותם מהמשאיות בשטחים פתוחים, כאשר מסביב למיקומם סלעים קוצים ודרדרים. ורק באור היום החלו להקים את האוהלים או במקרה הטוב את הפחונים. היו כאלה שהתמזל מזלם. הגיעו לכפרים נטושים וגרו בבתים מספר שנים, עד שהוקמו הבתים החדשים. אמצעי התחבורה היו העגלות הרתומות לסוסים או משאיות האספקה שהגיעו אחת ליום או ליומיים, ורק כעבור מספר חודשים החלו להגיע אוטובוסים פעם אחת בבוקר ופעם בערב. הודות למדריכי הסוכנות ותנועת המושבים, החלו לארגן את המתיישבים לקראת יצירת התיישבות, שאליה העולים לא היו רגילים במיוחד, לאור העובדה שיהודי תימן לא עבדו בחקלאות. הם גם לא הכירו צורת התיישבות שיתופית, בעיבוד הקרקע, בקטיפי ובשיווק. חלק גדול מהישובים היו ליד הגבול, במיוחד המושבים באזור פרוזדור ירושלים, חייבת הייתה להיות שמירה של המתיישבים, ולא אחת היו סכסוכים רבים בין המתיישבים על רקע חלוקי הדעות לגבי תורנות בשמירה. היו גם מקרים של חדירת פדאיון – מחבלים לתוך המושבים ולאובדן בחיי אדם, דבר שגרם למספר משפחות בישובים למצוא להם מקום מגורים חלופי במרכז הארץ.

העלייה לקרקע במושב גבעת יערים

דוד דוד, בספרו "דרך גאולים" מתאר את העלייה לקרקע לישוב גבעת יערים.¹⁴⁹ "לאחר מספר שעות של זחילת המשאיות הם מגיעים לגבעה, ובכך מצב העניינים החל להתבהר: על גבעה זו, הנקראת ח'רבת א-לוז, אמורים אנו להקים את בתינו. השעה שעת דמדומים ואנו אימצנו את ענינו באור המתמעט כדי להתוודע לסביבה החדשה. במרחק כמה מאות מטרים במורד הגבעה נראתה משאית, ספק נוסעת ספק מידרדרת בהר, אין זו אלא משאית החלוץ של השיירה, שכל ניסיונותיה להעפיל לח'רבת א-לוז בדרך לא דרך עלו בתוהו, ולא נותר לנהג אלא לשוב כלעומת שבא ולצפות לסיוע. בינתיים הגיעה לאזור משאית אחרת עמוסה בפחים ובלוחות עץ.

¹⁴⁹ דוד דוד, דרך גאולים - מהרי גדס להרי ירושלים, עמ' 113-106.

מאלה אמורים היינו לבנות לנו מאוחר יותר מקלחות ובתי שימוש. עם חשיכה הגענו לראש הגבעה. שליח תנועת המושבים, שעד אז התחמק ממגע קרוב עמנו, הופיע עתה והודיע "חברים הגענו בבקשה לרדת, ולהתחיל להתארגן במקום", לא יכולנו לעצור את אכזבתנו, "מה הגענו?" "לאן הגענו?" "איפה הבתים?" "איפה ירושלים?" בדברי השליח היה משהו מן הצטדקות ומשהו מן ההבטחה: "חברים, אתם לא יודעים מה טמון במקום הזה! הרי דומה הוא לגן עדן! במו עיניכם ראיתם כרמים ועצי פרי, ואין לכם אלא להמתין עד שיבשילו ותקטפו ותאכלו כאוות נפשכם. ואשר לירושלים, הרי אינה רחוקה מכאן. אתם יושבים על גבעה נישאה, וטוב הדבר לביטחונכם אם תציבו תותח בראש הגבעה, שום אויב לא יקרב אליכם!" קשה לומר שדברי השליח – המדריך, שכנעו את האנשים, אבל אפשרויות אחרות לא היו, והכול היו עייפים. צריך היה מהר ולהקים אוהלים, להכניס אליהם מיטות ומזרונים ולהתארגן ללינה. בלית ברירה הוקמו האוהלים על שטח מלא קוצים. את כל השיפורים נאלצנו לדחות למחרת היום. תנאי המגורים קשים היו מנשוא, אוהלי הענק, ששימשו לנו למשכן בתקופה הראשונה, רוכזו בשטח שלא עלה על חמשה דונמים והפכו כאמור למען מחנה צבאי. הואיל והמקלחות ובתי השימוש הוקמו במרחק מה מן האוהלים, הרי אין להתפלא על כך, שהתנאים הסניטריים היו ירודים. גם הטיפול הרפואי היה גרוע. למשל, לבעיית העקרבים "שחגוו" דרך קבע בין האוהלים, לא הייתה לנו תשובה, והחובש, חבר קיבוץ שכן, היה מגיע לכפרנו רק לעתים רחוקות ולא תמיד דווקא במועד שנזקקנו לו ביותר.

החורף הראשון בגבעה לא האיר לנו פניו. רוחות עזות וגשם זלעפות, שבאו עלינו במפתיע, גרמו להתמוטטות האוהלים, ואלה קרסו תחתיהם בזה אחרי זה על יושביהם. רק חלק מן הפחונים, שהובאו לכאן במשך הזמן, הוצבו כבר במקום, ורק כמה משפחות מצאו להם מחסה מפני הגשם. זרמי מים חדרו לאוהלים, המיטות איבדו את איזונן, כל חפצינו שקעו בבוץ וגם אנחנו טבענו בו, מנסים להציל המעט שנשאר יבש. דיכאון וייאוש שררו בכל, למרבה הפלא לא נשמעו תלונות: לא היה בפני מי להתלונן.

סיפורו של מושב עמקא בגליל המערבי

בחרתי לתת סקירה מעמיקה ורחבה למושב "עמקא" שבגליל המערבי, משום שזה המושב שהגעתי אליו יחד עם משפחתי. במושב זה הייתה הדרכה צמודה של איש הסוכנות "מנצור חשמד" שהיה איש רגיש לצרכי המתיישבים, עקבי ואוהב אדם. אתייחס להצלחות, לכשלים והבעיות שעמדו בפני המתיישבים, שלא ידעו חקלאות מה היא, והתיישבות שיתופית לא שמעו עליה מעולם. סיפורו של מושב עמקא מהווה דוגמה למאבק ולאתגרים הרבים שהיו מנת חלקם של עולי תימן בהתיישבות החקלאית בכל חלקי הארץ.

מושב עמקא נמצא כ-10 ק"מ מזרחית לנהריה, שייך למועצה האזורית "מטה אשר". בתקופה העתיקה, בימי המשנה והתלמוד שכן במקום ישוב יהודי קדום בשם "עמיקו". בתקופה הערבית, הערבים שימרו את השם והוא נקרא "אל-עמקא". בכפר יסיף, ישוב הסמוך לעמקא, נמצא בית קברות יהודי קדום, גודלו של בית הקברות כ-10 דונם. המקום מגודר ונקי וליד השער יש שלט ובו כתוב "בית קברות יהודי עתיק". באזור המושב נמצאו מערות ואולמות חצובים בסלע, שרידי מבנים וחרסים מהתקופה הביזנטית והערבית.

המושב נוסד ביום 20/10/49 ע"י עולי תימן שהגיעו משלושה אזורים בתימן: מאחדוף, מגיבלה, ומבעדאן. המשותף לשלושה אזורים אלה הוא נוסח התפילה השאמי. וכן ההגייה הלשונית של דרום תימן - שרעב. דבר זה הקל מאד ביצירת הרמוניה בשעת התפילה, על אף שהיו שלושה בתי כנסת במושב, הסיבה הייתה רק בגלל המרחקים בין בתי המושב והצפיפות בהם.

הסוכנות היהודית לארץ-ישראל
 המשרדים בחיפה
 ת. ד. 60 - סלפון 4807

מחשבות נא להוכיח
 המחלקת... להתיישבות
 מספר 163/ח/49/20

502
 1949
 502
 צאקא

ל' בתשרי תש"י
 23.10.49

חיפה,

מספר 111 / קק"ל
 26 OCT 1949
 2.11.49

לכבוד
 לשכת הקה"ל
 ירושלים

א. נ. נ.

הרינו להודיעכם שביום 20/10 עלה ארגון
 מעולי תימן להתיישבות בעמקא. המקום סיוע ל-100
 משפחות, בקשה לזה אנו מבקשים סכס לשתף את המתיישבים
 בעבודות היעור בסביבתם ולהקציב להם כ-75 ימי עבודה
 למשפחה במסך שנה תש"י.

כסו כן יהיה צורך בהכשרות קרקע שונות
 ובנקשכם לבצע אותם במסך השנה הזאת.

בכל הכבוד
 י. סרגלית

נש/בם

סוסם 03002/6 - 0000 - 848

הודעת הסוכנות היהודית על ייסוד מושב עמקא, ביום 20/10/1949.

חסנותי לוי	1. חסן ומה לוי
בנתס יוסף כהן	2. נתנס ואל כהן
יעקב יעקב קלי	3. וקז ומה סלם
רפול יאזריק	4. ככס אברהם
חסן אברהם מליוני	5. חסן אברהם מלוי
חסן סלם וחזק	6. חסן סלם ומה
שאה טלס וט	7. טלס טלס זאה
חסן סלם אקר	8. חסן סלם אקר

מועצה להתיישבות
 תודתי לאחי יעקב על החומר התיעודי אודות מושב עמקא.
 יו"ר תודתי לאגודת החופיות

רשימת שמונת חברי האגודה הראשונים במושב עמקא.¹⁵⁰

¹⁵⁰ תודתי נתונה לאחי יעקב על החומר התיעודי אודות מושב עמקא.

המגורים והתעסוקה בשנים הראשונות

במלחמת העצמאות עמקא ננטשה מתושביה הערבים, כך שהעולים מתימן גרו בבתים הנטושים במשך כחמש שנים. זה היה פתרון זמני עד להקמת הבתים החדשים ליד חלקות הקרקע.

בשנים הראשונות עסקו בעבודות יזומות: ייעור, חפירת תעלות לצינורות המים, וחלק מהתושבים שמשו כעוזרים בבניית הבתים החדשים. היה גם מטע זיתים גדול סביב אדמות המושב, חלק מהזיתים נעקר כדי להכשיר את הקרקע לגידולי ירקות. רוב אדמות המושב היו קרקעות מלאות בחלוקי אבנים והיה צריך לסקל את השטחים. נטיעת כרם ענבים בצורה משותפת היווה גם הוא תעסוקה למספר משפחות במושב, עד לחלוקת החלקות לכל בית אב ואז העיבוד היה פרטני.

מלבד מטעי הזיתים היו גם הרבה מאד עצי תאנים וסברס, ובקיץ הייתה חגיגה גדולה. התאנים היו של כלל הציבור וכל המקדים בשעות הבוקר לארות, זוכה בהכנסה, כי את התאנים והסברס היו מוכרים בנהריה. במשך מספר שנים היו עצי התאנים מניבים פירות כל קיץ, עד שהתייבשו בגלל חרק, שכנראה הגיע מעצים נגועים שהובאו מחו"ל.

הכניסה לבתים החדשים הייתה בשנים 1955-1956 לפי הגרלה. לכל בית אב היו שלש חלקות: כשמונה דונם ליד הבית, ועוד שתי חלקות נוספות במקומות מרוחקים יותר, שה"כ כעשרים דונם לכל בית אב. מטע הזיתים היה משותף לכל התושבים, וכן כל מתיישב קבל כשני דונם כרם ענבים. לאחר מספר שנים הכרם נעקר, בגלל שההוצאות בטיפולו היו גדולות יותר מההכנסות ולא היה רווחי כלל.

החיבור לחשמל

בישיבת וועד המושב מתאריך¹⁵¹ 2/4/57 נדונה סוגיית חבור החשמל לבתי המתישבים. התפתח ויכוח על אופן וצורת הזמנת בצוע התשתית. הוחלט: "הסכומים שעל החברים לשלם עבור אינסטלציה וחבור מתחלק: בית קטן 125 ל"י, בית של שני חדרים 140 ל"י, בית של שלושה חדרים 160 ל"י.

תחילה, עשרים משפחות תחברנה לרשת החשמל אם תפקדנה את הכסף עד יום שישי הקרוב. ובזמן ביצוע העבודה, במידה שעוד חברים יכניסו כספים להזמין חבור

¹⁵¹ הנתנים והמידע, מבוססים על פרטוקולים מישיבות וועד המושב.

גם עבורם. חבור החשמל לכל בתי המתיישבים נמשך כארבעה חודשים. מה היה לפני עידן החשמל במושב עמקא ? מתחילת ההתיישבות במושב ועד חבור החשמל עברו כשבע שנים. התאורה הייתה באמצעות עששיות נפט, ולוקסים רק לבעלי היכולת ובמועדון הנוער. הנפט היה מצרך עיקרי בכל בית, לתאורה לבישול ולחמום. הקירור היה באמצעות קרח שהביאו רק בימי ששי מנהריה.

גידול ירקות

בעשור הראשון לקיום המושב היה גידול הירקות הענף העיקרי. הקרקע הניבה, בגלל שזו פעם ראשונה מזה דורות רבים שמגדלים עליה ירקות, כך שכל אבות המזון לגידולים החקלאים היו בה. גדלו: עגבניות, תפוחי אדמה, בצל, קולרבי, כרוב, כרובית ועוד. גידול הירקות מצריך הרבה ידיים עובדות. כל בני המשפחה הטו שכם וזה הצליח, אך היו פעמים שהמתיישבים לא הכירו את תנאי הגידול וזמני הקטיף, וכאשר זרעו מלפפונים, במקום לקטוף אותם כל יום, הם השאירו אותם עד שגדלו לגודל של קישואים גדולים. כך, אף אחד לא רצה לקנות מהם מלפפונים בגודל כזה. היו מקרים שתנובה החזירה משאיות עמוסות בירקות, משום שלא התאימו לסטנדרט השיווקי. המתיישבים זרקו את הירקות שהוחזרו, אך חויבו בדמי הובלה כפולים, פעם אחת בהובלת הירקות לתנובה בחיפה ופעם שנייה בהחזרת הירקות למושב. עם כל הקשיים, בלימוד תנאי הגידול והטיפול בירקות, תנובה שבחה את תפוחי האדמה הגדלים במושב עמקא וכאשר "חסן לוי", אחד מחברי הוועד, נשאל מדוע תפוחי האדמה של עמקא מוצלחים בגודל ובטעם, הוא השיב להם כנראה בגלל שיש לנו הרבה חלוקי אבנים בשדות ותפוחי האדמה רוצות להדמות להם. אבל הקשיים היו רבים, דלדולה של הקרקע לאחר מספר גידולים רצופים, המחסור בידיים עובדות, עקב יציאת חלק מהנערים ללימודים מחוץ למושב, גורמים אלה הביאו לצמצום גידול הירקות.

המחסור במים

עד לחפירת בארות המים מי השתייה היו מבורות, כמעט ליד כל בית בכפר הנטוש היה בור מים, שכל חורף התמלא ממי הגשמים. לדברי סעיד חסן יוסף, היו 320 בורות. את המים היה צריך לסנן, לחטא או להרתיח, כשנגמרו מי הבורות היו צריכים להביא מים במיכליות ממעינות כברי. אספקת המים הייתה בלתי סדירה

במשך השנים הראשונות לקיומו של המושב. הקיצוב במים, במיוחד בחודשי הקיץ, היה כל כך קפדני, כך שכמות המים נמדדה לפי מספר הנפשות במשפחה, ורק לצורכי שתייה ובישול. בשנת 1952 נקדחו בעמקא שתי בארות מים בעלי איכות מעולה, בדומה לאיכותם של מי מעיינות כברי, שאינם רחוקים מהישוב.

בניית בריכת מאגר בעמקא

על הגבעה של הכפר הנטוש נבנתה בריכת מים גדולה. בבניית הבריכה השתתפו כל תושבי עמקא, כי צריך ליצוק את כולה בבת אחת ולא מקטעים מקטעים. תחילה הביאו את כל החומרים: מלט, חול, חצץ וברזל, ולאחר שעשו את הקונסטרוקציה מעץ והניחו את הברזל, היה צורך להכין את המלט. עדיין לא היו מפעלי בטון, לכן היו צריכים הרבה ידיים עובדות, להכניס את החומרים לתוך המערבל ולהעביר את הבטון בדליים למקום היציקה, וכך יום ולילה היו יוצקים. לשם כך גויסו כל הגברים במושב וגם הנערים השתתפו ביציקת הבריכה.

תור ההשקאה

בגלל חוסר לחץ בצנרת המים נוצר מצב שלא ניתן לכל המשקים להשקות בו זמנית, ובכדי לפתור בעיה זו הוחלט ע"י וועד המושב בישיבתו מתאריך 14/5/57 לחלק את המושב לשני חלקים חלק אחד גן הירק - מחימי שלום עד סלם סעיד לוי וחלק שני - מסעיד מנצור עד מנחם אחמר, כולל ארבעת הבתים שע"י תחנת הטרקטורים. כל קבוצה תשקה יום אחד ויום לא תשקה. כשמשקה קבוצה אחת אסור על השנייה להשקות. נקבע קנס של עשרים לירות למי שישקה שלא בתורו. בעיית לחץ המים נמשכה תקופה ארוכה. נעשו ניסיונות נוספים לשנות את שיטת תדירות ההשקאה, שכל שני שכנים יתחלקו בימי ההשקאה. כל חבר ישקה ארבע עשרה שעות ביום לפי החלוקה וביום השני ישקה שכנו, עם הפסקה של מספר שעות שהמוטור ימלא את הברכה. אך גם שיטה זו לא הצליחה וחזרו לשיטה הקודמת לחלק את המושב לשתי יחידות נפרדות בימי ההשקאה. ביום 18/8/57 וועד המושב החליט לכתוב מכתב למחלקת ההתיישבות, עם העתקים לתנועת המושבים והמרכז החקלאי, בקשר לקשיים בפתרון בעיית המים, ולהבהיר למוסדות הנ"ל שאם לא יוסדר עניין זה עד סוף החודש התוצאות תהיינה חמורות. הוועד בקש לפתור ארבע בעיות: (א) תוספת מים (ב) חשמל לשאיבת המים. (ג) החלפת הצינורות לקוטר יותר גדול, כי הצינורות לא מעבירים את כל כמות המים הנשאבת. (ד) תוספת בריכה.

לאחר מספר שנים של סבל ומצוקה במי ההשקאה הוחלט לערוך הפגנה במשרדי הסוכנות בירושלים. הפגנה זו שהייתה אמורה להיות שקטה, גלשה למעצרים של חלק מהמפגינים, בעקבות התערבותו של רענן וייץ שוחררו המפגינים ונקלטה בתודעת הגופים המיישבים שקיימת בעיה בהשקאת החלקות במושב, וצריך למצוא לה פתרון דחוף. הבשורה הגיעה כאשר נציג הסוכנות היהודית מר מנצור, מבשר לוועד המושב בישיבתו ביום 14/4/58 על החלטת הסוכנות לבנות בריכה נוספת והדבר יפתור את בעיית ההשקאה.

בעיית השיווק הבלתי מאורגן של הירקות

בישיבת וועד המושב מתאריך 1/8/58 עולה שמחלקת הפיקוח של תנובה, טוענת שיש מספר חברים, המשווקים את תוצרתם באופן פרטי. התפתח דיון בין חברי הוועד ולאחר בירורים הגיעו למסקנה שלא קיים שיווק פרטי. הבעיה הייתה שתנובה לא קבלה את כל התוצרת המשווקת, וירקות שהיו באיכות ירודה לא הסכימה לקבל, ולכן תוצרת זו שווקה באופן פרטי. לפי החלטת וועד המושב תנובה נדרשת לקבל את כל התוצרת החקלאית של חברי המושב, ואפילו מסוגים ירודים ובמחירים המתקבלים על הדעת. עניין השיווק לא נפתר על נקלה, עגלות עמוסות בירקות מכרו את מרכולתם בנהרייה. בישיבת הוועד בתאריך 27/10/58 הוחלט לפנות למועצה המקומית בנהרייה ולמשטרת נהרייה, למנוע את כניסתן של עגלות העמוסות בתוצרת חקלאית. היה גם ניסיון לנתק את השירותים של חימי שלום, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בישיבת הוועד בתאריך 19/11/58, בה הוחלט כי מאחר והנ"ל אינו עובד בתעסוקה כמו יתר החברים ומשווק את תוצרתו באופן פרטי יש לנתקו מהשירותים שהמושב משלם עבורו. ב-7/7/59 הוחלט לדרוש מזכריה אדמוני להפסיק קניית תוצרת מחברים והבאת סוחרים מבחוץ למטרה זו.

מסיק הזיתים

מטע הזיתים בעמקא תפס שטחים גדולים מאדמת הישוב, ועם העלייה על הקרקע חלקו נעקר למטרת גידולי הירקות ופלחה. מטעי הזיתים טופלו ע"י המתתישבים, ובעונת מסיק הזיתים הראשונה יצאו כל תושבי המושב למסוק את הזיתים. התמורה שולמה לפי הכמות שכל תושב הצליח למסוק. את הזיתים שווקו לבתי בד בכפרי הערבים הסמוכים. היה ניסיון להחמיץ זיתים, נקנו חביות ענקיות לשם

החמצה, אך לא הצליחו לשווק והזיתים חולקו בין המתיישבים, כי לשיווק הזיתים החמוצים יש צורך במערכת לוגיסטית שלמה והמושב, כנראה, לא היה בכוחותיו ליצור מערכת כזאת. באחת הפעמים, שבו העמיסו את ארגזי הזיתים מהמטע, אירעה תאונה ובת אחת מהמושב נהרגה בזמן שהעגלה של הטרקטור שנשאה את הארגזים התהפכה ביציאה מהוואדי. לאחר מכן הוחלט שהמושב רק יעבד את המטע, ואת היבול ימכרו לסוחרים כאשר הפרי על העץ. כך שוחררו המתיישבים מעבודת המסיק.

נטיעת הכרם

בשנים 1952-1953 ניטע כרם על שטח של כארבע מאות דונם. בטיפול בכרם הועסקו המתיישבים בהדרכתם של מדריכים מהמוסדות המיישבים. המטרה ליצור ענף כלכלי רווחי. חלק מהזנים היו ענבי מאכל וחלקם היו ענבי יין. לאחר מספר שנים של עיבוד משותף חלקו את הכרם ליחידות משפחתיות. הקשיים בעיבוד הכרם, הגניבות ועדרי העזים היו בין הגורמים להפסדים ולחוסר הרווחיות. מתוך הפרוטוקולים של וועד המושב בשנים 1956-1957 מסתבר שמיקומו של הכרם על הכביש הראשי, כפר יסיף - נהרייה, משך הרבה גנבים, וכן היו מקרים שעדרי עזים חדרו לכרם והשחיתו גם הם את הגפנים. בעיית הגניבות בכרם היו כנראה כל כך חמורות, עד שוועד המושב החליט בישיבתו מתאריך 17/6/57 להטיל חרם על כל חבר שייתפס בגניבות מהכרם ולהודיע את שמו בפומבי ע"י מודעות בבתי הכנסת. היו מטלות רבות לחברי המושב בעיבוד הכרם: החריש, הגיזום, הגיפור, השמירה, השיווק, עד כדי כך שהם החליטו בישיבתם ביום 10/11/58 שכל חבר שאינו מעבד את חלקתו בכרם לא יקבל עבודה בתעסוקה, אך גם זה לא עזר. כתוצאה מחוסר הרווחיות וההוצאות הגדולות נעקר הכרם בשנת 1962 ובמקומו נטעו המתיישבים מטעי בננות ולאחר מכן נטעו במקום הבננות אבוקדו וליצי.

גידול הטבק

זהו גידול עונתי. כל משפחה יכלה לשתול טבק לפי יכולת העיבוד שלה, אך בקטיף עלי הטבק יש צורך בהרבה ידיים עובדות, כי לא מספיק לקטוף אלא יש צורך להשחיל את עלי הטבק בתוך חוט חזק, ואת שרשרת העלים ליבש יבוש מבוקר בצל, ולאחר שהתייבש יש צורך לארוז אותו בחבילות ולשווקו לחברת "עלי טבק" בחיפה.

ענף הרפת - משק חלב

ניצנים ראשונים של גידול פרות היה ביוזמת המתיישבים. כל אחד קנה לו פרה או עגלה לפני המלטה והחלו לגדל. רק לאחר מכן הגופים המיישבים הכירו בצורך לפתח את הענף, וניתנו לכל מתיישב עגלה וכן מכסות לייצור חלב. כיום, הענף הזה נשאר רק במספר משקים במושב. בשנים הראשונות לשיווק החלב הייתה בעיה של הקירור ולעיתים היה מגיע לחיפה כאשר היה החלב כבר חמוץ. בישיבת הוועד מתאריך 28/4/58 הועלה העניין הזה "מתנובה מבקשים להודיע, מה הטענות שהעלה נציגנו חסן לוי, בקשר לסדרי קבלת החלב במחלבת חיפה, באסיפה הכללית של תנובה, התשובה היא שהחלב הנשלח מכאן נקי והנמצא בחיפה חמוץ. לא היה צריך להחזירו למושב ועל ידי זה לחייב בתשלום הובלה נוספת, קיימות שתי ברירות או ששופכים אותו וחוסכים לנו הוצאות או שמפנים אותו להכנת גבינות.

קופה לעזרה הדדית

בישיבת הוועד ביום 29/8/57 אושרה ההחלטה לחייב כל חבר בסך 300 פרוטה לחודש לזכות הקופה לעזרה הדדית, שממנה תינתנה תמיכות והלוואות לאלו הנחוצים, במיוחד, עזרה למשפחות שבעליהן חולים ואינם יכולים לעבד את אדמותיהם, מודגש בזה שוב שכל בקשת עזרה של למעלה מ- 10 ל"י תובא לאישור הוועד.

ועדת שיפוט

ביום 20/1/58 הוקמה ועדת שיפוט בהרכב היו החברים: (1) דעוס צדוק (2) חסן לוי (3) יעקב יחיא סאלם (4) מנצור ח'שמד. תפקיד הוועדה לשפוט בסכסוכים בין החברים. במקרה שהנשפט או שניהם אינם שבעי רצון מהחלטות הוועדה הם רשאים לערער לפני וועד המושב.

שמירה וביטחון

כל מתיישב חייב היה להשתתף בתורנות השמירה, שוחררו מחובת השמירה אך ורק חולים על סמך אישורים רפואיים, שהמציאו לוועדת הביטחון.

נוער ותרבות

בישיבת הוועד בתאריך 29/8/57 הוחלט שיש לבקש ממשד החינוך ומינהל ההסברה לקיים יותר פעילות תרבות בערבים, בכדי למנוע מהנוער לנסוע בערבים לנהרייה לכל מיני מטרות מפוקפקות (לדברי משה דוד היו נוסעים לראות סרטים הודים) הוחלט לקיים פגישה בין הנוער לבין מנצור, מדריך הסוכנות במושב, לשם דיון בבעיותיהם. נתמנתה וועדת תרבות, נרכשה מכונת הקרנת סרטים, נרכשו משחקים למועדון והתקיימה פעילות ענפה ומגוונת.

החקלאות כיום

כיום החקלאות מבוססת על מטעי אבוקדו, בננות ומטעי ליציי וכעשרים משקים יש להם משקי חלב. החקלאות אינה מספיקה לפרנס את המתישבים. חלק נכר מהמתיישבים, במיוחד מהדור השני של המתיישבים ומהבנים שאינם בנים ממשיכים, נאלץ לחפש מקורות פרנסה חלופיים כשכירי יום בישוים סמוכים, עבודה במפעלים: בתפן, בנהרייה, בעכו ואף בחיפה. ישנם מספר משקים שהחלו לפתח את ענף התיירות ובנו צימרים על אדמותיהם.

ספור משפחתי מתימן למושב עמקא

משפחתנו הגיעה מהכפר מחד'ארה קרוב מאד לעיר איב במחוז בעדאן בתימן. אבי עובד מעודה ז"ל היה חייט בכפר. היו לו שתי מכונות תפירה האחת מונעת ברגל והשנייה מונעת ביד, שאמי שרה (נדרה) ז"ל הייתה לפעמים תופרת בה. אני כילד, בערך בן ארבע שנים, הייתי יושב ליד אבי, בשעה שהיה תופר, ומחקה את תנועת הרגלים על גבי אבן שהייתה מונחת שם. עוד מקרה נוסף, אני זוכר כאשר אבי ז"ל בקש ממני לגשת לאחד הבתים, שהיה בקצה הכפר, להביא בקבוק נפט, וכנראה זו הייתה שליחותי הראשונה, בדרכי אני פוגש בעדר עיזים. מיד רצתי חזרה הביתה לאבי, מפוחד כולי ורועד, אבי שואל אותי: "מה קרה"? ענית לו: אטהוש! אטהוש! כלומר: אריות, אריות. שואל אותי אבי: "איך הם נראים"? אמרתי לו: "חלק עם קרניים", ואז הוא הרגיע אותי: "זה עדר עזים חבל שלא הבאת אחד".

עלייתנו לארץ ישראל

את סיפור העלייה אני זוכר במעורפל, אבל מתוך דברי אבי ההכנות לעליה היו רבות. היה צריך להצטייד במזון וכסף. הם אפו כעכים יבשים, שיכולים להחזיק מספר ימים. לקחו איתם גם פח דבש ופח סמנה וקמח, וכמובן כסף. אבי היה בעל יכולת והיה לו מספיק כסף, ובכל מעבר בין אזור לאזור, היה צריך לשלם אגרה, או לשחד את השודדים בדרכים. עלו איתו משפחת "שואפי" ועוד נער יתום שפגשנו בדרך, ואבי שלם עבורו את כל הוצאות הדרך. בתחילה, הלכו המבוגרים רגלי והילדים על גבי בהמות. אותי, חלק מהדרך נשאו על הכתפיים, עד הגיענו לאזור שבו היה אפשר לשכור רכב. שכרנו משאית ללא מושבים וישבנו על ריצפת המשאית, וכל אבן בדרך הלא סלולה גרמה לנו לקפץ ולהיחבט ברצפת המשאית או בדופן. בתמימותנו, נסינו לשחד את הנהג במטרה לגרום לו לנסוע לאט ולהימנע מטלטולי הדרך. הוא קיבל את השוחד, אך טלטולי הדרך נמשכו. הגענו למחנה חאשד אחרי כשבוע ימים בדרכים, עייפים, תשושים ורצוצים. לדברי אחותי אסתר, אמי שכבה חולה כעשרה ימים, מרוב עייפות ותשישות הדרך. במחנה "חאשד - גאולה" ליד עדן שהינו כחודש ימים, עד שקבלנו את האישור לעליה. המטוס נחת בשדה התעופה בלוד. ומשם הסיעו אותנו למחנה עתלית. במחנה עתלית שהינו מספר חודשים, ולאחר מכן עברנו לראש העין. נקלטנו במחנה ראש העין. בתוך מבנה בריטי גדול שוכנו מספר משפחות, ומה שהפריד בין משפחה למשפחה זה היה סדין או שמיכה מתוחה על חבל. לאחר שהייה של מספר חודשים עברנו להתיישב במושב עמקא.

המאבק על החינוך במושב עמקא¹⁵²

כחודשיים לאחר הגעת העולים למושב עמקא, הגיעו מורים חרדים מאגודת ישראל, הם אספו את הילדים על מנת לתת להם שעורים לפי צביון חרדי שבעיקרם שעורי תורה והלכה. המוסדות המיישבים בעזרת מדריכי הישוב התנגדו נמרצות, כי הישוב, בהתאם לחלוקה שהייתה קיימת אז בין המוסדות המיישבים,

¹⁵² על המאבק ותוצאותיו, ראה אריה דין, גירוש והעמקה, עיתון הארץ, 31/3/2002.

היה שייך לתנועת המושבים, למפא"י. נוצר קרע חמור בין העולים שדגלו בחינוך החרדי, לעולים שרצו את הזרם הממלכתי דתי. מדריכי הישוב גרשו את המורים החרדים, והטילו סנקציות על העולים שרצו חינוך חרדי, באי מתן עבודה ועזרה כלכלית. כתוצאה ממאבק זה נאלצו כ-20 משפחות שדגלו בחינוך החרדי לעזוב את מושב עמקא ולעבור למעברת ראשון לציון. לאחר מכן הובאו למושב עמקא מורים מזרם החינוך הממלכתי דתי בפיקוחו של משרד החינוך והתרבות.

הלימודים בביה"ס במושב עמקא

המורה והמחנך היה יפת (תעיזי) אליצור מרעננה. הוא נשלח ע"י משרד החינוך ללמד בישובי העולים, שזה עתה הגיעו. וכך מתאר בספרו "מסכת חיי" 153 את עבודתו בהוראה במושב עמקא: "בשנה הראשונה הייתי מורה ומחנך מהשורה. לא היה פשוט לעבוד במושב, שרוב תושביו לוקחים את בניהם לעזרה בעונות הבוערות בחקלאות: פעם קציר ופעם בציר, פעם עונת הטבק ופעם איסוף תפוחי אדמה, והתלמיד מאבד חוליות של לימודים. אז אתה בדילמה, מצד אחד ההורים זקוקים לעזרת הילדים, ומצד שני אתה אחראי שהילד ילמד. בשנה השנייה התמניתי למנהל בית הספר, והפעם נקרעתי במיוחד כאשר ידעתי באיזה מצב כלכלי מצויים ההורים. ובכל זאת, לגבי הכיתות הגבוהות הייתי מעלים עין, במיוחד, בעונות הבוערות, ואילו בכיתות הנמוכות הפכתי לשוטר מג"ב, מי שלא ידע היכן הגבולות היה בצרות. פעם לקחתי כרכרה של אחד החקלאים וירדתי לגן הירק, לאסוף תלמידים שעבדו שם".

על החלק התרבותי כותב המורה יפת אליצור: "ביום ראשון התקיימה שירה בציבור, ביום שני הגיעו מרצים ממשרד ההסברה והיו ריקודים, ביום שלישי וחמישי זכו המבוגרים לשיעורים בהנחלת הלשון, וילדי בית הספר למדו בהקבצות חשבון ותגבור השפה העברית, ויום רביעי הוקדש למוזיקה במקהלה וללימוד נגינה בחלילית על ידי מתנדבים מהקיבוצים השכנים, "בית העמק" ו"רגבה". לאחר יום הלימודים התקיים גם חוג ללימוד הקריאה בתורה: ע"י המורי אברהם שלום ז"ל.

153 יפת אליצור, מסכת חיי פעילות למען נזקקים, 2005, עמ' 44-51.

חגיגות והצגות

בכל חגי חנוכה ופורים היינו עורכים הצגות. איזו חדוות חיים הייתה ללמוד את התפקיד בע"פ, להציג ולקבל תשורה נאה בסוף. בל"ג בעומר ובערב יום העצמאות היינו צועדים במסע לפידיים סביב המושב.

בזמן הפנוי היה ליד בית הספר, מועדון עם משחקי חברה, ריקודים ושירה. השירה הייתה שגורה בפי משה דוד, שעד היום שר בקולו הערב. כאשר היינו יורדים מהמועדון וצועדים לעבר בתינו בגן-הירק, מרחק כ-ק"מ, היינו שרים בקולי קולות משירי שושנה דמארי. הריקודים במועדון והקבוצה שאהבה לשיר היוו בסיס להקמתה של להקת עמקא, הפועלת ומופיעה בארץ ומחוצה לה.

בשנת 1955 עברנו כעשרה ילדים מהמושב ללמוד, מטעם עליית הנוער, במוסד החינוכי "עיינות" שליד נס-ציונה. יש לציין את חלקו הגדול של המורה יפת (תעיזו) אליצור במציאת סידור הולם לתלמידים ממושב עמקא במוסדות עליית הנוער.

תרומתה של עליית הנוער בחינוך ילדי העולים

בשנת 1934 הוקמה עליית הנוער ע"י רחה פראייר, במטרה להציל נערים יהודים מגרמניה. ולאחר מכן המשיכה בדרכה הנריאטה סאלד, שעלתה לארץ בשנת 1920. היא רכזה את "הדסה" בארץ והייתה חלק מההנהלה הציונית. מספר שנים היא ניהלה את הסוכנות היהודית, וכן נבחרה להנהלת הוועד הלאומי. מוסדות הישוב בקשו ממנה לקבל על עצמה את ניהול עליית הנוער, היא מכונה בשם "אם עליית הנוער". המטרה החינוכית של עליית הנוער הייתה הגשמת שאיפותיה של הציונות וחינוך להתיישבות חקלאית בארץ. תחילה נקלטו ילדי עולים מגרמניה וארצות אירופה האחרות, ועם הקמת המדינה היה צורך דחוף לקלוט ילדי עולים מארצות המזרח ותימן בכפרי נוער, בקבוצים ובבתי ספר חקלאים. התלמידים הוכשרו בעבודות מקצועיות, חקלאות, מלאכה וגם לימודים עיוניים. בבתי הספר החקלאיים היו פנימיות שבמסגרתן קבלו התלמידים את כל צרכיהם: קורת גג, מזון, לבוש, חינוך, תרבות ובידור. הנערים והנערות הגיעו לבתי הספר לאחר סיום בית ספר יסודי. ונשאר שם כארבע שנים עד לסיום התיכון וגיוסם לצה"ל. עבור חלק גדול מהתלמידים הותירה תקופת הלימודים הישגים רבים וחוויות משמעותיות לכל החיים.

הלימודים בעינות

מתוך מכתב מיום 4/7/54 שנשלח ע"י ישראל קיסר המחלקה ליוצאי תימן במפלגת פועלי א"י למנהל ביה"ס תעזי יפת: ¹⁵⁴ "קבלתי רשימת התלמידים גומרי כתה ז' והעברתייה לעלית הנוער. בשבוע זה תבקר במושבכם החברה, דבורה דיין אשר תשוחח עם הנערים, לאחר מכן ישלחו אותם למוסד עינות".

יצאנו כעשרה נערים ממושב עמקא למוסד זה. חלקם נקלטו בכתה ח' וחלקם בכתה ז' בשתי חברות הנוער "נשר וניר". בשעות הבוקר עבדנו כארבע שעות בענפי החקלאות השונים: בפרדס, בפלחה, בגדול ירקות, בלול או במכבסה ובמטבח. כל מספר חודשים היינו מקבלים סידור עבודה אחר. בשעות אחה"צ והערב התקיימו הלימודים. שני מדריכים היו לנו: לחברת "נשר" המורה שוורץ ולחברת "ניר" המורה שמעוני. "עדה מימון" ז"ל הייתה מייסדת המוסד. זכור לי, פעם אחת הייתי תורן בחדר האוכל והיה עליי לנקות את הרצפה בעזרת מגב, כנראה, בזמן שהייתי מושך את המים הייתי מכה במגב על הרצפה וזה היה מקים רעש. אותה עת הייתה "עדה מימון" בחדר האוכל בארוחת הבוקר לבדה, היא נגשה אלי ואמרה לי: "לא כך עושים, אלא בזהירות מניחים את המגב וסוחבים את המים תוך כדי תנועה שקטה". היחס לחניכים היה יחס משפחתי. גם המדריכים של ענפי החקלאות, שהעסיקו את הנערים במסגרת שעות העבודה, היו בעלי ידע בתחומם, ותוך כדי עבודה הם הסבירו על הגידולים השונים. מי שעבד בלול זכה לשתות ביצים חמות מייד עם הטלתן, והייתה תחרות "סודית" כמה כל אחד שתה.

בבית הספר היו שני סקטורים: הסקטור הכללי, והסקטור הדתי של תלמידי עליות הנוער. היחסים בין התלמידים משני הסקטורים היו טובים ובערבי שבתות הקידוש היה משותף. וחרוטות באוזני מלות השיר שכל הנוכחים שרו יחדיו, "החמה מראש האילנות נשתקעה, באו ונצא לקראת שבת המלכה". כל שבת אחה"צ היה "עונג שבת" וכל חברת נוער הייתה מכינה תוכנית שירה וספור. בשעות אלה הכרנו היטב את המדריכים. אני השתייכתי לחברת "ניר" והמורה שמעוני היה האחראי וממנו שמעתי בפעם הראשונה על השואה, כי הוא היה בין אלו ששרדו אותה. תאור הבריחה מידי הנאצים, התנאים הקשים, הפרטיזנים, כל אלה השאירו עלינו רושם עז. קטעים מפרשת השבוע, היו ניתנים באמצעות התלמידים בהדרכת המדריכים.

¹⁵⁴ יפת אליצור, מסכת חיי, עמ' 45.

המורים בעיינות היו משכמם ומעלה, בעלי ידע, דידקטיקה ודמויות חינוכיות הראויות לחיקוי.

אני קבלתי את יסודות החינוך ואהבת הלמידה והאדם מבית הספר הזה, זה נתן לי את תוואי הדרך להצלחה בעתיד. זכיתי, אחרי גמר שרותי הצבאי, לסיים את המדרשה למורים בגבעת ושינגטון וגם ללמוד לימודים אקדמאים באוניברסיטת בר-אילן ולימודי אוצרות במוזואולוגיה כלימודי תעודה באוניברסיטת תל אביב. חלקם הגדול של הנערים השתלבו ביחידות המשקים שבמושב.

להקת עמקא

ראשיתה של להקת עמקא בפסטיבלי המחול שנערכו מדי שנה בחיפה. כבר בשנים 1953-1954 החלה קבוצת נערים ונערות ממושב עמקא, בהדרכתו של יונתן כרמון, להופיע בחג יום העצמאות במסגרת פסטיבל של להקות מחול בעיר חיפה. ברבות הימים, המועצה האזורית "מטה אשר" סייעה לחברי הקבוצה להיות מקצוענים עד כדי הופעות בחו"ל. לפי דברי משה דוד, הוא היה זמר הלהקה עד שנת 1980. אך כאשר הלהקה החלה משנת 1978 להופיע גם בחו"ל, הוא דרש שיסעו רק רקדנים שהם בני זוג, כלומר בעל ואישה, דרישתו זו לא נתקבלה. הוא פרש והקים במשך תקופה מסוימת גם להקה שהרקדנים בה הם בני זוג. כך במשך מספר שנים הופיעו שתי הלהקות.

כיום, קיימת רק קבוצה אחת המונה כ-25 רקדנים הרכב הגילאים נע בין 20 ל-60, כך, שלושה דורות רוקדים בלהקה אחת, מאלה שנולדו בתימן ועד לחיילים שזה עתה סיימו צבא.

נוסף להופעותיה הרבות בארץ, היא הופיעה במסגרת פסטיבלים בארצות שונות: הולנד, פורטוגל, אירלנד, ארגנטינה, ברזיל, גרמניה, ספרד, צרפת, ארה"ב, מקסיקו, אוסטרליה, איטליה, טיואן, הונג-קונג, קוריאה, נפאל, סרביה ויוון.

להקת "עמקא" בהופעה בפסטיבל תימנה בראש העין.

עליית שארית הפליטה בשנים: 1951-1962, 1989-1993

מבצע על כנפי נשרים תם וגל העלייה הגדול רוקן את תימן כמעט מכל יהודיה, אך נשארה "שארית הפליטה"¹⁵⁵, לפי אומדן בשנת 1951 נשארו בתימן כ-4000 יהודים.¹⁵⁶ רובם הגדול היו בצפון המדינה אזור, צעדא, ריידא וחידאן. בשנים 1958-1951 עלו כ-2000 יהודים. עלייה זו התאפשרה הודות לסוחר ערבי בשם מוסטה, סוחר זה סייע להעלאת מרבית העולים בשנים הללו.

בשנת 1959 הציעה הסוכנות היהודית לסוחר זה 100 ריאל, עבור כל יהודי שיצליח להעביר מצפון תימן לעיר עדן. באותה תקופה עדיין עדן נשלטה ע"י הבריטים ומשם היה קל להעביר אותם לארץ ישראל. הסוחר מוסטה, הסכים להצעתה של הסוכנות, וארגן שהיהודים יגיעו למשרדו בצנעא ומשם הוא יעביר אותם לעדן. נאמנותו של הסוחר, במיוחד לרכוש שהופקד בידו, והצלחתו לסייע לעולים נשאו פירות וזרם המבקשים לעלות גדל.

בשנת 1962 מת האימאם אחמד והחל המאבק בין המלוכנים והרפובליקנים בתימן, היהודים חששו לחייהם וכ-400 נפש הגיעו לעדן. בעדן פגשו היהודים פקידי עלייה ישראלים, שהטיסו אותם מעל מפרץ עדן לגיבוטי, ומגיבוטי עלו על אוניה שהפליגה דרך ים סוף לאילת. הסוכנות היהודית רצתה ליישב אותם באילת, אך הם סרבו להישאר שם והם התיישבו בעיקר בבני עייש, גדרה וקריית עקרון.

כתוצאה ממותו, של האימאם אחמד בשנת 1962 ועלייתו לשלטון של הקולונל עלי עבדאללה סאלח, שהקים את הרפובליקה התימנית הערבית. השנוי במשטר, יצר מסך של ברזל, שהפריד בין היהודים שנותרו בתימן לשאר העולם. הקשר איתם נותק לחלוטין, היחידי ששמר על קשר עם בודדים מהיהודים שנותרו בתימן נעשה ע"י מר שלום מנצורה, שהיה גם יו"ר ארגון התימנים וממנהיגי הציבור בראש העין. בשנת 1963 נותרו בתימן כ-1500 נפש, קהילה זו הייתה במצוקה במשך תקופה ארוכה, הקשר עם משפחותיהם שעלו לארץ נותק לחלוטין.

¹⁵⁷בקורו של דווין טרל "דוד בן אברהם" בתימן

¹⁵⁵המונח "שארית הפליטה" הוא שם ספרו של יחיאל חבשוש המבקר בתימן בשנת 1989.

¹⁵⁶ הנתונים המספריים והמידע מבוססים על פי ספרו של פרופ' טויל, על כנפי נשרים "מבצע אסתר" וכן על ראיון עם שלמה

גראפי.

¹⁵⁷ בתימן בקרו גם אריק חדד, ראש מעצת קריית עקרון שיש לו גם אזרחות צרפתית, וכן העיתונאי אמנון קאפליוק שהביאו

טרל, אמריקאי ממוצא אפריקאי ביקר בישראל והתוודע ליהודי תימן בארץ, למד את מנהגיהם ומורשתם. הוא מתגייר ושמו כגיור "דוד בן אברהם". תוך כדי שיחות עם משפחות תימניות סופר לו שיש להם קרובים בתימן, אך הקשר איתם נותק. בשנת 1979 טרל נוסע כתייר אמריקאי לתימן. בהגיעו לתימן, חפש היכן מצויים יהודים שנותרו בתימן וקיווה ליצור קשר עם משפחות שהכיר בישראל לקרוביהם שנותרו בתימן. הוא מתאר את חיי הנותרים בתימן בקהילות קטנות, ללא תשמישי קדושה וללא מנינים לתפילה. היו מקרים של חטיפת צעירות יהודיות בידי מוסלמים, והבחין שללא עזרה דחופה קהילה זו עלולה להיטמע ולאבד את צביונה היהודי. כאשר טרל מבקר בקבר שבזי בעיר תעיז, נחשד כמרגל ישראלי. הוא נאסר, נחקר ועונה במשטרת תעיז. לאחר כשנה הוא שוחרר ממאסרו, שחרורו של טרל פורסם בעיתונות האמריקאית ובפרסומים אלו הועלו גם ידיעות אודות מצוקתם של היהודים בתימן. טרל המשיך בפעילותו לאפשר ליחיא אבן דאוד צבארי שאותו ראה בתימן לקבל דרכון ולעלות לארץ. הניסיון המר שעבר במאסרו בתימן, היכרותו הן את יהודי תימן בארץ והן את אלה שנותרו בתימן, נטעה בו אמונה שצריכה להימצא הדרך להצלתם של היהודים בתימן ולאחוד משפחות.

בקורו של גולובינוף "דאוד חממי" בתימן

גולובינוף מגיע לתימן לאחר שלמד מפי טרל שעליו להיזהר הוא התוודע אל היהודים שבאזור צעדה, הבחין שקיימת פעילות של הסטמארים מניו יורק, נטורי הקרתא מברוקלין, המכונה בשם "קבוצת שומרי העיר" של חסידות סטמאר והידועה בהתנגדותה הנמרצת למדינת ישראל וקרבתה היתרה לאש"פ ולמדינות ערב. לדבריו, למרות שרצו להשפיע על יהודי תימן לא לעלות לארץ, הרי נוכחותם הייתה חשובה כי הם היוו את הקשר היחיד לעולם החיצוני. גולובינוף הצליח להביא מידע וצילומים של בני משפחותיהם של יהודי תימן בארץ שהתגוררו בבני עייש וברחובות וערך ערבי עיון למטרה זו, בהם הציג את ממצאיו ואת המידע שאסף מתימן.

פעילותם של דוד שוקר ושלמה גראפי בארץ

דוד שוקר ראש מועצת בני עייש שרבים מתושביו הגיעו בעלייה בשנים 1961-1962 נבחר כראש הוועדה הציבורית למען העלאת היהודים שנותרו בתימן. בגירוזלם פוסט פורסם מאמר, שבו מצוטטים דבריו של דוד שוקר שעל היהודים שנותרו

בתימן מרחפת סכנת הכחדה. כתוצאה מכניסת ישראל ללבנון בשנת 1982 נאלצו מחבלים מאש"פ לעזוב את בסיסים בלבנון וכ-2000 מהם הגיעו לצפון תימן. היהודים עלולים להיות חשופים לשוד לאונס וחטיפות מצד המחבלים. דוד שוקר החליט להקים וועדה רשמית בבני עייש, שתהא הגוף שיעמוד מול הממשלה וילחץ עליה לפעול, ידידו שלמה גראפי מסייע לו. הפניות היו לשר החוץ אבא אבן, לחבר הכנסת זבולון המר, למשרדי הסוכנות ובראשית שנת 1985 פנה לראש הממשלה שמעון פרס, לשר החוץ יצחק שמיר וליו"ר הכנסת שלמה הלל, גם כאשר הייתה ממשלת רוטציה ויצחק שמיר היה ראש ממשלה. בינואר 1987 קבל שמיר עצומה חתומה בידי משפחות מרחובות, בני עייש, ראשון לציון, קריית עקרון וגדרה, שלהן היו קרובים בתימן. עוזריו של שמיר הבטיחו כי ממשלת ישראל עושה כל שביכולתה למען יהודי תימן. המאבק בארץ לא הניב תוצאה חיובית ולכן נאלצו דוד שוקר ושלמה גראפי לפנות לחברי קונגרס אמריקאים הם מסרו תיאור מלא על מצבם של היהודים בתימן.

פעילותו של עורך הדין וולף בארה"ב

הפרסום בג'רוזלם פוסט הגיע לידי עו"ד וולף, הוא מגיע מארה"ב לארץ ובעזרתה של דבורה רוזנברג, שכנתו לשעבר, מאתרים את דוד שוקר, בפגישתו עם תושבי בני עייש ועם דוד שוקר, האזין לסיפורם הכואב המתאר מסכת חיים רצופה געגועים לקרוביהם האהובים, ששערי תימן נעולים בפניהם זה שלושים שנה. הוא כותב מכתב המתאר את מצוקתם של יהודי תימן, מכתבו נשלח לכל עורכי העיתונים היהודים המתפרסמים בארה"ב ובקנדה.¹⁵⁸ הוא מקים את "הוועד האמריקני להצלת יהודי תימן". החלה פעילות בקרב אנשי קונגרס, אחד מאנשי הקונגרס עימם התקשרו היה מל לוין ממחוז 27 בקליפורניה. וולף וחברי הקונגרס, ניסו לפנות ישירות לממשל בתימן, ולשגריר תימן בארה"ב מוחסין אל-עיני, תשובת השגריר הייתה שאין אפליה והיהודים בתימן נהנים מחופש דת, זוכים להגנה והינם אזרחים שווים לכל דבר. בפגישתו של וולף עם דוד שוקר, יעץ לו לנסוע לארה"ב ושם להפיץ את עניין "שארית הפליטה" של יהודי תימן ואחוד המשפחות. הפנייה לקהל היהודי בארה"ב, הגבירה את המודעות שאכן קיימת בעיה של איחוד משפחות וסכנה

¹⁵⁸ חיים טויל, מבצע אסתר, עמ' 62.

ממשית ליהודים שנותרו בתימן. משה ברנע ושלמה גראפי מסייעים לדוד שוקר והם פונים לפרופ' טויל ומבקשים ממנו להשתתף במאמץ להציל את היהודים שנותרו בתימן.

פעילותו של פרופ' חיים טויל

פרופ' טויל היה איש אקדמיה הידוע בכל רחבי ארה"ב, נבחר לתת מכישרו ולעמוד בראש המאמץ האדיר שיידרש בפניה לממשלת ארה"ב, על מנת להוציא את היהודים שנשארו בתימן. הוקם ארגון בשם "הקואליציה הבין לאומית לתחייתם של יהודי תימן". הודות לפעילות דיפלומטית שקטה הצליחה הקבוצה להוציא את המשלחת הראשונה לתימן ביום 6/9/89, במשלחת היו: פרופ' חיים טויל, יוסף הלוי, שרה דהרי חלה, בועז מורי וטובה וויסברג. כולם בעלי דרכון אמריקאי ממוצא תימני. הם לקחו איתם מטען גדול של תשמישי קדושה והם מבקרים בצפון תימן בצעדה ובריידה. המפגש עם היהודים היה מרגש מאד, משלחת זו קבלה תמונה ברורה עד כמה נחוצה עזרה דחופה בכל התחומים ליהודים אלה. בקורו בארה"ב של נשיא תימן עלי עבדאללה סאלח ביום 22/1/1990 הביא אף הוא הזדמנות מצד המנהיגים בארה"ב להעלות את סוגיית היהודים שנותרו בתימן. ביום 13/6/1991 שר החוץ התימני הכריז¹⁵⁹ "עקרונית ממשלת תימן החליטה להעניק חופש נסיעה ליהודי תימן". קבוצה ראשונה יוצאת את תימן כשבועיים יותר מאוחר ביום 1/7/1991. היהודים הועברו תחילה לארה"ב ומשם הוטסו לישראל, ולאחר מכן הגיעו קבוצות נוספות לארה"ב ומשם הועברו לארץ ישראל.

¹⁵⁹ חיים טויל, על כנפי נשרים, מבצע אסתר, עמ' 259.

שלמה גראפי מועסק ע"י הגוינט למען יהודי תימן¹⁶⁰

במשך שנים רבות פעל שלמה גראפי למען העלאתם של שארית הפליטה מתימן לארץ ישראל. ומשנת 1991 הועסק ע"י הגוינט בטפול בעולים. ביתו של שלמה בארה"ב היה האכסניה הראשונה לעולים שהגיעו מתימן עד לסידורם באכסניות נוספות והעברתם לארץ ישראל. בזמן שהותם בארה"ב דאג לפעילות חינוכית לילדים והנחיות כלליות למבוגרים על מנת להכשיר אותם לקליטה בארץ. כלכלה ואספקת מצרכים שונים סופקו ע"י הגוינט. בשנת 1992 עלתה הקבוצה הראשונה ולאחריה עלו קבוצות נוספות שגם בהם טיפל שלמה סה"כ עלו בעזרתו כ-800 עולים. בין העולים לארץ היו כ-86 עולים שהצליח לחלץ מידי הסטמאריים ונטורי קרתא בארה"ב. העולים הגיעו למרכז הקליטה "אושיות" שברחובות ומשם לישובי קבע. שלמה המשיך את עבודתו מטעם הגוינט עד שנת 2002, גם כיום הוא נענה בהתנדבות לכל מצוקה ולכל בעיה שמתעוררת בקרב העולים שיצאו מתימן בשנים 1993-1991.

שלמה גראפי מארח בביתו בארה"ב עולים מתימן

CHAIRMAN OF THE BOARD
Sylvia Hausfeld

HONORARY PRESIDENTS
Helen Appel
Edward Glusberg
Donald M. Robinson
Henry Zisch
Jack D. Walker

HONORARY VICE-PRESIDENTS
Dr. Martin Cherkasky
Pauline B. Falk
Irving Katz
William Rosenwald
Herbert H. Schiff
Harlow M. Singer
Elton N. Walsh

HONORARY EXEC. VICE-PRES.
Ralph I. Goldstein

TRUSTEES
Jonathan Kellner

HONORARY TRUSTEES
Aving H. Shuman

SECRETARY
John C. Coleman

HONORARY SECRETARY
Harold Rubin

ASSISTANT SECRETARY
Herbert Skanski

HONORARY EXEC. COMMITTEE
Max M. Fisher
Emmanuel Goldberg
Henry L. Zaslav

SECRETARY COMMITTEE
Alan Barkis
Helen Berger
Julius Berman
Edwin N. Tommings
Arthur Roodie
Audrey Broadman
John C. Coleman
Geoffrey Calvin
Patricia Gann
Rae M. Ginsberg
Charles H. Goodson
Alexander Goss
Joseph Gurewin
Saul Kagan
Bory Kissel
Harvey M. Krueger
Marion Lander
Helen Levin
Lena Levy
Norman Lipoff
Salomon Newman
Robert Reisman
Dagene Ribikoff
Rabbi Arthur Schabas
Lynn Schoenman
Harriet Stone
Irving Susskiler
Jack J. Spitzer
Joni Tabor
Norman Tilles
Clara Vogelstein
Bertha Wolfman
Maynard Wolfson
Lena E. Zornsky
Larry Zarnow

ADJ. EXEC. VICE-PRESIDENTS
Steven Schragert
Thomson Coast

INTERNATIONAL DEVELOPMENT
ADJ. EXEC. DIR.
Elizabeth Marcus

PROGRAM PLANNING AND SUPPORT
DIRECTOR
Linda G. Levi

GENERAL OPERATIONS
DIRECTOR
Anita Shavit

SPECIAL PROJECTS
DIRECTOR
Gideon Taylor

PERSONNEL AND ADMINISTRATION
DIRECTOR
Lowell Selzer

PUBLIC INFORMATION DIRECTOR
Miriam Polakow

The American Jewish Joint Distribution Committee, Inc.

PRESIDENT
Ambassador Milton A. Wolf

EXECUTIVE VICE-PRESIDENT
Michael Schneider

711 Third Avenue
New York, N.Y. 10017-4014

Tel: (212) 687-6200
Fax: (212) 370-5457

December 28, 1994

TO WHOM IT MAY CONCERN

Mr. Shlomo Jiraffy is the Chairman of ICROJOY. JDC has been working in partnership with ICROJOY for many years.

Mr. Jiraffy is spending very long hours in coordinating our continuing project for the rescue of the Jews of Yemen.

Gideon Taylor
Special Projects Director

The Joint Distribution Committee receives its funds chiefly from American Jewry through the United Jewish Appeal/Federation Campaigns. The JDC also receives smaller amounts from the Central British Fund/World Jewish Relief, and committees in Europe.

הגויני"ט

לכל המעוניין

מר שלמה גראפי, הוא חבר "בקואליציה הבינלאומית לתחייתם של יהודי תימן". הוא פעל כשותף מלא עם "הקואליציה הבינלאומית לתחייתם של יהודי תימן" במשך הרבה שנים. מר גראפי, עסק הרבה שעות כמרכז ומתאם הפרויקט המתמשך שלנו להצלתם של יהודי תימן.

פרק שישי : מלאכת הצורפות אצל יהודי תימן

הצורפות מלאכה יהודית

המשלחת המדעית הראשונה שהגיעה לתימן, היא זו שנשלחה מטעם פרדריק החמישי מלך דנמרק בראשה עמד החוקר הגרמני קרסטן ניבור.¹⁶¹ הוא היה החוקר הראשון שערך בשנת 1763 מסע מדעי לתימן. הוא מציין שהיהודים העוסקים במלאכת המטבעות והצורפים המפורסמים הם רבנים וגדולי תורה. הרב קאפח מסביר את הסיבה:¹⁶² "כי מלאכת הצורפות אפשרה להם לקבוע את מקום עבודתם בביתם בקרבת משפחתם, כך עולה בידם לקבוע לעצמם עתים קבועות לתורה ולתפילה. יהודי תימן היו רגישים ביותר לכבודם ולייחוס משפחתם, לא רק כלפי הסביבה היהודית אלא גם כלפי הסביבה הגויית. אומנותו של היהודי קבעה לא רק את ייחוסו שהוא פלוני בן פלוני, צורף בן צורף, אלא גם את כבודו ומעמדו בעיני הגוי שנצרך לתוצרתו. ככל שמלאכתו מלאכת מחשבת, מתייחס אליו הגוי ביתר כבוד ומכנה אותו בכינוי כבוד המיוחד ליהודי "אוצטא", כלומר – "האומן".

התבססות מלאכת הצורפות בקרב יהודי תימן בתקופה המוסלמית היה לה מניע דתי, משום שנאסר על המוסלמים לעסוק במלאכה זו, בהתאם ל"חדית" - שהיא מסורת מוסלמית מקובלת, שבה אסר מחמד על המוסלמים לעסוק בצורפות.

להלן קטעי מקורות:

אלאבשיה שהאב אל דין, אלמסתטרף (קהיר 1856), כרך 2 עמ' 72.¹⁶³
 " ואמר פילוסוף אחד, שהדבר המכוער ביותר הוא שהאדם נבחן כבעל מלאכה ממי שאינו בעל מלאכה. ובמסורת אמרו: האנשים הכוזבים ביותר באומה הם הצורפים והצבעים".

¹⁶¹ יוסף טובי, הדין וחשבון של יוסף הלוי על מסעו לתימן, מכתם ליונה, עמ' 210.

¹⁶² הרב יוסף קאפח, הליכות תימן עמ' 229

¹⁶³ תודתי נתונה לאומיה אלחטיב המדריכה במוזיאון האיסלם על עזרתה בליקוט המקורות הנ"ל. ביום (22/1/1989)

אבן מאגיה אלסנן קהיר 1902 כרך 2 עמ' 728
 "ונמסר בשם אמר ראפע, שקיבל מעמר בן הארון, בשמו של האימאם, שקיבל בשם
 פרקד אסבתי, שקיבל מיזיד בן עבדאללה בנו של אסחיר, שמסר בשם אבי סורירה,
 שאמר בשם הנביא מחמד. אמר שליח האל: האנשים הכוזבים ביותר הם הצבעים
 והצורפים".

מכרות כסף וזהב בתימן

תימן, בתקופת מלכי חִימְיֵר, הייתה עשירה בכסף וזהב, על העושר מעידה העובדה
 הבאה: כאשר ביקש מלך חִימְיֵר לכרות ברית הגנה עם פרס, שליט פרס לא נענה
 להצעתו, אך נתן למלך חִימְיֵר סיוע כספי של 6000 דרהם (זרהם = 28 גרם). לקח
 מלך חִימְיֵר את הכסף, חלקו בין חייליו ואנשי פמלייתו. משנשאל ע"י שליט פרס
 מדוע נהג כך, השיב: "כסף וזהב הם דבר נפוץ בתימן ובכל הר יש מכרות עשירים
 במתכות אלו".¹⁶⁴

השליח יעקב ספיר שביקר בתימן בשנת 1859, טוען שיהודי "קריית אל-קאבל"
 עסקו בעבר בקדרות, ובזמן שהיו שורפים את הכלים היו מוצאים זהב.¹⁶⁵
 "והנה אלה אשר ישבו בה לפנים מצאו בחפירות טיט חומר מקום לזהב, יצקו,
 וכאשר נתנו את הקדרות לכבשן על מנת לחזקן בשרפה, היו מוציאים ככרי זהב
 שהיה נצרף מהחומר".

¹⁶⁶ חיים בן יחיא חבשוש בספרו "מסעות חבשוש" מספר לנו על יהודי בשם אלאערג
 שהיה בעיר "מאריב", עיר בירת מלכת שבא, היה חופר בחורבות "מאריב", שוטף
 את העפר ומוציא ממנו זהב וכסף ושלח למכרו בצנעא. הוא מעיד שאף הוא קנה
 ממנו ומסיים בקריאה: "אלוקים יודע כמה זהב וכסף היה אצל שבטי שבא עד
 שהוא נמשך עד ימינו".

¹⁶⁴ נרקיס מרדכי, מלאכת האומנות של יהודי תימן, ירושלים תש"א, בהוצאת אגודת בית הנכות הלאומית בצלאל- עמ' 9

¹⁶⁵ ספיר יעקב, מסע לתימן עמ' קטז

¹⁶⁶ חיים בן יחיא חבשוש, מסעות חבשוש, עמ' 189-190.

הצורפים היהודים ממונים על הטבעת המטבעות

ביטחונם של היהודים כמיעוט בתימן היה מותנה בטיב החסות שנתן להם השליט. חסות זו נקנית ע"י תשלום מס הגייזיה - מס הגולגולת, וזה בהתאם למה שנכתב בקוראן: "מאלה אשר נתן להם הספר עד אשר יתנו את המס בידם והיו שפלים".¹⁶⁷ היהודי בתימן היה תחת חסותו של השליט המקומי ובחסות מלך תימן. חסות זו הגבירה את נאמנותם של היהודים בתימן כלפי השלטון. המלך חשש יותר מהמוסלמים מאשר מהיהודים. בד"כ, בתי המלוכה בתימן הפקידו בידי היהודים את טביעת המטבעות, מלאכה זו נמסרה לידי אומנים יהודים מצנעא ומחוצה לה. מאז אמצע המאה ה-18 עמדו משפחות מיוחסות מיהודי צנעא בראש הצורפים שעסקו במלאכת ההטבעה. בראשית המאה הי"ט היה הנגיד - ר' אברהם בן שלום הלוי אלשיך הממונה על מלאכה זו.

תיאור מלאכת הטבעת המטבעות

כפי שתיאר אותה חֲבֵשׁוּשׁ בספרו "מסעות חֲבֵשׁוּשׁ":¹⁶⁸ "כמו עשרה אנשים ממיסים מכסת הכסף בנחושת ויוצקים אותה בחול העשוי לכך, ומוציאים אותה מן החול בצורת טסים דקים, כל אחד מהם משקלו כעשרים דרהם. לוקח אותם הממונה ונותנים לאנשים הפורכים אותם לקטעים והם כחמישים איש. וקוראים למקום מלאכתם "בית הפריכה". ומחזירים אותם אל הממונה כשהם נקראים "פולים". משיב הממונה את הפולים אל אנשים אחרים, והם כמאה איש, והם לוחצים אותם וקוראים להם "מוכים", ורוקעים אותם וקוראים להם "רקועים", והחדר הזה נקרא "בית הריקוע". לוקחים את הרקועים ומביאים אותם אל הממונה, ומדתם שווה, אין אחד בולט מחברו והממונה נותן אותם אל מקום אחר למרקם ולשפשפם וקוראים לאותו חדר "בית המריקה".

אחר, שולחם הממונה אל "המטבע", ועל אותו חדר שומרים יותר מעל האחרים וקאצ"י מטעם המלכות יושב שם, והעוסקים בו כמו ארבעים איש, ואין אחד נכנס

¹⁶⁷ אלקוראן, תרגום יוסף יואל ריבלין, הוצאת דביר תשל"ה עמ' 187. פרשת התשובה.

¹⁶⁸ חיים בן יחיא חבשוש, מסעות חבשוש, ההדיר ותרגם פרופ' שלמה דב גויטיין, עמ' 83, הוצאת מכון בן צבי, תשמ"ג.

ויוצא אצלם, כמו אצל שאר אחיהם העובדים באותו בית. ולהם כלי ברזל, שנחרתו עליו שמות הכליפה (השלטון) והעיר, קוראים לו "ראש וסדן". ושניים שניים, אחד מחזיק בראש ומושיט אותו והשני מכה בקורנס, עד שתגמר מלאכת הטביעה. ומוציא הממונה משם אחרי שהכשירם הקאצ'י וקוראים להם "מזומנים" ונותנים לשולחנים. והם מחלקים אותם לבריות וקוראים להם "ממון עובר לסוחר".

הריאל

המטבע התימני, זהו הטאלר האוסטרי, שדיוקנה של מריה תריזה מוטבע בו. מטבע זה נקרא בתימן גם "קרש" משקלו 28 גרם, הכיל 85 אחוז כסף ו-15 אחוז נחושת. חשיבותו בכך שחומר הכסף שבו שווה את ערכו ולכן הצורפים היו משתמשים בתכולת הכסף שבו לצורכי עבודתם. המטבעות שמשו בתימן גם כחלק מהתכשיטים בעיקר בקרב נשים מוסלמיות. מלבד הריאל היו מטבעות בערכים קטנים שנשאו שמם של שליטים בתימן.

ה"ריאל" שמש גם כתכשיט
מאוסף בית מורשת יהדות תימן רה"ע, צילום: רפאל חתוכה

הג'מביה - הפגיון

על אומנות המתכת נמנית גם תעשיית הנשק כגון: חרבות קצרות וארוכות, פגיונות, להבים ונדנים, שלרוב היו מעוטרים בכתובות, אשר שובצו בכסף או בזהב על רקע של סורגים עדינים.¹⁶⁹

הג'מביה או הפגיון אצל המוסלמי בתימן משמשת עד ימינו חלק בלתי נפרד מצידו האישי של כל גבר מוסלמי. הוא נושא אותה בנדן הצמוד לחגורתו, כאשר חלקה העליון בולט כלפי חוץ. הג'מביה מסמלת עבורו את הגאווה המוסלמית, לרוב, הידרו אותה בשנהב ובעטורי כסף וזהב. ככל שמעמדו של המוסלמי גבוה יותר כמו שייך, סייד וכו' הג'מביה שלו הייתה מהודרת יותר. תעשיית קישוטי הג'מביות הייתה בידי הצורפים היהודים בתימן, במיוחד באזור צעדא ותעיז היו צורפים מומחים לנדנים ונרגילות.

ג'מביה, מאוסף בית מורשת יהדות תימן, תרומתו של מר שלמה ג'ראפי לזכר הוריו.

¹⁶⁹ לצרוס יפה חוה, עורכת, פרקים בתולדות הערבים והאיסלם, הוצאת רשפים תשל"ח עמ' 388.

חבארה בספרו "בתלאות תימן וירושלים"¹⁷⁰ מספר על צורף נדני חרבות בצנעא, שהיה גאה במלאכתו ובטכניקה שפיתחה משפחתו במשך דורות רבים. חניכים רבים קיבל אותו צורף ולימד כל אחד מהם רק שלב מסוים ביצור, כך שחניך אחד לא ידע מה עושה החניך האחר, כי הם לא עבדו תחת קורת גג אחת. בכך מנע מהם להיות עצמאים במלאכתם, שמא יתחרו בו בעתיד ויפגעו בפרנסתו.

התכשיט כסמל לסטאטוס חברתי

שמואל יבנאלי, שהגיע לתימן בשנת 1911 כשליח המשרד הארצי ישראלי ביפו, בספרו "מסע לתימן" מתאר את ערכו של התכשיט:¹⁷¹ "בשורה הראשונה תופסת מקום מלאכת צורפי כסף ונחושת (הזהב אינו בנמצא) ומלאכת האריגה, הצורך של בנות עם הארץ לתלות על צוואריהן מחרוזות מצלצלות של מטבעות כסף ונחושת, לנקב את חוטמיהן ואוזניהן בנזמים, לשים על זרועותיהן צמידים, בדומה לצורך של הגברים לקשט את נשקם בקישוטי כסף ונחושת מעשה ידי אומן או ליפות את הנרגילה העשויה לשתיית עשן הטומבק, בפיתוחי כסף וצוורים, הוא כל כך ריאלי, כצורך בכסות לגוף, ויותר ריאלי מהצורך בנעליים. והוא הוא הנותן מקום לאומנות הצורפים להתפשט בארץ זו מדור לדור.

קיבוצים רבים של יהודים לעשרות עסוקים בעבודת הצורפות, או כפי שאומרים התימניים "הציירות" (כי לצורף כסף ונחושת יקראו "צייר" {סייאג'}. כשאינן רעב בארץ ועולם כמנהגו נוהג מתפרנסים הצורפים מאומנותם בכבוד. בסביבת הערים הגדולות או בחבל ארץ פורה ביותר שם עושים הצורפים את מלאכתם בביתם. במקומות שהפרנסה מועטת הם נפוצים מהקיבוץ שלהם אל הכפרים שבסביבה ועובדים שם שבועות וחודשים ושבים לבתיהם רק למועדים, פעמים אחדות בשנה. זוהי האומנות החשובה במעלה בין כל אומנויות יהודי תימן. בכוח אומנות זו היו מגיעים רבים מבני תימן אל מדרגת הכבוד של יוצקי מטבעות בחצרות מלכי תימן.

¹⁷⁰ חבארה, בתלאות תימן וירושלים, תש"ל, עמ' 86-87.

¹⁷¹ יבנאלי שמואל, מסע לתימן, עמ' 14.

ורבים התעשרו מעבודתם זאת. הנשיאים והעשירים מבין העם בכפרים רבים עוסקים עד היום הזה באומנות זו. כי ברכה, ועושר בכנפיה לידיים חרוצות ואמונות. בעבודה הזאת היה מקום לפיתוח טעם היופי בין לא מעטים מיהודי תימן, שחוננו בו. ואמנם ישנם בארץ בין הצורפים אנשים ששמש נודע לתהילה בתור אומנים מצוינים בדקות העבודה ויופייה. לצורפים ניתן לשפר את ספרי התורה ב "עצי חיים" (גלילי הכסף, רימונים) מצוירים ומפותחים. בצנעא ובאיב גנוזים בבתי הכנסיות או בבתי העשירים שבעים "עצי חיים" יפים, המעידים על העושים אותם, כי היו מבורכים בכישרון עבודה ובתבונת כפים מיוחדת. בצ'לע, בדמאר, בירים, בצנעא, הציירות היא האומנות של חשובי המקום, של המשפחות הכי מכובדות. גם רבים מתלמידי החכמים אשר בארץ (שבתור מורי הוראה אין הם מקבלים שכר מעדתם כי אין מנהג זה בארץ זאת) עוסקים באומנות זו. אחד החכמים הגדולים בצנעא הוא כיום גדול הצורפים, המצטיין בכישרונו הנפלא".

הביקוש מצד האוכלוסייה האמידה לתכשיטים הביאו לעליית מעמדו של הצורף היהודי. אחד המפורסמים היה הצורף, אל אביאד', שהגיע לדרגת אומנות גבוהה ועשה את רוב עבודתו לבית המלוכה. המעניין הוא שהסגנון של הצורף היהודי התקבל על המוסלמי, מפני שהמוסלמי לא ביקש מהצורף היהודי ליצור לו לפי סגנון מיוחד, העונה על עולם הסמלים המקומי או המוסלמי דווקא, כי הערבי כצרכן של תוצרי תרבות, לא יחס חשיבות ליוצר אלא לתוצר,¹⁷² ולכן לא התעניין בזהותו הדתית של יוצר התכשיט ולא הכתיב את פרטי עיצובו. המוסלמי לא התנגד שעל התכשיט המיועד לו יהיו פריטים דקורטיביים כמו מגן דוד, אותיות עבריות ואפילו מילים כמו ציון.

בתקופות מאוחרות בעקבות נטל המסים סחרו המוסלמים בתכשיטים יהודים, כך היהודי היה בטוח יותר שלא ישדדו אותו בדרכים.

¹⁷² קליין פרנקה אביבה, הצורפות אצל יהודי תימן, פעמים 11, עמ' 86.

המשבר בענף הצורפות

חדירת המיכון

עם כיבושה של תימן בידי הטורקים בשנת 1872, התקיימו קשרים עם קהילות יהודיות מרחבי הקיסרות העות'מאנית. הם גם עודדו יבוא של מכונות וחומרי גלם לתימן, שהקלו רבות על בעל המלאכה היהודי. על שיפור המצב הכלכלי בתקופה התורכית כותב הרב עמרם קורח בספרו "סערת תימן":¹⁷³ "המצב הכלכלי הולך ומשתפר מיום ליום, בעלי בתים מצאו לפרנס אנשי בתיים".

יבוא המכונות הגביר אומנם את הייצור, אך מצד שני הם תרמו לגוויעתן של טכניקות נדירות וקדומות. ההספק המרובה של המכונה, בעיקר מכונות למתיחת חוטי כסף ושזירת חוטים בחזקים שונים וכן מכונות לריקועי פחי הכסף, הביא לחסכון בכוח אדם.¹⁷⁴ הרב יוסף קאפח, נותן דוגמה מרקועי החוטים והפחים "כי המכונות עושות בשעה אחת מה שיעשה האומן במשך כמה ימים". המעבר למיכון גרם לנשירה של צורפים מבוגרים רבים, אם משום שלא השכילו להשתלב בעבודת המכונה, ואם משום שהתשלום עבור עבודת יד היה מעט יחסית לזמן הרב שהושקעו בה, והתמורה שוב לא הספיקה למחיה.¹⁷⁵ רבים מהצורפים הצעירים שהשתלבו בעבודת המכונה, זנחו את המלאכה כשנאלצו לוותר על המיכון ולעבוד שוב בשיטה הידנית המסורתית.

לאחר מלחמת העולם הראשונה הטורקים עזבו את תימן סופית. בשנת 1919 האימאם יחיא תפס את השלטון ונקט מדיניות של סגירת ארצו בפני השפעות חיצוניות כך, תימן שוב התרחקה מכל קדמה טכנולוגית. דבר זה פגע קשות במלאכת הצורפות, מעתה שוב לא היה אפשרי להזמין חלקי חלוף למכונות שכבר היו בשימוש, ועל כן צעירים שלמדו צורפות בשיטה הממוכנת לא יכלו לעסוק בה.

¹⁷³ עמ' מ"ג.

¹⁷⁴ הרב קאפח, "הליכות תימן" עמ' 231.

¹⁷⁵ קליין פרנקה אביבה, הצורפות התימנית, פעמים 11 עמוד 70.

הסתבכותם של צורפי הכסף בצנעא¹⁷⁶

הפרשה הקשה ביותר שאירעה לצורפים היהודים בצנעא בימיו של האימאם אלמתוכאל, בשנת 1846 הייתה פרשת המטבע, שבעקבותיה היו המרת דת ואיבוד חיים לדעת, באותה תקופה הממונה על המטבע היה יהודי ממשפחת אלשיך, שעוד בסוף המאה ה-18 עסק אחד מבניה במלאכה זו. הממונה הזה, יוסף אלשיך, מעל ככל הנראה במלאכתו ונתפס ע"י האימאם. יוסף אלשיך, סיבך גם את צורפי הכסף היהודים שבצנעא. לחץ השלטון עליהם היה קשה ביותר ומלווה בעינויים כשהמטרה העיקרית הייתה סחיטת כספים רבים ככל האפשר, על מנת למלא את קופת המדינה, מי שיכול להימלט נימלט, מי שהיה בידו שילם. אחד מהצורפים סלימן אלמסורי שלא היה יכול לעמוד בלחץ הקשה איבד עצמו לדעת.

הפיקוח הממשלתי

האימאם יחיא חידש גזירות ישנות על הצורפים. כפה עליהם לשלם דמי שכירות בעבור חנויות בשוק "עקיל" שהיו שלהם והוחרמו מהם, וחידש את הפיקוח מטעם השלטונות¹⁷⁷ על טיב הסחורה, שמכרו הצורפים. חייב את הצורפים להעביר את התכשיטים בדיקה במצרף,¹⁷⁸ כדי שיתברר כמה כסף וכמה נחושת יש בהם, ולא נמכרים עוד כלי כסף בשווקים, אלא אחרי שנבחנו באש במצרף ואחרי שנטבעו בחותם הכליפה (השלטון) ואחרי שנכתב עליהם שם הצורף.

הפיקוח והמיסוי הכבד גרם לסגירתן של חנויות רבות בשוק "עקיל"- שוק הצורפים היהודיים.

¹⁷⁶ יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, תולדות ומקורות, הוצאת אפיקים, תשל"ט, עמ' 38-39.

¹⁷⁷ קלין פרנקה אביבה, פעמים 11 עמ' 70.

¹⁷⁸ חיים יחיא חבשוש, מסעות חבשוש עמ' 86.

חתימת האומן דוד קאפח

העליות לארץ ישראל ומלאכת הצורפות

העליות לא"י הפחיתו את מספר הצורפים היהודים בתימן. משפחות שלמות עלו מתימן ולעיתים כל יהודי הכפר או האזור, וכך גרמו למחסור בבעלי מלאכה שהקשה על המוסלמים בחיי היום יום. המצב הגיע עד כדי כך שבשנת 1920 פורסם צו ע"י האימאם יחיא המגביל את העלייה באי מתן אפשרות למכור את רכושם של היהודים, וכל מי שעוזב את המדינה רכשו עובר לאוצר המדינה. גם בעליה האחרונה בשנים 1949-1950 נאלצו צורפים יהודים להישאר בתימן, כדי ללמד את המוסלמים את מלאכתם.

במסגרת הכנת התערוכה במרכז מורשת יהדות תימן, ראינתי את משפחת סעדיה שלום, משפחת צורפים מתימן, המתגוררת בכפר "חרוצים" באזור השרון. המשפחה נקראה בתימן סעיד מוסא, מאזור מחוית במרכז תימן כ-6 ק"מ מצנעא. משפחה זו עלתה בשנת 1954, כחמש שנים אחרי מבצע "על כנפי נשרים" (מרבד הקסמים). מתוך תיאורו של שלום בן אברהם סעדיה אבי המשפחה, משתמע שהמוסלמים היו מעוניינים שהם יישארו בתימן, בגלל הביקוש הגדול לתכשיטים. הייתה גם פניה מצד השייך המקומי מאזור אד'רע, שקנה את כלי הצורפות של היהודים בעלייה הגדולה כולל שקים מלאים בתכשיטים. השייך אמר: "מזה זמן רב אני מחפש יהודים שימשיכו לעסוק בצורפות ומוכן לתת כלי צורפות, תכשיטים, בתי מלאכה

ובתי מגורים". כך הוא שכניע את שלום בן אברהם ואת אחיו שיגורו במקום ויעסקו במלאכת הצורפות.

המשפחה עברה ממחווית לאדירע בערך מרחק של - 30 ק"מ. לשאלתי, מדוע לא עלו יחד עם כל יהודי תימן, תשובתו: "לי היה דוד בשם ראובן שונם והוא היה צורף עשיר, ולא רצה לעזוב את תימן כי היה לו טוב, הם שוכנעו על ידו להישאר בתימן". כיצד בכל זאת עליתם ארצה ?

"בשנת 1954 הגיע שליח ערבי לתימן, יתכן שזה היה יהודי מחופש לערבי, הוא כינה את עצמו בשם "קאריטי". הערבי הזה בא לדודי ראובן שונם והתחיל לספר לו שיש לנו כעת הזדמנות לעלות לארץ-ישראל, דודי התלבט כיוון שהיה לו טוב בתימן. השליח ראה שדודי בלבטים הלך ליהודי אחר בשם זכריה גוזי, גם צורף, ומכאן השכנוע היה קל יותר, כי דודי לא רצה להישאר לבדו. לאחר שהשליח קבל את האישורים המתאימים מהשלטונות, התחייבנו ללמד את הערבים את מקצוע הצורפות. יהודים שעסקו במלאכות אחרות חויבו אף הם ללמד את מלאכתם. כחודש ימים למדנו את הערבים רק לצאת ידי חובתנו".

צורפים תימנים בארץ ישראל

בשנת 1882, בעלייה הראשונה מתימן לא"י, הגיעו מאזור צנעא וחידאן גם צורפים, שמעטים מהם עסקו במקצועם. בשנות השמונים של המאה הי"ט לא היה באפשרותם של עולי תימן להתפרנס¹⁷⁹ מעבודת הצורפות, ולכן עסקו במלאכות אחרות. בראשית המאה ה-20, עם הקמת בית הספר לאמנות "בצלאל" בירושלים, התאפשרה קליטת צורפים תימניים. בית הספר "בצלאל" נפתח ב-1906 ע"י פרופ' בוריס שץ, כמרכז לאמנות עברית מקורית ולתעשייה חדשה בארץ ישראל. לימים, נתמך בית הספר מבחינה כספית ע"י אגודת בצלאל בברלין, שהייתה קשורה להסתדרות הציונית, והיא שדאגה גם להפצת המוצרים. במחלקת עבודת הכסף "פיליג'רן"¹⁸⁰ עבדו בתחילה שני צורפים ובסוף שנת 1908 עבדו בה כ-40 איש. על אף גודלה הקטן יחסית של המחלקה בהשוואה למחלקות אחרות בבית הספר "בצלאל", הציעה מחלקה זו שפע של מוצרים יותר מכל מחלקה אחרת. מודעות

¹⁷⁹ ניצה דוריאן, באין מרבד הקסמים, עמ' - 69.

¹⁸⁰ עבודה עדינה עם חוטי כסף.

בצלאל מספרות על עבודת "פִּילִיגְרֶן" של: רמוני תורה, כלים לבשמים, מגילות, מקטרות, ספלים, תחתיות לקהוה, מלקחיים לסוכר, מסננת לתה, מרכסי בגדים לגבירות, ארנקים, תיבות לתכשיטים, תיקים לסיגרים, כריכות לספרי תהילים, כוסות, ידיות לעטים, טבעות למפיות, צמידים, סיכות, רבידים מוזהבים, כפיות לסוכריות, סכינים לנייר ועוד.

על ערכה של תוצרת הצורפים אמר בוריס שץ:¹⁸¹ "הייתה זו מן הסחורות שמכרנו הכול וגם ברווח". בתערוכות שהכין שץ: בגרמניה, אוסטריה, רוסיה, אנגליה ואמריקה, בכל מקום הייתה דרישה למוצרים, קבל גם הצעות מסוחרים למכור להם בכמויות גדולות, אך לא היה באפשרותם לספק. כיום, מספר מועט של צורפים תימניים עדיין ממשיכים במקצוע הצורפות, הטכניקות והשיטות העתיקות בחלקן נשכחו.

כסוי הראש של האישה בתימן

כסוי הראש של האישה בתימן נקרא "קרקוש" (גרגוש) הוא מכסה את הראש, האוזניים והעורף, משתלשל על הכתפיים ונרכס ע"י כפתור ולולאה מתחת לסנטר. יש להניח שהמלה "קרקוש" מקורה ארמי ומשמעותה קשקוש,¹⁸² לפי שהקרקוש עמוס בתכשיטים שונים המקשקשים בו.

היו סוגים שונים של קרקוש: לבית, ליציאה לרחוב, לשבת וחג. הביקוש הרב לקרקוש נבע מהמסורת הדתית של יהודי תימן, שאישה אינה יכולה ללכת ללא כסוי ראש, וההולכת ללא כסוי ראש עושה מעשה פריצות ויוצאת לדרך רעה, לפי כך היא לבושה בכובע זה גם בתוך ביתה, ולעולם לא תיראה בלי קרקוש אפילו לפני בעלה. כל עבודות התכשיטים, כולן מוזהבות ועשויות באמנות מפליאה ובטוב טעם ומרהיבי עין.

¹⁸¹ " בצלאל" של שץ, מוזיאון ישראל תשמ"ג, עמ' 151

¹⁸² הרב קאפח, הליכות תימן, עמ' 188.

אילנית חן (לוי), בכיסוי ראש, קרקוש חגיגי לשבת.

עולה במחנה חאשד- גאולה, 1949, עם קרקוש לשימוש יום יומי.

תְּשֻׁבּוֹק לולו - עטרת הכלה היהודית¹⁸³

תְּשֻׁבּוֹק = רשת . לולו = פנינים.

שמות נוספים לרשת פנינים : קישוטי פנינים, כתר פנינים, עטרת כלה.

המקורות לעטרת הכלה

בתלמוד הבבלי סוטה מ"ט, מסופר שבפולמוס אספסיאנוס גזרו על עטרות של הכלות. במסכת שבת נ"ז נאמר "כי לא תצא אישה בשבת בתכשיטיה", ובין השאר נזכר שם "עיר של זהב" שהוא כתר דומה לזה של הכלה. היהודים יוצאי צנעא טוענים, כי התְּשֻׁבּוֹק לולו, בצורתו הנוכחית היה מקובל בדורות קדומים כלבוש חגיגי מסורתי של הכלה בתימן ובמיוחד בצנעא. יש לשער כי הוא שמר על צורות שהיו מקובלות בימים קדומים יותר.

תהליך הכנת התְּשֻׁבּוֹק לולו,

יוצרים כתר גבוה הרקום שורות שורות של פנינים (לולו), בין שורות אלו רוקמים חרוזים שחורים (עקיק) חרוזים חומים (גיזע) וחרוזי אלמוגים (מרגאן). בין הפנינים והחרוזים עוברות לוחות של כסף, שצורתן צורת עגולים, כמו כן קבועה מטבע בצבע זהב אדמדם. העשירים מוסיפים שורות של מטבעות קטנות העשויות זהב טהור. משני צדי הכתר תלויים עגולים, ועל החזה עונדת הכלה מספר רב של ענקים, לרוב מהסוג שנקרא "דוקה". שהן מחרוזות של כדורי כסף חלולים, לעיתים מוזהבים הנקראים קאחט, כל קאחטה עשויה שני חצאי כדורים מולחמים יחד.

¹⁸³ מולר לצנט אביבה, תשבוך לולו, בתוך בואי תימן.

אילנית חן (לוי), בלבוש כלה, עם התשובוק לילון, על ראשה.

חבאן נמצאת בדרום תימן. לפי עדותו של סעדיה מעטוף מחבר הספר "יהודי חבאן" הייתה שם קהילה שלימה שעסקה בצורפות. בעלייתם לא"י, נשותיהם של יהודי חבאן היו עדויות בתכשיטים רבים יותר מאשר כל קהילה אחרת בתימן,¹⁸⁴ דבר המעיד על ריבוי העוסקים בצורפות בחבאן.

אילנית חן (לוי), בלבוש כלה חבנית

¹⁸⁴ מעטוף סעדיה, יהדות חבאן, ברקת 1987 עמ' 3

פרק שביעי: השוואה בין התכשיטים התימנים

לתכשיטים מהתקופה ההלניסטית רומית

לאחר פטירתו של בוריס שץ בשנת 1933 התמנה מרדכי נרקיס למנהל מוזיאון בצלאל (כיום מוזיאון ישראל).

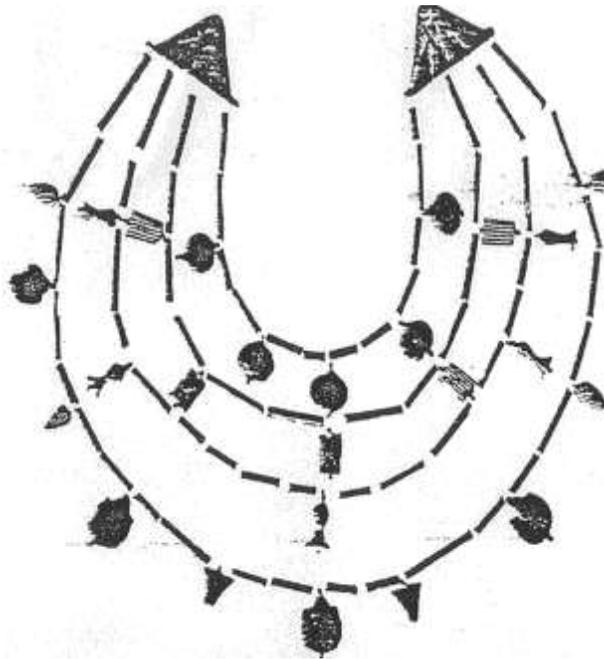
הוא פרסם בשנת תש"א 1941, מחקר על מלאכת האמנות של יהודי תימן. לטענתו:¹⁸⁵ קיים דמיון בין המוטיבים האמנותיים בתכשיטים התימניים למוטיבים בתכשיטים מהתקופה ההלניסטית-רומית. על ערכה האומנותי של מלאכת הצורפות אצל יהודי תימן הוא כותב: "במובן זה אנו רואים את יהודי תימן כשומרי מסורת במלאכת הצריפה, מלאכת האמנות של יהודי תימן מעידה בכל הגילויים שלה על תחושת חום נפלאה, ולכן מרהיבים תכשיטי המתכת של יהודי תימן את עינינו, כי הצורף חש את המתכת מתוך חיבה לחומר. ולכן יש בכוחה של תחושה זו להעלות את המלאכה ליצירה אמנותית". במחקרו, הוא נותן את נקודות ההשוואה במוטיבים האמנותיים.

להלן לוחות ההשוואה בין הצורפות התימנית לצורפות בתקופות קדומות יותר, השוואה זו מושפעת, במידה מסוימת, מהרעיונות במחקרו של פרופ' מרדכי נרקיס.

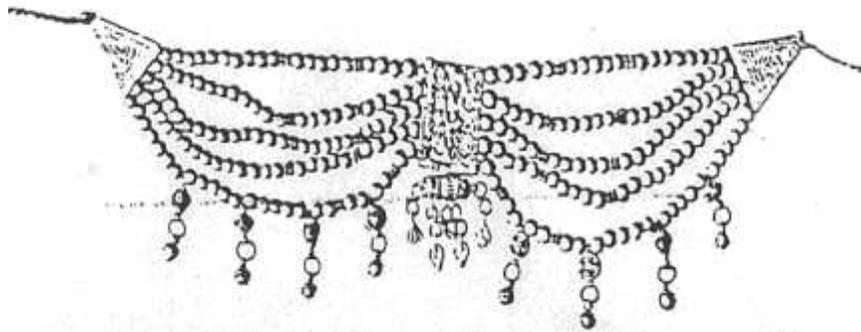
¹⁸⁵ נרקיס מרדכי, מלאכת האמנות של יהודי תימן, עמ' 11.

מוטיב המשולש

מוטיב המשולש משמש כמתלה לשרשראות החרוזים, בענק פאיאנס (עשוי מקנה נוצות) ממקדש החפיר בלכיש וכן בענק התימני. במשולש בענק מלכיש חרוטה השמש, ואילו המשולש התימני מקושט בנקודות כסף.

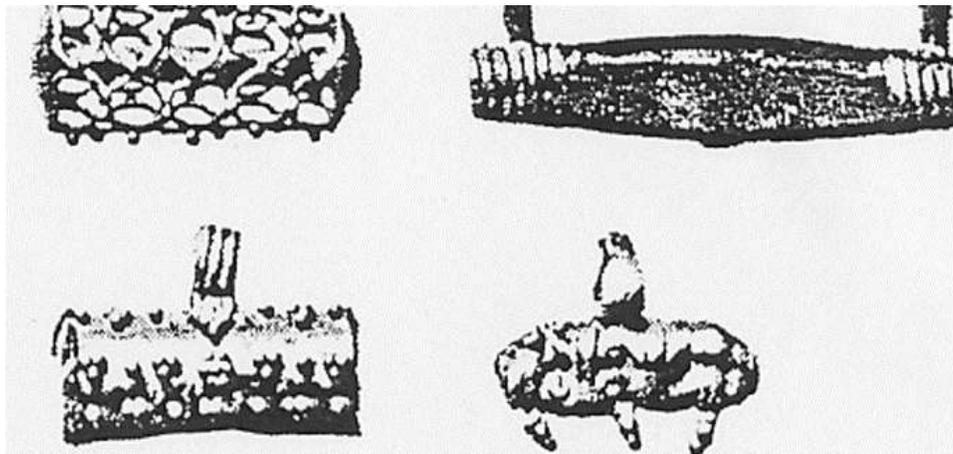

ענק פאיאנס, ממקדש החפיר בלכיש,
המאה ה - 13 לפנה"ס.

ענק תימני, אוסף שוקן.

נרתיקים לקמעות

נרתיקים לקמעות מהתקופה הרומית ששמשו דוגמא לנרתיקים התימנים.
מאוסף המוזיאון הבריטי.

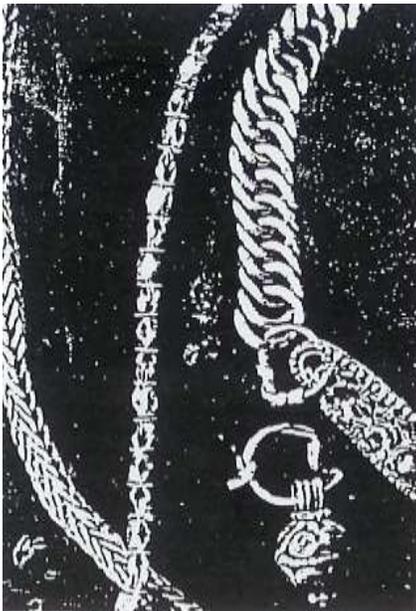
נרתיק תימני מהמאה ה-19-20
אוסף מרכז מורשת יהדות תימן ראש העין, תרומתו של שלמה גיראפי לזכר הוריו.

שרשרת הקלועה כעין זנב שועל

מוטיב זה מצוי בשרשראות מהתקופה ההלניסטית משמש כקישוט בשרשראות מסביב לקרקוש התימני ובשמלות.

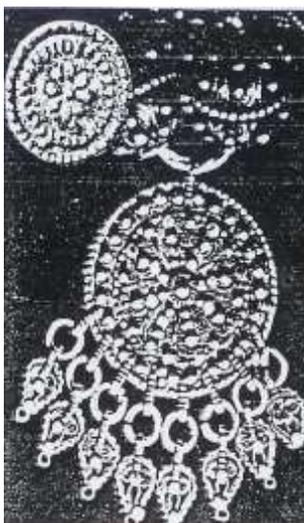

התקופה ההלניסטית והרומית
שרשרת זנב שועל עם תליון מטבע
של הקיסר דומיטיאנוס

שרשרת זנב שועל, תימן המאה ה-19-20
ברשות פרטית - צלום גרידי

הרוזיטה

קטע של תליון מענק, אוסף בצלאל
משמאל למעלה להשוואה:
יציקת חרס מרוזיטה מן המאה הדי-בי' לפנה"ס

רוזיטה בענק תימני, המאה ה 19-20
בית מורשת יהדות תימן ראש- העין, תרומתו של שלמה גיראפי

תורים - חרוזים

"תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף" שיר השירים א' יא".

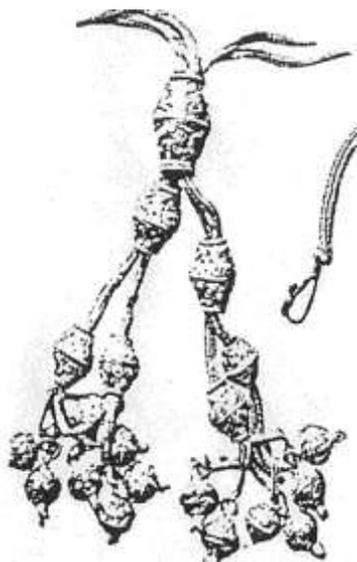

מיקיני המאה ה-14 לפנה"ס.

תורים-חרוזים עם נקודות הכסף,
בקצוות חוטי כסף, יוצרים צורת קונוס לקשירה.
תימן המאה ה-19-20

הענק

קטע של ענק מן המאה הדי' או הג' לפנה"ס,
מאוסף המוזיאון הבריטי

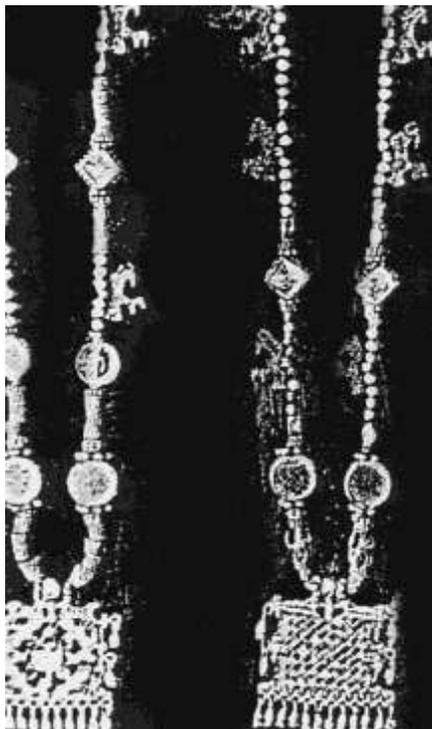
קטע של ענק, תימן, כסף פיליגרון
אוסף בצלאל

ענק עם סהרון

בקצוות תליונים בצורת חרוט המשמשים לקשירה, במרכז סהרון.
סוריה, המאה השנייה לפנה"ס. בענקים התימנים מאותו סוג יש אותם מוטיבים אמנותיים.

ענק לגבר

שני ענקים מתקופת "ח'מיר" מאוסף מונקרג'י, תימן המאה ה-5 לסה"נ

תליון "ענק" לחתן
הצורף סעיד - כפר חרוצים

צורת חרוט (קונוס) המשמש תלי בתכשיט התימני לענק או לעגיל

התקופה ההלניסטית רומית
קטע של עגיל זהב מן המאה השנייה לספירה. המוזיאון הבריטי.

קטע של ענק או של עגיל מתימן
אוסף שוקן, בצלאל

הטבעת

מוטיב משותף - החלק העליון של הטבעת מעוצב בצורת שני מעגלים כאשר במרכז יש בליטה.

טבעת זהב מקפריסין בתקופה המיקינית
בערך 1100-1300 לפני הסה"נ

טבעת מכסף, תימן המאה ה-19-20
מסביב לבליטה בראש הטבעת יש עיגולים המקושטים בנקודות כסף.

עגילי תימן אינם נישאים באוזניים אלא בצידי הראש

**אילנית חן (לוי)
בלבוש כלה מחבאן**

**סופיה שלימן, עונדת
את תכשיטי
האוצר הגדול
2000 לפנה"ס**

**ראש אישה מקפריסין, עשוי טין קלוי, המראה
כיצד יוצאת האישה בעגילים. העגילים, כמו עגילי
תימן, אינם נישאים באוזניים אלא בצידיהן.
אוסף המוזיאון הבריטי.**

קווי מתאר דומים בכסוי ראש בתבליט מצרי והקרקוש התימני

כסוי ראש- בתבליט מצרי, המלך תות ענח אמון והמלכה

תימן- כסוי ראש -קרקוש

קווי מתאר דומים "בתִּשְׁבּוּק לולו" התימני, ובעגיל זהב אטרוסקי

עגיל זהב אטרוסקי מפרוגיה
התקופות ההלניסטית והרומאית

אילנית חן (לוי) על ראשה תִּשְׁבּוּק לולו,
יהודי תימן- צנעא,

פרק שמיני : מנהגים ומסורות

יהדות תימן שמרה מנהגים ומסורת קדומים, הטיב לתאר זאת פרופ' יהודה רצהבי.¹⁸⁶ "ערכה של יהדות תימן בשדה התרבות הלאומית, אינו רק בערכים שיצרה אלא בקנייני הספרות הקדומים ששימרה לעם ישראל, קנייני תרבות של מרכזי תורה, אשר יהדות תימן עמדה תחת השפעתם וסרה למרותם. יהודי תימן שימרו לדורות נכסי רוח של ארץ ישראל, בבל, ספרד ומצרים".

על מסורת הלשון העברית שבפי יהודי תימן כותב החוקר פרופ' שלמה מורג:¹⁸⁷ "ועוד ראיות מובהקות בידינו לקדמותה של המסורת התימנית, יכול אתה לומר בוודאות ששורשיה מגיעים לכל הפחות עד תקופת הגאונים ואפשר שעד לתקופה קדומה יותר".

ספירת השטרות

החל משנת 311 לפנה"ס יהודי תימן השתמשו בשיטה חדשה לספירת השנים, לצד הספירה לבריאת העולם, ספירה זו נקראת ספירת השטרות כי השתמשו בה במכתבים, בחוזים, בכתובות ובכל מעשה בית דין.¹⁸⁸ קיימות סברות אחדות מדוע החלה ספירת השטרות בתאריך זה או בתאריכים הסמוכים לשנה זו.¹⁸⁹ מנין השטרות היה נהוג גם אצל היהודים בבבל בתקופת הגאונים. ולאחר שנכבשה מצרים בידי הערבים הונהג מנהג זה גם במצרים, אולם מתקופת כהונתו של הרדב"ז,¹⁹⁰ אשר שימש כרב ומורה הוראה, הוא ביטל את הנהג למנות את השנים לפי מנין השטרות ומנין השנים יהיה רק לפי בריאת העולם. בתימן מנין השטרות המשיך להתקיים עד לעליה האחרונה בשנים 1949-1950, אצל כל יהודי תימן, ויש הנוהגים להשתמש בספירה זו גם כיום.

¹⁸⁶ במעגלות תימן, עמ' 119.

¹⁸⁷ יהדות תימן פרקי מחקר ועיון, על מסורת הלשון שבפי יהודי תימן, מכון בן צבי עמ' שנח.

¹⁸⁸ אברהם כהנא, מקבים א', בתוך הספרים החיצוניים, בבאור עמ' צ"ז.

¹⁸⁹ תחילת מלכות בית סלבקוס בבבל. מלחמת עזה 312 לפנה"ס. מפגש שמעון הצדיק עם אלכסנדר מוקדון.

¹⁹⁰ הרדב"ז - רבי דוד בן שלמה אבן זמרא, חי בין השנים 1479-1573 היה מבין מגורשי ספרד עבר לא"י ובשנת 1513 ירד למצרים שם חי כ-40 שנה. הוא התקין תקנות למען הקהילה במצרים בסוף ימיו חזר לא"י.

דוגמה, מתוך כתובה :

"בחמשה בשבא דהוא עסרין וחד' יומין לחדש חשוון שנת תרין אלפין ומאתן ותמני עשר שנין לשטרי למנינא די רגלנא לממני בה, במאתא אלמוסח דעל בריכתא דמיא בריכת אבן-קוב מותבה, ביומא דנן איך חתנא... אמר לה לכלתא... הוי לי לאנתו".¹⁹¹

בספירת השטרות כמו בספירה לבריאת העולם משתמשים באותיות עבריות. שנה זו תירשם כשנת ברי"ח לשטרות, כאשר האות הראשונה מסמלת את מספר האלפים ושאר האותיות לפי ערכן המספרי. שנה זו היא 2218 לשטרות ואם אנו רוצים להפוך את התאריך לספירה נוצרית עלינו להפחית ב-311 שנה, כי הספירה הנוצרית החלה בשנת שי"א -311 לשטרות, מכאן שהשנה שבה נערכה החופה היא שנת 1907 לסה"נ.¹⁹²

אזכור מקור מים בכתובה התימנית

בדרך כלל מופיע בכתובה התימנית שם הישוב שבו נערכים הקידושין ומקור המים הסמוך לישוב, באר מים, מעין או נחל. השימוש באזכור מקור המים מעלה את הסברה שיש לזה משמעות עמוקה אצל יהודי תימן. המים הם נותני החיים על הארץ לאדם לצומח ולכל חי. לבוא בברית הנישואין מביא ליצירת חיים חדשים ולהקמת משפחה המחדשת את הדורות. גם במקרא יש דוגמאות שהמים מהווים חלק ממערכת ההכרות לנישואין :

רבקה ויצחק - רבקה אימנו הולכת לשאוב מים ואליעזר נותן אות לבחירת האישה ליצחק. "והיה הנערה אשר אמר אליה הטי נא כדך ואשתה ואמרה שתה וגם גמליך אשקה אתה הוכחת לעבדך ליצחק ובה אדע כי עשית חסד עם אדני".¹⁹³

¹⁹¹ בחמשה בשבת (בשבוע) שהוא עשרים ואחד יום לחודש חשוון שנת אלפיים ומאתיים ושמונה עשר לשטרות למניין שאנו רגילים למנות בו בישוב אלמוסח שעל בריכת המים בריכת אבן קוב מושבו. ביום זה איך חתן... אמר לכלה... היי לי לאישה.

¹⁹² להפיכת תאריך מהספירה הנוצרית לתאריך לבריאת העולם מפחיתים מהתאריך הנוצרי 1240 ואם הוא מהאלף הקודם מפחיתים רק 240. שנת 1907-1240 = 667 = תרס"ז.

¹⁹³ בראשית כד, יד.

יעקב ורחל - המפגש שלהם היה על באר המים. "ויהי כאשר ראה יעקב את רחל בת לבן אחי אימו ואת צאן לבן אחי אמו ויגש יעקב ויגל את האבן מעל פי הבאר וישק את צאן לבן אחי אמו".¹⁹⁴

משה וציפורה - "ולכהן מדין שבע בנות ותבאנה ותדלנה ותמלאנה את הרהטים להשקות צאן אביהן ויבואו הרועים ויגרשום ויקם משה ויושיען וישק את צאנם".¹⁹⁵

השימוש בבשמים

בתקופת המשנה והתלמוד היה מנהג להגיש בסוף הסעודה ריח טוב להריח, הדס או קטורת. הרחת קטורת המוגמר לאחר הסעודה, היה נהוג בימי קדם גם אצל עמים אחרים, ובימי הביניים המוגמר היה חלק מהווי המשתאות.

פוסקי ההלכה האחרונים מנמקים את מנהג הרחת ריח טוב לאחר הסעודה, "כדי שיברך המברך את השם יתברך מתוך הנאת הריח שהנפש נהנית ממנו",¹⁹⁶ מכאן האמרה הידועה "לברך על המוגמר".

בבתיים רבים בתימן נהגו בכל ערב שבת להקטיר קטורת היו גם כאלה שהניחו את בגדי השבת בתוך עשן הקטורת, על מנת שישפגו ריח מיוחד לכבוד השבת. בשמחות ובעיקר בחתונה, "בזאפה", כאשר הנשים מוליכות את הכלה לחופה, היו מדליקות קטורת בכלי העשוי לצורך זה והנקרא מבכרה או מגמרה.

מבכרה, מגמרה, כלי לשרפת הקטורת. מאוסף, בית מורשת יהדות תימן רה"ע

¹⁹⁴ בראשית כט, י.

¹⁹⁵ שמות ב, טז-יז.

¹⁹⁶ רצהבי יהודה, במעגלות תימן, עמ' 37.

זרובבל בר שאלתיאל תוקע בשופרו ומבשר את הגאולה

יהודי תימן נוהגים עד היום בתפילת ראש השנה אחרי התקיעות לאומר פסוקים אלו:

בארמית

"כמא דשמעתון קל שופרא הדין, כן ייתי זרובבל בר שאלתיאל ויתקע בשופרא רבא דיליה, ויכניש יתכון מארבע רוחי עלמא ויתיב יתכון בעזרתא דקודשא, ותכתבון כלכון ואנא עמכון בספר החיים ובספר הזיכרון ובספר מחילה וסליחה וכפרה מלפני אבינו שבשמים קיים ואמרו אמן."

הקטע בעברית

כמו ששמעתם קול שופר זה, כן יבוא זרובבל בן שאלתיאל ויתקע בשופרו הגדול ויקבץ אתכם מארבע רוחות העולם, וישיב אתכם בעזרת הקב"ה. ותכתבו כולכם ואני עמכם בספר החיים ובספר הזיכרון ובספר מחילה וסליחה וכפרה מלפני אבינו שבשמים קיים, ואמרו אמן.

שופר, מקרן של יעל, מתוך התצוגה של בית מורשת יהדות תימן, רה"ע

זרובבל בן שאלתיאל פעל בשנים 521-538 לפנה"ס, היה נכדו של יכניה-יויכין מלך יהודה ונמנה עם עולי בבל ומבוני הבית השני. לאחר הצהרת כורש נתמנה כפחה על יהודה ושיתף פעולה עם יהושע בן יוצדק הכהן. הם הניחו את היסודות לחידוש המקדש ובניית המזבח.

זכריה הנביא קורא לו בשם המשיחי צמח "כי הנני מביא את עבדי צמח"¹⁹⁷ גם בפיוט: "בימים ההם ובעת ההיא"¹⁹⁸ המיוחס לאלעזר הקליר, זרובבל בן שאלתיאל הוא מבשר הגאולה.

חזון המנורה ע"י זכריה הנביא על זרובבל בן שאלתיאל

¹⁹⁹ "וישב המלאך הדבֵר בי ויעירני כאיש אשר יעור משנתו ויאמר אֵלֵי מה אתה רואה ויאמר [ואמר ק] ראיתי והנה מנורת זהב כֶּלֶה וגלה על ראשה ושבעה נְרִתֶיהָ עליה שבעה ושבעה מוצקות לנרות אשר על ראשה: ושנים זיתים עליה אחד מימין הגלה ואחד על שמאלה: ואען ואומר אל המלאך הדובר בי לאמור מה אלה אֵדְנִי: ויען המלאך הדובר בי ויאמר אֵלֵי הלא ידעת מה המה אלה וְאֵמַר לא אֵדְנִי: ויען ויאמר אֵלֵי לֵאמֹר זה דבר ה' אל זרובבל לאמור לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות"

ה' בחר בזרובבל בן שאלתיאל כמייסד ובונה את בית המקדש השני, והוא מעודד אותו בחזון המנורה, כי לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוח ה' צבאות, יהיה נצחוננו. המנורה הייתה אחד מכלי המשכן. בימינו, היא הסמל הנפוץ ביותר במסורת היהודית: היא מסמלת את הרוח כביטוי לאמונה בה', והאור מהווה ביטוי לחכמה ולתורה, כי "נר מצווה ותורה אור".

למנורה היו שבעה קנים, קנה מרכזי שממנו הסתעפו שלשה קנים לכל צד, כל הקנים היו מקושטים בגביעים משוקדים, כפתור ופרח. (משוקדים - משמעותו מקושטים בנקודות חרוטות כפי שתרגם אונקלוס " מצויירין").

¹⁹⁷ זכריה ג, ח.

¹⁹⁸ יום טוב לוינסקי, ספר המועדים, מחורבן לחורבן עמ' 240.

¹⁹⁹ זכריה, פרק ד, פס' א-ז.

צורת המנורה

בסיס המנורה

המנורה הנראית על שער טיטוס ברומא ניצבת על בסיס העשוי שתי קומות מצולעות כשהעליונה קטנה מהתחתונה. גם בסיס המנורה בסמל המדינה דומה לבסיס המנורה בשער טיטוס.

אולם במנורות הנראות בפסיפסי בתי הכנסת: בציפורי, בית שאן, חולדה, בחמת טבריה, בבית אלפא ובמעון, מתוארות המנורות כניצבות על בסיס של רגליים.

קני המנורות

בפסיפסי בתי הכנסת העתיקים, בסמל המדינה ובשער טיטוס, ששת הקנים, מגיעים לקנה המרכזי בצורה עגולה.

בספר "מאור האפלה", שנתחבר בתימן, ובמשנה תורה לרמב"ם²⁰⁰ שלשת הקנים מכל צד יוצרים זווית חדה עם הקנה המרכזי. צורת מנורה זו היא המקובלת כיום אצל חסידי חב"ד.

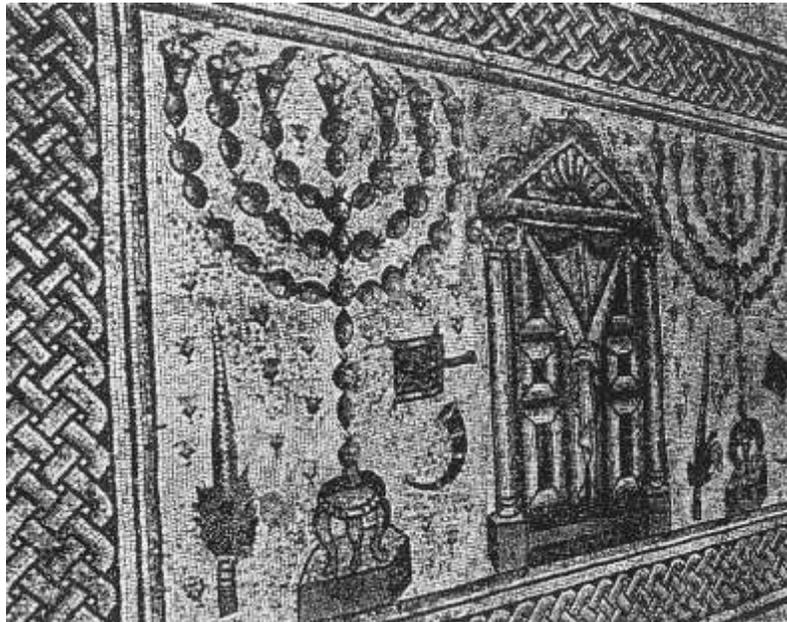
²⁰⁰ ספר העבודה לרמב"ם, עמ' נ"ו.

קאפי אמינורה דקשה אן לא תקי מיננה שא קטעה ואחורה
 גביעה ככתודיה ומחיה הגביעים דנדין לביטות שללכברדיה
 טפיהן דחב ושוליהן קנר על מורה זו והבכתורים כדנין .
 הכוחים כדנתיים טיהן אדוכין מעט כבינה שטיני דאטיה
 כדנין על מורה זו והמליחים כמי קדח העמודים טיהן כמי
 קעדה ושמתיה כמנה לחוץ על מורה זו גובה המנורה
 שמונה עשר טפח כגובה קומתו של אדם לסיבך כהן
 הקדשן את המנורה עומד על רבד כרי עידיה דואה הנדונת וזוהי מונת המנורה

תימן: דף מספר "מאור האפלה" לר' נתנאל בן ישעיה, מספר שמות כה, לו, המנורה בעלת רגליים וקני המנורה מוצבים בזווית תדה אל הקנה המרכזי. מנורה זו דומה למנורה המופיעה אצל הרמב"ם.

צילום מכתב יד הרמב"ם, פירוש המשנה, מנחות.

חמת טבריה, מנורה בעלת רגליים והקנים עגולים.

מנורת שבעת הקנים ליד הכנסת

המנורה בסמל המדינה הבסיס מורכב משתי קומות מצולעות והקנים עגולים
דומה למנורה שבשער טיטוס ברומא.

המנורה בשער טיטוס, הבסיס מורכב משתי קומות מצולעות והקנים עגולים.

ממנהגי התפילה והקריאה בתורה

קטן עולה למניין שבעה

מנהג ידוע בתימן ועד היום בארץ ישראל, משהגיע הילד לגיל שבע שנים מרגילים אותו לעליה לקרוא בספר תורה, על פי הכלל: "קטן עולה למניין שבעה" (מגילה פרק ד משנה ו) בדרך כלל, נהוג שה "ששי" שיך לילדים לפי תור.²⁰²

העולה לתורה קורא בעצמו

השליח יעקב ספיר שהגיע לתימן בשנת 1859 כותב בספרו מסע לתימן:²⁰³ "כולם יודעים קריאת התורה בתנועותיה ובנגינותיה בדקדוק היטב. כי עוד פה המנהג הקדום, שעל פי דין הנכון, שכל מי שעולה לתורה קורא בעצמו הפרשה ולא החזן".

קירוי ההלל

יהודי תימן אינם קוראים את ההלל עם שליח הציבור, כפי שנהוג בקהילות שונות, אלא החזן מקריא את פסוקי ההלל לקהל ועל כל פסוק ופסוק הם עונים "הללויה". שיטה זו של קירוי נזכרת פעמיים במשנה,²⁰⁴ בתקופת הגאונים עדיין מנהג זה היה קיים.²⁰⁵

קריאת שמע ישראל

את קריאת "שמע ישראל" קוראים כל הציבור יחד בקול רם. בקריאתה, פותח רב בית הכנסת (המורי) או הזקן שבציבור, הוא מתחיל במילה "ואהבת" והם ממשיכים אחריו "ואהבת את ה' אלהיך" עד סוף הפרשה. מכל עדות ישראל רק יהודי תימן קורים קריאת שמע בקול אחד ובנעימה אחת. לדעתו של פרופ' יהודה רצהבי מנהג זה עתיק הוא ומקורו בארץ ישראל.²⁰⁶

²⁰² יהודה הלוי נחום, מצפונות יהודי תימן, עמ' 87.

²⁰³ ספיר יעקב, מסע לתימן, עמ' 10.

²⁰⁴ ראש השנה ד, ז. "מקרא את ההלל" סוכה ג, י. "עונה אחריו הללויה"

²⁰⁵ רצהבי יהודה, במעגלות תימן, עמ' 23.

²⁰⁶ שם, עמ' 22.

תפילת מוסף של ראש השנה²⁰⁷

לפי הנוסח הבלאדי, יהודי תימן לא נוהגים להתפלל בלחש במוסף של ראש השנה. שליח הציבור מתפלל בקול והקהל לוחשים אחריו בכוונה, המקור למנהג זה מצוי במשנה ובתלמוד. המהרי"ץ בסידורו "עץ חיים" (חלק ב, עח,) מנמק זאת, "דע שכל ימות השנה חייבים הקהל להתפלל בלחש, ואח"כ עומד השליח ציבור ומתפלל בקול רם, כדי להוציא את שאינו יודע, חוץ מתפילת מוסף בראש השנה, שאין מתפללים לחש אלא מעמידים שליח ציבור בתחילת התפילה, והוא מוציא חובת היודע ושאינו יודע, לפי שתפילה זו ברכותיה ארוכות, ולא כל היודע אותן יכול לכוון בהן כמו שליח הציבור, לפיכך, שליח ציבור מספיק לכולם".

כרזות בבית הכנסת בין המברכים בשעת הקריאה בתורה²⁰⁸

היהודי בתימן היה שומר תורה ומצוות ולכן כולם באו לבית הכנסת. מנהיגי הקהל ראו הזדמנות להודיע את הודעותיהם, בשעת קריאת התורה בין גברא לגברא, כשיש אחת מתקנות המלך או אזהרות בית דין, כגון: דיני פסח ורגלים אחרים. הרבנים הולכים לבתי הכנסת ומודיעים את הודעותיהם. הרבנים עומדים באמצע בית הכנסת ואב בית הדין קורא לפני הציבור את האיגרת. גם אם מישהו מהציבור אבד לו חפץ או ספר או שהושאל ממנו משהו ושכחו להחזירו, אזי בעל האבידה מוסר הודעה בכתב לחזן בית הכנסת, כדי לקרוא אותה לפני הקהל דווקא בשעת הקריאה בספר התורה. לפעמים הרבנים שלחו שליחם מטעמם למסור את הודעותיהם. כך בית הכנסת מלא תפקיד מרכזי בחיי הקהילה. המקורות לכך: בבא מציעא דף כ"ח, ע"ב, ע"ב, נאמר: "משחרב בית המקדש, התקינו שיהיו מכריזים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות" וכן אצל הרמב"ם, בהלכות גזילה ואבידה פרק י"ג.

²⁰⁷ יהודה רצהבי, בספרו מעגלות תימן עמ' 215, מביא את המקורות הקדומים לנוסח זה: משנה ראש השנה ד, ט בבלי

ראש השנה, לא, עא.

²⁰⁸ יהודה רצהבי, במעגלות תימן עמ' 19.

מוצגים בבית מורשת יהדות תימן. עיצוב: יעל מאור- יעקב.

אהבת התורה אצל יהודי תימן

יהודי תימן עסקו בתורה בכל רגע פנוי, הלימוד: במקרא, במשנה, במדרש, ובהלכה נסך בהם כוחות רוחניים, להתגבר על המצוקות ועל קשיי חיי יום יום. כאשר ישבו בחבורה, תמיד עסקו בלימוד התורה או שרו שירת קודש.

השינון: שינון פסוקים מהמקרא היה בבחינת - תחרות חברתית, האחד אומר פסוק ומסיים באות מסוימת, וחברו היה צריך להתחיל בפסוק אחר המתחיל באותה אות, כך שננו פסוקים רבים, וידעו אותם בע"פ.

הלימוד בע"פ: לקראת אירועים, היו לומדים קטעי מדרשים בע"פ. זו הייתה גם שיטה להעריך אם האיש חכם, למדן ונבון. ככל שהוא ידע בע"פ הלכה מקרא תרגום, או תפילה, הרי ערכו בחברה גבוה, ואם בנו קרא בתורה בבית הכנסת ולא שגה, הרי משתבחת כל משפחתו.

קריאת מזמורי תהלים: כאשר הלכו ברגל ממקום למקום לצורכי מלאכתם או קניותיהם, הם מדדו את המרחק, כמה מזמורי תהלים עליהם לאומר, עד למקום שאליו הם רוצים להגיע. קריאת פרקי תהלים בלכתם בדרכים, נסכה בהם בטחון, שהקב"ה יגן עליהם מפני לסטים וחיות רעות.

ספרות מוסר - מנורת המאור

בדרך כלל לאחר תפילת מוסף של שבת, קוראים קטעי מוסר מתוך הספר מנורת המאור. שמחברו הרב יצחק אבוהב, נולד בספרד בערך בשנת 1300 אחה"ס. ברוב "התאגים" (חמשה חומשי תורה) מודפסים קטעים ממנורת המאור לכל שבתות השנה. הספר מנורת המאור מחולק לשבעה חלקים כמניין הנרות במנורה, ולכן קרא לכל חלק "נר".

הנר הראשון - שלא לרדוף אחרי המותרות נחלק לשלושה כללים: קנאה, תאוה, כבוד.

הנר השני - אודות הדיבור נחלק לעשרה כללים: ליצנות, שקר, חנופה, לשון הרע, הלבנת פנים, שיחה בטלה, דברי ריב, שחוק, דברי הבאי, דברי גידוף וכישוף.
הנר השלישי - נחלק לעשרה כללים: מילה, חובת האב לבנו, תפילה, שבתות ויו"ט, כבוד אב ואם, אישות, הכנסת אורחים, גמילות חסד כמו ביקור חולים, הלווית המת, נחום אבלים, חוקים ומשפטים, קיום המצוות.

הנר הרביעי - בעניין תלמוד תורה, כולל ארבעה כללים: לקבוע עתים לתורה, גודל שכרה, פלפול החכמה, כבוד לחכמים.

הנר החמישי - בדרכי התשובה, שלשה כללים: התשובה בכלל, ימי התשובה, יסורין הממרקין החטא.

הנר השישי - בדרכי השלום, ולו שני כללים: דרך ארץ, דברי שלום ואהבה.

הנר השביעי - בדבר הענווה בשני כללים: שפלות הרוח, בושת פנים.

המדרש

המדרש הוא אחת מהשיטות שבהן פרשו חז"ל את המקרא, ומטרתו להבהיר את המובן המילולי של הכתוב וכן את המובן הרעיוני. המדרש החל להתפתח בימי חכמי המשנה ושמם לשתי מטרות: "מדרש הלכה" העוסק בחוקי התורה, בכדי להבהיר נושאים משפטיים ולהפיק לקחים ומסקנות הלכתיים מהכתוב במקרא. הסוג השני הוא "מדרש אגדה" העוסק בחלקים הסיפוריים של התורה, בדרך כלל הם קשורים לדמויות מהמקרא או מחז"ל ומובלטים בהם דברי מוסר - השכל.

יהודי תימן הרבו לעסוק בספרות המדרשים. במחקרו של פרופ' שאול ליברמן, על מדרשי תימן הוא מציין את חשיבות המדרש אצל יהודי תימן. חלק מהמדרשים הם פרי יצירה של מחברים בני תימן וחלקם נתקבלו מארצות שונות, כמו מדרש תנחומא וכסא רחמים.

אחד מהמדרשים שנתחברו בתימן ושהקיף אסופה גדולה של מדרשים קדומים מתקופת המשנה והתלמוד הינו "המדרש הגדול", שנתחבר על ידי ר' דוד בן עמרם עדני במאה ה-14. "המדרש הגדול" מקיף את כל חמשת חומשי התורה, ודרשותיו מבוססות לפי הפסוקים במקרא. מצויים בו גם מדרשי הלכה וגם מדרשי אגדה, חלק ממקורותיו קדומים: מדרשי תנאים, מהתלמוד הבבלי והירושלמי, מספרות הגאונים, פירושי רס"ג, רש"י, אבן עזרא על התורה וכן מספרי הרמב"ם. כמו כן, הוא מביא מדרשים ממקורות שאבדו, כגון: מכילתא דרשב"י וספרי זוטא.

השימוש במדרש בימינו אצל יהודי תימן

אם בעבר יהודי תימן למדו קטעי מדרשים בע"פ ודקלמו אותם באירועים חברתיים כמו: חתונה, ברית מילה, סעודת שבת או בימי אבל, הרי כיום נוסף ללימוד קטעי מדרשים בע"פ, מודפסים כיום עלונים בכל שבת לפי פרשיות השבוע, אחת הדוגמאות להתמדה בהוצאת מדרשים לפי פסוקים מפרשיות השבוע, הינה של מורי חיים בדיחי זצ"ל. במשך שנים רבות ציטט מדרשים בע"פ, אך בכדי לזכות את הרבים הוציא דפי מדרשים לבית הכנסת לפי פרשיות השבוע, החומר שהצטבר מאוסף מדרשים זה היה רב, ביוזמת בני המשפחה יצא לאור ספר מדרשים, "ליקוטי חיים" מדרשים לפרשיות השבוע.

האמצעים הספרותיים במדרשים

האמצעים הספרותיים המצויים במדרשים מהווים כלי בידי כותב המדרש, בכדי להביע באמצעותם את רעיונותיו ומסריו, ויש לראותם ככלים בלבד ולא כתכלית.

השימוש בהקבלות

המקבילות או ההשוואות נפוצות במדרשים, והן באות לחדד את הרעיון שאליו חותר כותב המדרש.

ילקוט שמעוני: על הפסוק: "בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ" מתאר את המקבילות בין בריאת העולם למעשה המשכן.

על הפסוק: "וכסה את עין הארץ" (שמות י, ה) מתאר את המקבילות בין האדם לארץ.

המדרש הגדול: על הפסוק: "וישראל אהב את יוסף" (בראשית לז, ג) משווה בין קורות יוסף לקורות ציון.

על הפסוק: "ואמלא אותו רוח אלוהים בחכמה" (שמות לא, ג) נותן את המשותף לבריאת העולם, המשכן ובית המקדש.

דוגמאות למקבילות בין האדם לארץ, המדרש ילקוט שמעוני מביא לנו את דבריו של ריש לקיש, אמורא מארץ ישראל, על הפסוק "וכסה את עין הארץ" אמר ריש לקיש: כל מה שברא הקב"ה באדם ברא בארץ:

אדם יש לו ראש והארץ לה ראש, שנאמר: "וראש עפרות תבל" (משלי ח, כד).
אדם יש לו עיניים והארץ יש לה עיניים, שנאמר: "ויכס את עין כל הארץ" (שמות י, טו).

אדם יש לו אוזניים והארץ יש לה אוזניים, שנאמר: "שמעו שמים והאזיני ארץ" (ישעיה א, ב).

אדם יש לו פה והארץ יש לה פה, שנאמר: "ותפתח הארץ את פיה" (במדבר טז, לב).

אדם יש לו ידיים, והארץ יש לה ידיים, שנאמר: "והארץ הינה רחבת ידיים לפניכם" (בראשית לד, כא).

אדם יש לו זרוע והארץ יש לה זרוע, שנאמר: "ומתחת זרועות עולם" (דברים לג, כז).

אדם יש לו טבור והארץ יש לה טבור, שנאמר: "יושבי על טבור הארץ" (יחזקאל לח, יב).

אדם יש לו ירכיים והארץ יש לה ירכיים, שנאמר: "וקיבצתים מירכתי ארץ" (ירמיה לא, ז).

אדם יש לו רגליים והארץ יש לה רגליים, שנאמר: "והארץ לעולם עומדת" (קהלת א, ג).

האדם אוכל, והארץ אוכלת, שנאמר: "ארץ אוכלת יושביה היא" (במדבר יג, לב).

האדם שותה והארץ שותה, שנאמר: "למטר השמים תשתה מים" (דברים יא, יא).

אדם מתגעש והארץ מתגעשת, שנאמר: "ותגעש ותרעש הארץ" (תהלים יח, ח).

אדם משתכר והארץ משתכרת, שנאמר: "נוע תנוע ארץ כשיכור" (ישעיה כד, כ).

אדם מקיא והארץ מקיאה, שנאמר: "ותקיא הארץ את יושביה" (ויקרא יח, כה).

וכשם שהאישה יולדת כך הארץ, שנאמר: "היוחל ארץ ביום אחד אם יולד גוי פעם אחת" (ישעיה ס"ו, ח).

אלו ישראל שבפעם אחת הקב"ה מביאן ומכניסן לירושלים שנאמר: "ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה" אמר לה הקב"ה לירושלים, חייך לשעה קלה אני מקבץ גלותך, שכך אמר ישעיה: "שאי סביב עיניך וראי כולם נקבצו באו לך חי אני נאום ה' כי כולם כעדי תלבשי ותקשרים ככלה".

בהקבלה האחרונה מגיע בעל המדרש למסקנה: יש תקווה לעם ישראל ובא תבוא גאולתו.

השימוש בספרה עשר

בעל המדרש "כסא רחמים" - על שם רחמים מלמד הכהן, חי בין השנים 1865 - 1932 בפרס. ספרו הודפס בשנת תרע"א 1911. ספר זה הובא לתימן ונתחבב מאד עליהם.

הרבה להשתמש במספר עשר:

עשר מלים שבפסוק: "אז ישיר ישראל את השירה הזאת עלי באר ענו לה" (במדבר כא, יז). כנגד עשר שירות, תשע המצויות בתנ"ך והעשירית המיועדת לביאת המשיח.

עשר מלים שבתורה שיש עליהן נקודות: כנגד עשרת הדיברות, עשרה מאמרות ועשר ספירות.

על הפסוק "ועשרון עשרון לכבש האחד לארבעה עשר כבשים" (במדבר כט, טו).

מביא מדרש כסא רחמים את עשרת המקומות שבהן יש נקודות על האותיות:

א בפי' לך לך: "ישפוט ה' ביני וביניך", ניקוד על יוד שנייה של וביניך.

ב בפי' וירא: "ויאמרו אליו איה שרה אשתך", ניקוד על א.י.ו של אליו.

ג בפי' וירא: "ולא ידע בשכבה ובקומה" נקוד על ו. שנייה של המילה ובקומה.

ד בפי' וישלח: "וירץ עשו לקראתו וגוי' וישקו ויבכו" ניקוד על וישקו.

ה בפי' וישב: "לרעות את צאן", ניקוד על את.

ו בפי' במדבר: "אשר פקד משה ואהרון", ניקוד על ואהרון.

ז בפי' בהעלותך: "בדרך רחוקה" ניקוד על ה.

ח בפי' חוקת "אשר עד מידבא" ניקוד על ר.

ט בפי' פינחס: "ועשרון עשרון", ניקוד על ו. שנייה של ועשרון.

י בפי' ניצבים: "הנסתרות לה' אלוהינו והנגלות לנו ולבנינו" ניקוד על לנו ולבנינו.

עשר מלים שבפסוק: "אתה הוראת לדעת כי ה' הוא האלוהים אין עוד מלבדו"

(דברים ד, ל ה). כנגד עשרת הדיברות, ובמקום שיש עשרה השכינה שורה.

על הפסוק: "ואהבך וברכך וברך פרי בטןך" (דברים ז, יג). מצויות עשר ברכות:

ואהבך- וברכך- והרבך- וברך פרי בטןך- ופרי אדמתך-דגנך – תירשך- ויצהרך- שגר

אלפיד- ועשתרות צאנך.

כל הברכות כנגד עשרת הדברות, שמור אותן, יהיו לך ברכות.

השימוש בספרה שמונה

רבנו בחיי, על הפסוק "ויהי ביום השמיני" (ויקרא ט, א). משתמש בספרה שמונה: בגדי כהן גדול היו שמונה. בושמי שמן המשחה והקטורת היו גם כן שמונה. הבדים היו שמונה. הקורבנות הוכשרו להקריב רק אחרי שמונה ימים. השיר שהיו הלווים אומרים על הקורבנות, היו לו שמונה לחנים.

הגימטריה

זו מידה שהתורה נדרשת בה, והיא אחת מ- 32 מידות של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי. הדרש מבוסס על ערכן המספרי של האותיות במילה או לתמורת האותיות, כאשר דרשו את המילה על פי חילוף אותיותיה.

על הפסוק "וישתחו ישראל על ראש המטה" (בראשית מז, לא). אומר בעל המדרש מכאן מרמז למה שאמרו חז"ל, שהמבקר את החולה נוטל אחד משישים מחוליו, שקודם שבא יוסף לבקר את אביו כתוב: "הנה אביך חולה" "הנה" (בגימטריה) - 60 ולאחר שבא אליו, כתוב "על ראש המטה". "המטה" (בגימטריה) - 59 שכבר הוקל חלק אחד מחוליו.

הנוטריקון

בעל המדרש משתמש בראשי תיבות של המילה או בחילוף האותיות או במשמעותן על מנת להסביר את הרעיון, שאליו הוא מתכוון. על הפסוק: "אשם הוא אשם אשם לה" (ויקרא ה, יט). מדרש "כסא רחמים" מביא את הנוטריקון למלה "אשם" בראשי תיבות: אליהו, שלמה, משה. מה המשותף לשלושתם?

שלושתם לא אכלו ולא שתו ארבעים יום. במשה נאמר "ואשב בהר ארבעים יום וארבעים לילה לחם לא אכלתי ומים לא שתיתי". אצל שלמה, כמו שדרשו חכמינו ז"ל על האות מס רבתי שבמלה "משלי" שישב בתענית ארבעים יום. ואלהו שאמר הכתוב (במלכים א, י"ט, ח). "וישב מלאך ה' שנית ויגע בו ויאמר קום אכול כי רב ממך הדרך, ויקם ויאכל וישתה וילך בכח האכילה ההיא, ארבעים יום וארבעים לילה עד הר האלוהים חורב".

דוגמה למשל

בעל המדרש "אהל יעקב" נותן לנו דוגמה למשל על הפסוק: "והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה, ושמרתם ועשיתם אותם, ושמר ה' אלהיך את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבותיך" (דברים ז, יב).

"וראוי לתת טעם אל צורך לשמור להם חסדי אבות אם הם בעצמם ישמעו וישמרו המצות ויעשו אותם אינם צריכים לזכות אבות.

אבל יתכן על דמיון, זקן אחד היה לו ילד קטן והיה לו בעבורו אלף אדומים, קרא אל אחד מאוהביו וביקש מאת פניו שיהיה הוא אפוטרופוס לבנו, לגדלו ולהשגיח על רכושו. וייקחהו אצלו והיה באכלי שולחנו, ויגדל הנער ויספחהו אל אחת הכהונות להיות כותב, בחנות המסחר אשר לו, ופסק לו שכר קצוב לשנה. ויעברו עליו כמה שנים. פעם שמע הנער כי יש לו אצל בעליו זה אלף אדומים בירושה אשר נשאר לו מאביו. ויאמר בלבו למה זה הבל איגע אצל שולחן אחרים, ובא אצל בעליו ויאמר לו תן לי מעותי ואתפרנס משלי בלא יגיעה. אמר לו אם רצונך לקחת קח כי אני נותן לך, אבל אם תשמע לעצתי שמור לך ולא תיקח עתה מאומה כי תכלה המעות פרוטה אחר פרוטה ותישאר ריקם, על כן טוב לך כי תתיגע באיזה עסק ותאכל ותשבע ומעותיך יהיו שמורים אצלי, כאשר עד היום ותשחק ליום אחרון.

הנמשל, אבותינו הקדושים הפקידו אצל הקב"ה זכותם שיהיה שמור בעד בניהם אחריהם ואם ייתן יתברך אלינו הירושה מיד, הלא נאכל אותה פרוטה לפרוטה עד אשר ייתמו זכות אבות, לכן אמר והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה, ותיגע בעבודה אז יהיה הרווח שלכם, "ושמר ה' אלהיך לך את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבותיך" כלומר ישמור את הפיקדון שיהיה מונח בשלמות.

דוגמה למנהג עתיק

על הפסוק: "ויהי בבקר והנה היא לאה" (בראשית כט, כח). מובא במדרש: "כסא רחמים" מנהג עתיק, ובליילה כשהכניס את לאה לחופה כל הנשים היו מריעות בשחוק ואומרות לייא, לייא, רוצות לומר היא לאה, היא לאה ולא רחל כדי להודיע ליעקב, והוא איש תם אינו יודע מה הן אומרות, אבל ויהי בבקר והנה היא לאה וביום הבין מדוע אמש, היו הנשים אומרות, לייא, לייא.

מנהג זה קיים עד ימינו אצל התימנים וחלק מהקהילות הספרדיות, שהנשים בחתונה משמיעות בקולן, לייא, לייא, לייא.

פתיחות וחתימות לספרי הלימוד²⁰⁹

ללימוד פרשת השבוע למבוגרים שניים מקרא ואחד תרגום. הפתיחה: בשם ה' אל עולם נעשה ונצליח, והאל עלינו ברחמיו ירוויח, וכשושן נפריח וכבושם נפיח, ונחיה ונזכה לביאת אדונינו ומחמד עינינו המלך המשיח. יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים, לתת מטר ארצך בעיתו ולברך את כל מעשה ידיך, והלווית גויים רבים ואתה לא תלווה. הרחמן ברוך הוא יפתח לבנו לתלמוד תורתו, וייתן בלבנו אהבתו ויראתו, לעשות רצונו כרצונו ולעבדו בלבב שלם ובנפש חפצה. (יש המתחילים מכאן): תורה צווה לנו משה מורשה קהילת יעקב, וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל. החתימה: ברוך השם נותן התורה, ברוך ה' לעולם אמן ואמן, ימלוך ה' לעולם אמן ואמן.

הפתיחה: ללימוד הפטרת השבוע, מקרא ותרגום

ודברתי על הנביאים, ואנכי חזון הרביתי, וביד הנביאים אדמה, ואקים מבניכם לנביאים, ומבחוריהם לנזירים, האף אין זאת בני ישראל נאום ה'.

החתימה לנביאים: גואלנו ה' צבאות שמו קדוש ישראל. החתימה לתרגום: על דא יתברך וישתבח שמא רבא קדישא, די לעילא חיא וקיימא מברך הוא לעלם ולעולמי עלמא.

הפתיחה ללימוד משנה או הלכה

כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר: ועמד כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ, נצר מטעי מעשה ידי להתפאר.

החתימה: רבי חנניה בן עקשיא אומר, רצה הקב"ה לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות, שנאמר: ה' חפץ למען צידקו יגדיל תורה ויאדיר. (אם יש מניין אומרים קדיש)

²⁰⁹ שמעון גרידי, לימוד תורה בתימן, ת"א יפו, תש"ל 1969, עמ' 17, 18.

הדקדוק והניקוד העליון בספרי התורה התימנים

מלים בתורה שהן מלאות או חסרות לפי מסורת יהודי תימן²¹⁰

בספר בראשית:

- פרק ד פסוק י"ג, "גדול עוני מנשא" (מנשא חסר ויו).
- פרק ז פסוק י"א, "נבקעו כל מעינת" (מעינת חסר ויו).
- פרק ט פסוק כ"ט, "ויהיו כל ימי נח" (ויהיו יתר ויו).
- פרק מ"א פסוק מ"ו, "פוטיפרע" מילה אחת

בספר שמות:

- פרק כ"ה פסוק ל"א, "תעשה המנורה" (תעשה חסר יוד).
- פרק כ"ח פסוק כ"ו, "אל עבר האפד" (האפד חסר ויו).

בספר ויקרא:

- פרק ז פסוק כ"ג, פרשת כל חלב (פרשה פתוחה).
- פרק י פסוק כ"ח, פרשת המקריב (אינה פרשה).

בספר במדבר:

- פרק א פסוק י"ז, "אשר נקבו בשמת" (בשמת חסר ויו).
- פרק י פסוק י, "ובראשי חדשיכם" (חדשיכם מלא יוד).
- פרק כ"ב פסוק ה, "בלעם בן בער" (בער חסר ויו).
- פרק כ"ה פסוק י"ב, "בריתי שלום" (הויו שלם ולא קטוע).

בספר דברים: פרק כ"ג פסוק ב, "פצוע דכא" (דכא באלף ולא ב-ה).

²¹⁰ הרב עמרם קרח, סערת תימן, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשמ"ח עמ' קג..

אותיות בתורה שהן קטנות או גדולות: ²¹¹

בראשית: (פרק ח, פסוק א) "זה ספר" (סמך גדולה).

שמות: (פרק ל"ד, פסוק ז) האות נון במילה "נצר" אות רגילה ולא גדולה.

ויקרא: (פרק ו, פסוק ב) האות מ במילה "מוקדה" אות רגילה ולא זעירא.

במדבר: (פרק כ"ה, פסוק י) האות י במילה "פינחס" אות רגילה ולא זעירא.

דברים: (פרק י"א, פסוק כ"א) "הארץ" האות ץ גדולה.

דברים: (פרק כ"ג, פסוק ז) "קן צפור" האות ק גדולה.

דברים: (פרק ל"ג, פסוק כ"ט) "אשריך ישראל" האות א של המילה אשריך גדולה.

²¹¹ שם, עמ' קה.

הניקוד העליון²¹²

עד הבאת ספרי הדפוס לתימן, כל כתבי היד בתימן היו מנוקדים בניקוד עליון הנקרא גם הניקוד הבבלי. בניקוד זה יש שבע תנועות וכולן מסומנות מעל לאותיות, שבע תנועות אלה בנויות מקו ונקודה.

החיריק - נקודה אחת [.] מעל לאות.

החולם - שתי נקודות זו על גבי זו [:] מעל לאות.

הצרי - שתי נקודות זו לצד זו [..] מעל לאות.

השווא נע - קו פשוט [–] מעל לאות.

הפתח - קוו ונקודה מעל לקו [–] מעל לאות.

הקמץ - קוו ונקודה מתחת לקו [–] מעל לאות.

השורוק - קוו זקוף [!] מעל לאות

הסגול, החטף פתח, החטף קמץ, והקבוץ לא קיימים בניקוד העליון התימני. בניקוד התחתון הטבריאני, הסגול מכונה בפי יהודי תימן פתח סגול או פתח קטן, כי הוא נכתב כסגול, אך מבוטא כפתח. קהילות אחרות מבטאות את הסגול כצרי, ולכן יש שבוש במשמעות המלים המנוקדות בצרי ובסגול. לדוגמה: המלה תבל מופיעה במקרא בצרי במשמעות עולם, אך כאשר היא מנוקדת בסגול המשמעות היא תועבה. ולכן מי שמשבש את הסגול בצרי, הרי הרבה מלים בקריאת התורה נשמעות לא כפי הראוי. נקודה מעל לאות [ש] המבדילה בין שין לבין שין הנקראת כסמך, בניקוד העליון הנקודה מופיעה רק בצד ימין ואז השין נהגת כסמך, ואילו כשאין נקודה השין נהגת בצורתה הרגילה.

²¹² שם, שם, עמי קנט.

חשיבות הדיוק בהגייה הלשונית²¹³

הגיית האותיות "בגד כפת" דגושות ורפויות: אצל יהודי תימן, מבחינים בקריאת התורה בכל שש האותיות הדגושות והרפויות. ישנן קהילות שהוגות מספר קטן יותר של אותיות, ורק יהודי תימן שמרו על כל שש האותיות.

ההבחנה בין האותיות ע, א, ח, כ, ט, ת. אבחנה זו חשובה מאד בקריאת התורה. חז"ל קבעו, שאין ממנים אדם לפני התיבה כשליח ציבור וכוהנים שבתוכם לא ישאו כפיהם, אם הם לא מבטאים את המלים כהלכה. ומה הייתה עילגותם של אותם אנשים קוראים לאלפין - עינין ולעינין - אלפין (מגילה כ"ד) ולההין - חיתין (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ב) ופוגמין תפילתם (רש"י מגילה שם).

גם הרמב"ם בפסיקתו בפרק ח מהלכות תפילה הלכה יב. "וכן העלגין, כגון, מי שקורא ל-א - ע או ל-ע -א, וכל מי שאינו יכול להוציא את האותיות כתיקונן, אין ממנים אותו כשליח ציבור.

דוגמאות ל-ע הנהגת כ - א : עתה - אתה, נסעו - נשאו, רועה - רואה, קרע - קרא, יעיר-יאיר, עובד - אובד, עלה - אלה,

דוגמאות לאות ח - הנהגת כאות - כ: משח - משך, נוחל - נוכל, סוחר - שוכר, מלחים - מלכים, ויחל - ויכל, אחלה - אכלה,

דוגמאות לאות - ה - הנהגת כאות - א: מהרה - מארה,

דוגמאות לאות ו - הנהגת כאות ב רפה: אביו - אביב, חיו-חייב, ענווים - ענבים,

הגוי האות ו כאות ב, גרם לשיבוש בנוסח ברכת האירוסין, שעיקרה ע"י "חופה בקידושין"²¹⁴ והסופרים ששמעו שמבטאים את האות ב של בקידושין רפה, מפני

²¹³ אברהם שלום שאקי, היכל עבודת השם, עמ' קט-קמג.

²¹⁴ שם, עמ' קטז.

שהיא סמוכה לאות-ה של המילה חופה טעו וכתבו ע"י חופה וקידושין.

דוגמאות לשיבושים בין האות-ט לאות-ת: טובע - תובע טחנה - תחנה.

שיבוש באות ד - רפה הנהגת כ - ד - דגושה. ההוגים אותה כך אין באפשרותם להאריך באות - ד - במילה אחד - בקריאת שמע.

שיבוש באות - ת - רפויה, נהגת בפי הספרדים ורבים מבני עדות המזרח, כ - ת - דגושה, ובפי האשכנזים כאות - ס. השיבוש ההופך אותה ל - ס הוא החמור ביותר, הוא פוגע במספר גדול של מלים ומשנה את משמעותן, דוגמאות לכך: מחיה המתים הופך להיות מחיה המסים. היום הרת עולם הופך להיות היום הרס עולם. חמתו - חמסו. פתח - פסח. בתאבון - בסאבון.

הרב קוק זצ"ל בתשובתו בעניין שנוי המבטאים בתפילה: "עיקר יתרון המבטא הוא הדיוק בחילוק האותיות והנקודות ובזה המבטא התימני הוא המשובח מכולם שמדקדקים הרבה ומבדילים בין כל אות ותנועה בדיוק נמרץ".

כך ניתן לאומר שיהודי תימן זכו לשמר את כל ההגאים המצויים בלשון העברית חוץ מ- ש - שמאלית, שההבדל בינה ובין האות - ס, לא נשתמר בקרב שום עדה.

”התפסיר” תרגום התורה בערבית

השימוש בתרגום התורה בערבית ”תפסיר” אצל יהודי תימן

רס”ג – רבי סעדיה בן יוסף אלפיומי גאון, חי בין השנים 882 - 942 לספ”ה. רס”ג נולד במצרים, התמחה בנושא לשון העברית ודקדוקיה: מקרא, משנה, תלמוד והלכה, עסק גם במדע ופילוסופיה. בגיל שלושים ושלוש הוא עבר ממצרים לטבריה שם הוא שוהה כ-שש שנים. עיקר התעניינותו אצל חכמי טבריה בפיוטים ובדקדוק. למרות שהקהילה היהודית בטבריה ראתה בו כאחד מגדולי הדור, נמשך רס”ג אל המרכז היהודי בבבל.

רס”ג תרגם את כתבי הקודש היהודים לערבית. הסיבה הייתה שבאותה תקופה יהודים רבים ידעו ערבית שהייתה שפת המקום, ולכן על מנת לסייע בידי היהודים שאינם יודעים עברית תורגמה התורה לערבית. נוסף לכך התרגום קרב את הערבים המשכילים אל כתבי הקודש היהודים, כדי שידעו את מקורו הנכון של המקרא. בפי יהודי תימן נקרא תרגומו של רס”ג בשם ”תפסיר” שמשמעותו ”הפירוש”.

במבוא לספר²¹⁵ ”כל ספרי כתובים תרגום ופירוש רב סעדיה הגאון” כותב מר מרדכי יצהרי על התפסיר של רס”ג אצל יהודי תימן: ”יתכן שאין עוד עדה אחרת בכל שבטי ישראל, כמו עדת יהודי תימן הממשיכה בלי הפסק להגות ביצירתו המחשבתית הגדולה של רבנו סעדיה גאון נע”ג. תרגומו ופירושו לתורה שלובים בד בבד בכתבי היד, תרגום זה נקרא בפי העם תפסיר = פירוש. כל ילד שהגיע לגיל קריאת המקרא והתרגום למד בימי נעורו: קרא, תרגום אונקלוס ותפסיר.

שיטת למידה זו הייתה קיימת בכל בתי המדרש בתימן וסייעה להקניה לשונית של שלוש שפות: עברית, ארמית וערבית. אלא שעם הופעת חומש הדפוס והפצתו לכל המעוניין ובמחיר זול, נהו ההמונים אחריו.

²¹⁵ יצהרי מרדכי, כל ספרי כתובים, תרגום ופירוש רב סעדיה הגאון, עמ’ 5-6.

ספרי הדפוס גרמו לכך שסופרים מיומנים הפסיקו לעסוק בכתיבה, וכך פסקו ללמוד את התפסיר, תרגום התורה בערבית, שאינו מצוי בספרי הדפוס. למרות זאת המשיכו משכילים רבים להיעזר בתרגום רס"ג, לא רק כדי לדעת את הפסוק בלשון השגורה בפיהם, אלא מפאת החשיבות המיוחדת בהבנת משמעותו הלא פשטנית של משפט או מונח בלתי נהיר לקוראים רבים. המשכילים לא הסתפקו בביאורים המילוליים והמדרשיים של רש"י ובעל הטורים".

התאגי' התימני המכיל את חמשת חומשי תורה, יש בו תרגום אונקלוס בארמית וגם תרגום התורה בערבית, הערבית כתובה באותיות עבריות.

הרב שלום אלבז זצ"ל

רבה של עיריית חדרה לשעבר, כתב את ספרו "שלום רב" פירושים חדשים על התורה לפי הפשט והדקדוק. בחלק ניכר מהדוגמאות בפרשנות ובדקדוק הוא נותן גם את המקבילות בלשון הערבית, להלן מספר דוגמאות מתוך ספרו.²¹⁶

יש מלים שהן דומות זו לזו בכתיבה ובקריאה כמו: אכל, בנה, כתב, שמע.

יש מלים שהן אותן האותיות, רק בכתב יש מעט שנוי כמו אל בעברית, לא בערבית.

נא, בתורה פירושה עתה, כמו "הנה נא ידעתי כי אישה יפת מראה את" (בראשית יב, יא). ובערבית אן, והמשתמשים במלה נא במקום בבקשה זה דרש ולא פשט. ואנא היא לשון הבקשה, כמו "אנא ה' הושיעה נא" הושיענו עתה (תהלים קיח, כה).

"ויחלק עליהם לילה (בראשית יד, טו). פירושו השיג אותם, בערבית - וילחק.

"וחלפה רקתו" (שופטים ה, כו). בערבית ופלחה רקתו כלומר חתכה רקתו.

²¹⁶ הרב שלום אלבז, "שלום רב", פירושים חדשים על התורה, ירושלים, תש"נ.

אות - ח, מתחלפת לפעמים באות - כ - רפויה, כגון: אחי - אחי. חטא - כטא. חלק
מלשון ברא - כלק.

אות ע - לפעמים באה במקום ג - רפויה בערבית. ותען - ותגן מלשון שירה, ענו לה-
גנו לה.

האות צ - לפעמים מתחלפת באות - ד - צרתה - דרתה בערבית.

האות - ע - באה לפעמים במקום האות - א - אוד - ובערבית - עוד.

דוגמאות מתוך ספר בראשית

פרשת בראשית

"בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ". שמים = סמא, ארץ = ארד.

"ויקרא אלוהים לאור יום ולחושך קרא לילה". יום = יומה. לילה = ליל.

"ויכלו השמים והארץ". ויכלו = וכמלו.

"והנחש היה ערום". נחש = חנש.

"וישע למנחתו". פנה למנחתו. וישע = וישג, ג - רפה בערבית.

"לפתח חטאת רבץ". חטאת = כטאת

פרשת נח.

"ויסכרו מעיינות תהום". הדגש שבסמך משלים הנון החסר וכאלו כתוב וינסכרו.

ויסכרו = וינסכרו גם בערבית.

"הקלו המים". הדגש שבלמד להשלים הלמד החסר וכאלו כתוב הקללו וכן בערבית

קלאלו = התמעטו.

"טרף בפיה". בערבית טרף = חתיכה.

"ואך את דמכם לנפשכם". דם גם בערבית.

"ולא יהיה עוד מים". בערבית = מי.

"ארור כנען עבד עבדים". עבד, גם בערבית.

פרשת לך לך.

"ויחלק עליהם לילה". כלומר הדביק והגיע אליהם בלילה, ויחלק, בערבית וילחק השיג אותם.

"יזנק". בערבית ינקז.

"אם מחוט ועד שרוך נעל". מחוט = מחוטא.

"ותקל גבירתה בעיניה". נתמעטה בעיניה ותקל = קליל.

פרשת חיי שרה

"אז תנקה מאלתי". – אלה - פירושה שבועה בשם ה', וכן אומרים את שם ה' בערבית, אלה.

"לשוח" = לטייל בין העצים ובערבית חווש.

פרשת תולדות.

"מפדן ארס". שדה, פדן גם בערבית שדה.

"הלעיטני נא" האכיל אותי עכשיו ובערבית הלעיטיני = עטיני = תתן לי.

"הווה גביר לאחיד". גביר = בערבית כביר,

"ויעקבני". ויענישני, גם בערבית.

ויש כמה מלים שיש להן שתי הוראות או שלוש, כמו מילת חק, שמתפרשת פעם חק ומשפט, ופעם כחלק או מנה כמו בערבית. ופעם כאמת.

פרשת ויצא

"זבדני". כמו זבלני רק שלא לערבב המילה בזבל - אשפה, העדיף לאומר זבדני והטעם יגור עמי תמיד.

ויש עוד שהאות דלת באה במקום האות זיין כמו "מלאתך ודמעך"

(שמות כב, כח). ודמעך - בערבית וזמעך כלומר מה שאתה אוסף מהשדה.

"לוז". עץ השקד, וכך הוא נקרא גם בערבית.

"ויצל אלהים את מקנה אביכן ויתן ליי". ויצל, חסר - א - ויאצל = הפריש, ובערבית

- עזל בחילוף אותיות א. ה. ח. ע.

פרשת וישב

”שר הטבחים”. לשון הרג ולשון בישול, בערבית מבשל - טבך האות - ח, מתחלפת ל - כ - ועל ההרג - טבח או זבח - בערבית = דבח.
”ותכס בצעיף ותתעלף”. ותתעטף, בערבית האות - ע הופכת לאות - ג רפויה ותתגלף.
”בית הסהר”. בית הכלא, ונקרא בית הסהר כי לא היו מדליקים להם נרות בלילה והיו רואים רק מאור הסהר - מאור הירח - סהר בערבית - שהר, = חודש.

פרשת מקץ

”נחנו”. כמו אנחנו וגם בערבית נחנו.

פרשת ויחי

”שכל את ידיו”. החליף את כיוון ידיו הימנית לשמאל והשמאלית לימין וכן גם בערבית-שכל.

נוסח קצר של ברכת המזון

יהודה הלוי נחום ז"ל מביא בספרו מצפונות יהודי תימן²¹⁷ נוסח קצר של ברכת המזון, נתגלה על ידו בתוך סידור תפילה תכלאל קדום. ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם הזן את העולם כולו והכין לכל ביריותנו מאכלו ושולחנו ערוך לכול, ברוך אתה ה' הזן את הכול. נודה לאל גואלנו אשר לא חסר כלום ממאכלנו ונתן לנו ברית ותורה חיים ומזון, ברוך אתה ה' על הארץ ועל המזון. רחם על עם עני ואביון הנתונים בלעג ובביזיון ודוד עבדך מהרה תמליך בציון ותכין בתוכה עם רמוסי רגלים, ברוך אתה ה' בונה ברחמיו בנין ירושלים אמן.

יש אומרים פסוקים אלו אחרי הברכה השלישית:
 בחיי יהודה ואפרים תמליך מלך בירושלים ותביט עניי עמך ותפן.
 ברוך הטוב והמטיב חי העולמים אמן.
 בחיינו ובחיי כל ישראל תבנה עיר ציון ותיכון העבודה בירושלים.
 ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם האל לעד אבינו מלכינו אדרנו וגוי.

הטלית של ימי החול - השמלה²¹⁸

טלית זו עשויה מצמר כבשים בצבע שחור, והיא משמשת לא רק לתפילה אלא אפשר להתכסות בה בלילה, וכשאדם יוצא לשוק וקונה מצרכים הרי הוא שם אותם בתוך הטלית. הוא גם נושא את הטלית בצאתו מביתו או מבית הכנסת, אלא שלאחר התפילה בעברו ברחוב, הוא מקפלה ומניחה על כתפו (תענית כג' עמ' ב). השמלה היא השמלה התנכית המופיעה כבר בספר שמות (יב, לד): "וישא העם את בצקו טרם יחמץ משארתם צרורות בשמלתם על שכמם". בתקופת השלטון הטורקי בתימן הובאה הטלית הלבנה עם פסים שחורים או כחולים, שמשמשים בה רק בזמן התפילה.

²¹⁷ יהודה הלוי נחום, מצפונות יהודי תימן, עמ' 138.

²¹⁸ יהודה רצהבי, הטלית ואופני עטיפתה, בתוך הליכות קדם, עמ' 30.

חנוכייה עגולה

נמצאו בידי יהודים מתימן חנוכיות עגולות. גם אני בקשתי מהקשישות שהשתתפו בחוג הקדרות במתנ"ס ראש העין שיכינו חנוכיות כפי שהיו בתימן, והן הכינו חנוכיות עגולות מחמר. כל פתילה שואבת מהשמן המצוי במרכז החנוכייה, כך שכל נר אינו נוגע בנרות הסמוכים לו ולא נוצרת אבוקה.

חנוכייה עגולה עשויה מחמר, מאוסף בית מורשת יהדות תימן.

חנוכייה ישרה עשויה מחמר, תרומת לאה שרעבי, ראש העין, מאוסף בית מורשת יהדות תימן.

תספורת בימי ספירת העומר²¹⁹

יהודי תימן היו מסתפרים מערב שבת לערב שבת. המדובר אך ורק בגילוח הראש בלבד כי כולם גידלו זקנים, ומי שמגלח זקנו או פאותיו נחשב לגוי. מנהג זה היה נהוג גם בימי ספירת העומר.

נשיאת המפתח

הסוחרים היהודים ובעלי החנויות נהגו בעוברם בשוק לשים את המפתחות על כתפם תלויים בשרשראות ברזל כדברי הכתוב: "ונתתי מפתח בית דוד על שכמו ופתח ואין סוגר וסגר ואין פותח" (ישעיהו כב, כב).

ברכות של דרך ארץ ונימוס

הפוגש את חברו בעלות השחר - צפרך טוב.
העונה - צפרך טוב ומבורך.

הפוגש את חברו במשך שעות היום - שלום עליכם.
העונה - שלום עליכם וברכה.

בצאתו מבית הכנסת - תשמע תפילתך.
העונה - ואתה תיענה ותיעתר בתפילה.

הפוגש את חברו בערב - רמשך בטוב.
העונה - רמשך טוב ומבורך.

הפוגש את חברו לפני השינה - תלין בטוב.
העונה - תקיץ לחיים.

הפוגש את חברו ביום טוב - תזכה לשנים רבות ומועדים טובים.
העונה - בחייך ובימיך הטובים.

²¹⁹ הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 28.

בראש השנה - תיכתב בספר החיים ובספר הזיכרון.
העונה - ואתה תיכתב בספר החיים ובספר הזיכרון.

בליל יום כיפור וביום כיפור שחרית - תיכתב בספר מחילה וסליחה וכפרה.
העונה - ואתה תיחתם בספר מחילה וסליחה וכפרה.

במוצאי יום כיפור ולמחרת - תבושר במחילה וסליחה וכפרה.
העונה - ואתה תבושר במחילה וסליחה וכפרה.

בליל שבת - שבת שלום.
העונה - עליך ועלינו ועל כל ישראל.

בראש חדש - חדש טוב עליך.
העונה - ועליך ועל כל ישראל.

ביום תשעה באב - תבושר בנחמת ציון.
העונה - ואתה תזכה לראות בבנין ירושלים.

מצאו והוא בלוייה - תנצל מכל צרה.
העונה - מכל צרה תנצל .

התעטש אומר לו - רפואה.
העונה - תשבע חיים.

כשנפרדים מהחתן - אלוקים יבנה ביתך.
החתן משיב לנשוי - ביתך לא יחסר. לרווק - ביתך ייבנה.

לחיי - ביטוי של הבעת נכונות לשמוע דברי תורה, כי התורה היא סם חיים לעוסקים
בה.

יעבדוך עמים - ברכה ליוצק מים ראשוניים על ידו של הסועד.

העונה - "וישתחו לך לאומים" (בראשית, כז, כט).

כוס ואכילה - ברכת השותה יי"ש בסעודה כלפי המסובים.

המענה - שתה בשמחה וגילה.

לאחר ברכת המזון אומר האורח לבעל הבית דרך תודה ונימוס "תזכו, ברוכים תהיו, לעולם תחיו".

ברכת האורח לאדם שהכין לו את הנרגילה וחתה למענו את הגחלים - "לא תכוה" (ישעיהו מג, ב).

המענה - "ולהבה לא תבער בדך" (שם, שם).

בקשת סליחה - במקום המילה סליחה אומרים מחילה או במחיל.

בתחילת המכתב או האיגרת כותבים :

לק"י - "לישועתך קויתי ה'".

לאדו"ן וא"ב - "לאיש אשר דרכו ניסתרה ויסך אלוה בעדו" (איוב ג, כג).

ניבים ופתגמים השגורים בפי יהודי תימן

אהיה : יהודי תימן השתמשו בשם "אהיה" כאחד משמות הקב"ה, וכאשר שוחחו בניהם השתמשו בשם זה תכופות יותר משמותיו האחרים של הקב"ה. המקור לשם זה בספר שמות פרק ג', פסוקים, יג- יד, "ויאמר משה אל האלהים הנה אנכי בא אל בני ישראל ואמרת להם אלהי אבותיכם שלחני אליכם ואמרו לי מה שמו מה אמר אליהם : ויאמר אלהים אל משה אהיה אשר אהיה ויאמר כה תאמר לבני ישראל אהיה שלחני אליכם". ברוך אהיה אשר אהיה.

חיה : כנוי לאישה היולדת, המקור לשם זה בספר שמות פרק א' פסוק יט' : "ותאמרן המיילדות אל פרעה כי לא כנשים המצריות העבריות, כי חיות הנה בטרם תבוא אליהן המילדת וילדו".

כי במקלי : עני וחסר כל. המקור לכך אצל יעקב אבינו, "כי במקלי עברתי את הירדן הזה" (בראשית לב, יא).

אנא בשם ובך : ביטוי של תחינה ובקשה שאדם מבקש מחברו.

ויתלו : נענש בכל חומרת הדין. המקור "ויתלו את המן" (מגילת אסתר ז, י).

דוכה - חרוסת : המקור "או דכו במדוכה" (במדבר יא, ח).

פתות : חתיכות קטנות של פיתה או לחם טבולים במרק או במאכלי חלב וסמנה. המקור : "פתות אותה פיתים" (ויקרא ב, ו). "בפתותי לחם" (יחזקאל יג, יט).

מארי - מורי : רב, חכם, מלמד, המקור מארמית "מאריה דאתרא".

שכמי : בור, עם ארץ, לא למדן, המקור : על שם שכס בן חמור.

אב אבות הטומאה : רשע מרושע, צורר ישראל (משנה מעשר שני, ג, ט).

יאבד שמו, יאבד שמו וזכרו : קללה (תהלים ט, ז).

”ובאבוד רשעים” : קריאה של שמחה על רשע שמת (משלי, יא, י).

”ואדוני חכם” : המבקש דבר מחברו וסומך על תבונתו במילוי הבקשה (שמואל ב, יד, כ).

”אלף המגן” : הגנה מרובה (שיר השירים ד, ד).

”תאמין בשם” : והאמין בה' (בראשית טו, ו).

אמר אמן : קאל אמן, הסכים, נאות ”ואמר כל העם אמן” (דברים כז, טז).

ארבעה ועשרים : תנ”ך, ע”ש -24 - ספרים שבו.

”אשר בחרתם, אשר שאלתם” : אמירה כלפי אדם שנכשל בבחירתו (שמואל א, יב, יג).

”כבהמות נדמו” : אנשים המתבזים בהתנהגותם (תהלים מט, יג).

בקיעה, זריחה : ”אז יבקע כשחר אורך” (ישעיהו נט, ח).

ברה, הברה : ערך סעודת אבלים (שמואל ב, ג, לה).

”ברוך אתה להי ” (שמואל א, טו, יג).

”ברוך היודע”, אלוהים הוא היודע (ירמיהו כט, כג).

"ברוך טעמך" בריך טעמך, ברכת יישר כח למשמיע דברי תורה (שמואל א, כה, לג).

"ברכת ה' היא תעשיר": אמירה בשבח ההסתפקות במועט (משלי י, כב).

"חטאתי לה'": ויאמר דוד אל נתן חטאתי לה' (שמואל ב, יב, יג).

"חרבם תבוא בלבם": פסוק של שמחה לאיד על אויבים שנפל ביניהם ריב או מלחמה (תהלים, לז, טז).

"כי משחתם בהם, מום במ": חפץ מזויף שברק חיצוניותו מטעה (ויקרא, כב, כה).

"כל טוב ה'": שפע מזונות ומאכלים שולחן מלא וגדוש (ירמיה, לא, יב).

"כל כבודה בת מלך פנימה": כבודה של האישה בביתה וגנות לה להראות בשוק או ברחוב (תהלים מה, יד).

"כל מום רע": צרה ופגע (דברים, טו, כא).

"יכלכל דבריו במשפט": יודע לכלכל הוצאותיו לפי שיעור הכנסותיו (תהלים קיב, ה).

"לא יאבה ה' סלוח לוי": קללה לאדם שהזיק לחברו (דברים כט, יט).

לא ממשפחתי ולא מבית אבי: הבעת יחס של זרות ורחוק מוחלטים (בהשאלה על הכתוב, בבראשית כד, מ).

"ולך תהיה צדקה": ברכת תודה (דברים כד, יג).

"נזם זהב באף חזיר": נאה דורש ואינו נאה מקיים (משלי, יא, כב).

"לעולה למנחה": לכל הזמנים התנאים והמצבים (ויקרא ז, לו).
אוי לאותה בושה, אוי לאותה תוכחה (בבא בתרא, עה, א).

אוי לך מיום הדין, אוי לך מיום התוכחה (בראשית רבה, צג, א).

אין עני אלא עני מהתורה (זוהר לספר שמות צג, א).

אם יגזור ה' בחיים, אם ייתן ה' חיים, אם נזכה ונחיה (דברים רבה, ה, ב).

אנשי אמונה אבדו: מענה לאדם המטיל ספק בדברי המדבר (מתוך הפתיחה לסליחות בוידוי).

אתה חונן לאדם דעת: אדם המאמץ זכרונו כדי להיזכר בדבר מה (מתוך התפילה).

אין היונה פורחת אלא בכנפיה: רק בעזרת קרובים ובני משפחה יכול אדם להסתייע ולהתקיים.

אין מוסרים לחכם אלא ראשי פרקים: התנצלות על קצור בכתיבה.

כוס מזוג לכל: אין אדם יודע את יום מותו.

הכנס ויבוא נס: הכנס והפתרון ימצא.

לא הלכה ולא מלאכה: אמור על אדם הבטל מתורה ומעבודה.

לא טעם ולא ריח: אדם שאין ממנו תועלת.

ולא יסתמו דבריך: המפסיק דברי חברו כדי להוסיף או להעיר עליהם.

לא יעזוב ולא ייטוש: שבח להשגחתו של ה' על ישראל.

לא שחרית ולא ערבית וכיף אל אחרית (ואך האחרית): תלונה בפי אדם שטרדות הזמן אינן מניחות לו לקיים תפילה.

בעל המלאכה מלך : אדם שיש לו עסוק ופרנסה הוא מלך ואינו תלוי בחסדי אחרים.

יצילנו ה' : על שמועה רעה, לא עלינו, ישמרנו אלוהים.

מילים מיוחדות

בשבא : בנוסחי השטרות, הכתובות והגיטין השתמשו יהודי תימן במילה זו לציון היום בשבת (בשבוע) המקור לכך מסכת שבת, קי"ט, ע"א. וכן, שם, דף קנ"ו ע"א.

מושב = תקנת חכמים

ערים מהמקרא הנמצאות בתימן

אוזל : שמה של העיר צנעא (תפסיר רס"ג, בראשית, י, כז).

הדורם : שמה של העיר דמאר (תפסיר רס"ג, בראשית י, כז).

דקלה : שמה של העיר צעדה (תפסיר רס"ג, בראשית י, כז).

מלים שמקורן בשפות אחרות

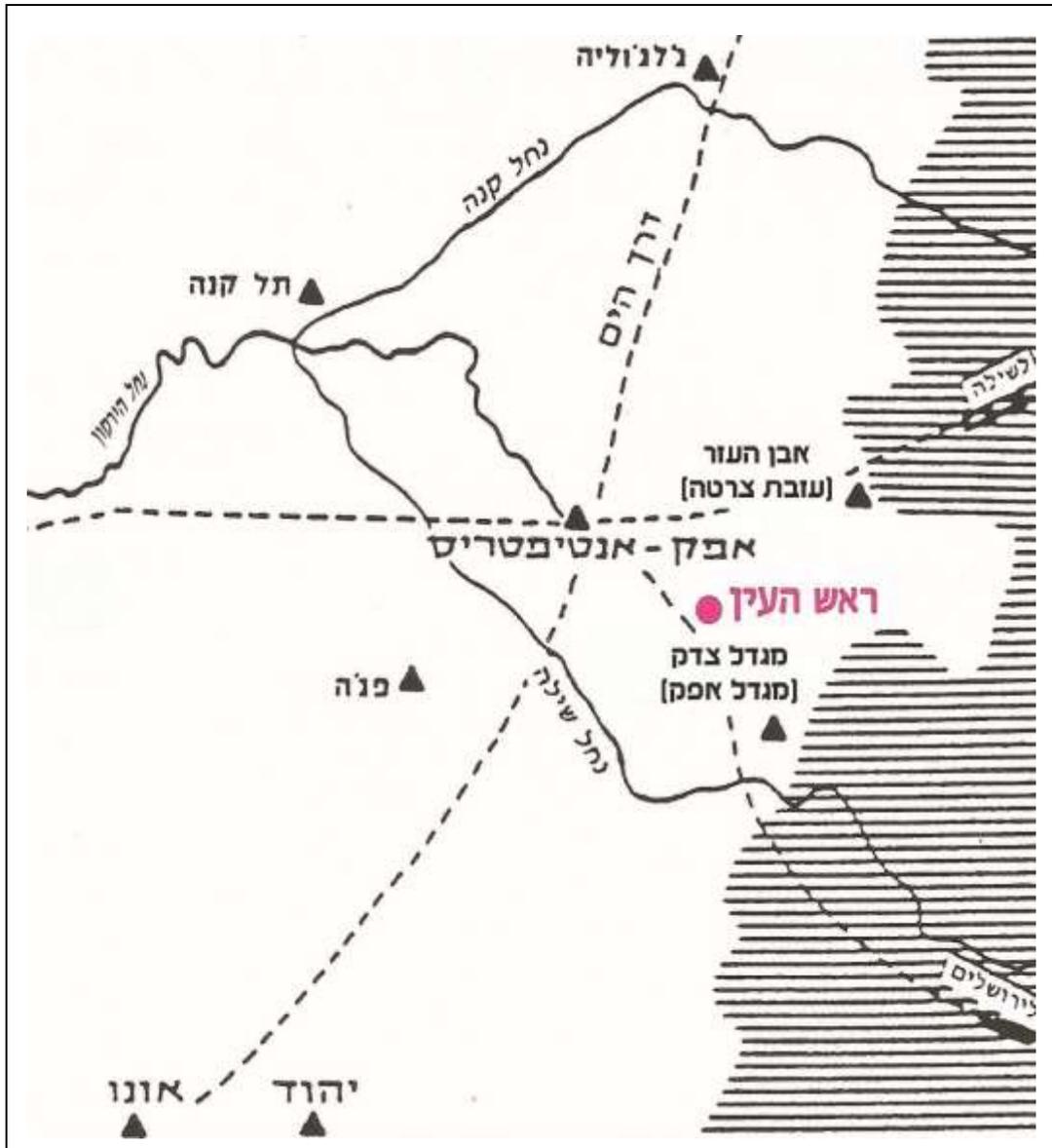
יארציט: יום השנה, מקור השם מאידיש. השתמשו במילה זו גם בתימן. היו שחשבו שמדובר בנוטריקון ראשי תיבות (יום אסיפת רגלי צדיקים יבית טוות). ביום פטירת צדיקים ילון בתענית (יבית, מערבית -ילון)(טוות, מארמית - תענית).

הקפטאן: המקור בשפה הטורקית, בתימן, הגברים היהודים לבשו בחגים ובשבתות בגדים לבנים ולא בגדים שחורים כמו בימי השבוע. הבגד לשבת נקרא "תחתאני" והוא בצבע לבן חלק, ועליו לובשים בגד הנקרא "קפטאן" הוא לבן, ובדרך כלל, מעוטר בפסי משי ופתוח מלפנים.

פירות המסמלים תקופות

בלאס ארום = תאנים, כנראה שהתאנים הובאו לתימן בתקופה הרומית עם ניסיונם לכבוש את תימן בשנת 25 לפנה"ס.

בלאס אטורק = סברס, הטורקים שולטים בתימן במאה השש עשרה, וכן בסוף המאה התשע עשרה עד ראשית המאה העשרים.

מפת אתרים עתיקים בראש העין

- ראש העין

פרק תשיעי: ראש העין

שמה של ראש העין נגזר מהיותה סמוכה למעיינות הירקון, גם בשפה הערבית נקראה "ראס אל-עין".

אתרים עתיקים בראש העין

באזור ראש העין מצויים שלושה אתרים עתיקים: תל אפק, אבן העזר (עזבת צרטה) ומגדל צדק (מגדל אפק).

תל אפק, (אפק המקראית, אנטיפטריס)

תל אפק מכיל את שרידי העיר המקראית אפק והעיר אנטיפטרוס מהתקופה הרומית והביזנטית. הוא שוכן סמוך למקורות נחל הירקון וממוקם בנקודה אסטרטגית חשובה החולשת על מעבר אפק. נחל הירקון חסם את הדרך ממקורותיו עד לים, ורק רצועה צרה שבין המעיינות להרים נשארה נתיב לשיירות ומעבר מצפון לדרום, בימים קדומים נתיב זה היווה חלק "מדרך הים". שטחו של תל אפק כ-120 דונם, בחפירות שנערכו במקום נתגלו שרידי עיר כנענית ומתקופת הורדוס נחשף קטע של "הקארדו" הרחוב הראשי והמרוצף של העיר. אורכו כ-400 מטר ורחבו כ-8 מטר. משני צדי הרחוב היו מדרכות, חנויות ותיאטרון קטן למופע נגינה ומחול.

קווים לתולדות אפק

בכבושי ארץ ישראל בימי יהושע מוזכר מלך אפק כאחד משלושים ואחד המלכים שעריהם נכבשו ע"י יהושע (יהושע יב, יח). בתקופת השופטים בימי עלי הכהן נלחמו בני ישראל נגד פלשתים באזור זה. הפלשתים חנו באפק וישראל חנו באבן העזר. בתקופת המלוכה נכללה אפק בתחום ישראל, ואילו הגבול עם פלשת עבר דרומה אל מעבר לאגן הירקון, אל סביבתה של גיבתון: "ויקשר עליו בעשא בין אחיה לבית

■ ראש העין

יששכר ויכהו בעשא בגיבתון אשר לפלשתים ונדב וכל ישראל צרים על גיבתון" (מלכים א, טו, כז).

בתקופה ההלניסטית נקרא המקום פאגי ²²⁰ (המעיינות) כי העיר נמצאת ליד מעיינות רבים, שם זה נשתמר בשמו של הכפר הערבי הנטוש פג'ה.

בשנת 20 לפנה"ס הורדוס הקים עיר חדשה שקראה, אנטיפטריס, על שם אביו. בתקופת המשנה והתלמוד נחשבה אנטיפטריס לישוב הצפוני ביותר השייך ליהודה, על כך מספרת האגדה לפיה הובאו עצמותיו של רבי עקיבא על ידי אליהו הנביא מבית הכלא הרומי שבקיסריה לאנטיפטריס, כדי להיקבר בתחום נחלת יהודה. בתקופת הצלבנים הוקמה במקום מצודה שנחרבה במשך השנים.

בתקופה הטורקית בשנת 1571 הורה הסולטאן סלים השני לבנות את המצודה מחדש והפעם כמבצר לחיל הפרשים העות'מאני, השומר על הדרך שבין איסטנבול וקהיר. מצודה זו נקראה "פינאר באשי" (ראש המעין - בטורקית) והיא עמדה על תילה במשך כ- 200 שנה.

בתקופת המנדט הבריטי הוקם על התל מחנה לעובדים ושומרים, של מפעל אספקת המים לירושלים. כיום, רואים במקום את שרידי החאן והמבצר שהוקם בתקופה הטורקית.

אבן העזר (עזבת צ'רטה)

חורבת ישוב קדום בין ראש העין וכפר קאסם לא הרחק מהישוב הקדום אפק. באתר נתגלה ישוב יהודי מתקופת ההתנחלות ועד ראשית המלוכה. קיים שריד ארכיאולוגי של בית יהודי טיפוסי, "בית ארבעת המרחבים". במקום נתגלו ממגורות וחרסים, באחד מהחרסים יש כתב יהודי עתיק.

אבן העזר מוזכרת, בספר שמואל א, פרק ד, שם מתוארת המלחמה בין פלשתים לישראל "ויצא ישראל לקראת פלשתים למלחמה ויחנו על האבן העזר, ופלשתים חנו באפק. ויערכו פלשתים לקראת ישראל ותטוש המלחמה וינגף ישראל לפני פלשתים ויכו במערכה בשדה כארבעת אלפים איש".

²²⁰ מיכאל אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, עמ' 129-128.

■ ראש העין

לאחר המפלה הראשונה הובא ארון ה' משילה, בלווי שני בני עלי הכהן חופני ופינחס אך, גם בפעם השנייה הפלשתים נלחמו בבני ישראל ונהרגים כ-30.000 רגלי. ארון אלוקים נשבה בידי פלשתים, ובני עלי נהרגו, וכאשר בשרו לעלי הכהן, הוא נפל מכיסאו אחורנית ומת, כך תמה תקופת מנהיגותו של בית עלי הכהן. מפלה זו השאירה את רישומיה על הישוב היהודי בארץ עד לימי דוד המלך עת הוחזר ארון ה'.

מגדל צדק (מגדל אפק)

ברכס האחרון של הרי יהודה המתלכדים עם הרי אפרים, מתנשאת גבעה דרומית לראש העין ועליה מגדל. שמו העברי הקדום "מגדל - יבא"²²¹ את השם "יבא" רואים כשיבוש של יפה או יפו. המגדל מתנשא לגובה 141 מטר, וממנו ניתן לצפות על מישור החוף והרי שומרון.

המקום ניזכר לראשונה בתקופה הרומאית, כאשר הקנאים היהודים התבצרו בו מפני צבאות רומא בפיקודו של נציב סוריה וא"י קסטיוס גאלוס, שחנה בתל-אפק בשנת 66 אחה"ס.

המצודה הצלבנית שנבנתה במקום בראשית המאה ה-12 נקראה בשם "מיראבל" "פלא היופי". בשנת 1187 נכבש המקום ע"י אל-עאדל אחיו של צאלח אל-דין ובשנת 1191 הרסו המוסלמים את המבצר ונבנה מחדש בתקופה הממלוכית. שמו הערבי "מג'דל - צאדיק" על שמו של השייך צאדיק אל-גימעאני, שהקים במקום כפר ערבי במאה ה-19. על המשקוף בכניסה לחצר המצודה ניתן לראות כתובת: "מרטריון" (מקום מות קדושים) של הקדוש הנוצרי קריקוס משקוף זה כנראה נשדד מכנסייה ביזנטית או ממבנה קבורה ביזנטי, והונח שם בשימוש חוזר. לכל אורך המצודה מצויים אשנבי ירי.

ראש העין בימי המנדט

בתקופת המנדט הבריטי, הוקם בראש העין בסיס תחמושת ואפסנאות לצבא הבריטי, נסללו דרכים שחברו את הבסיס עם שני בסיסים אחרים באזור: בית

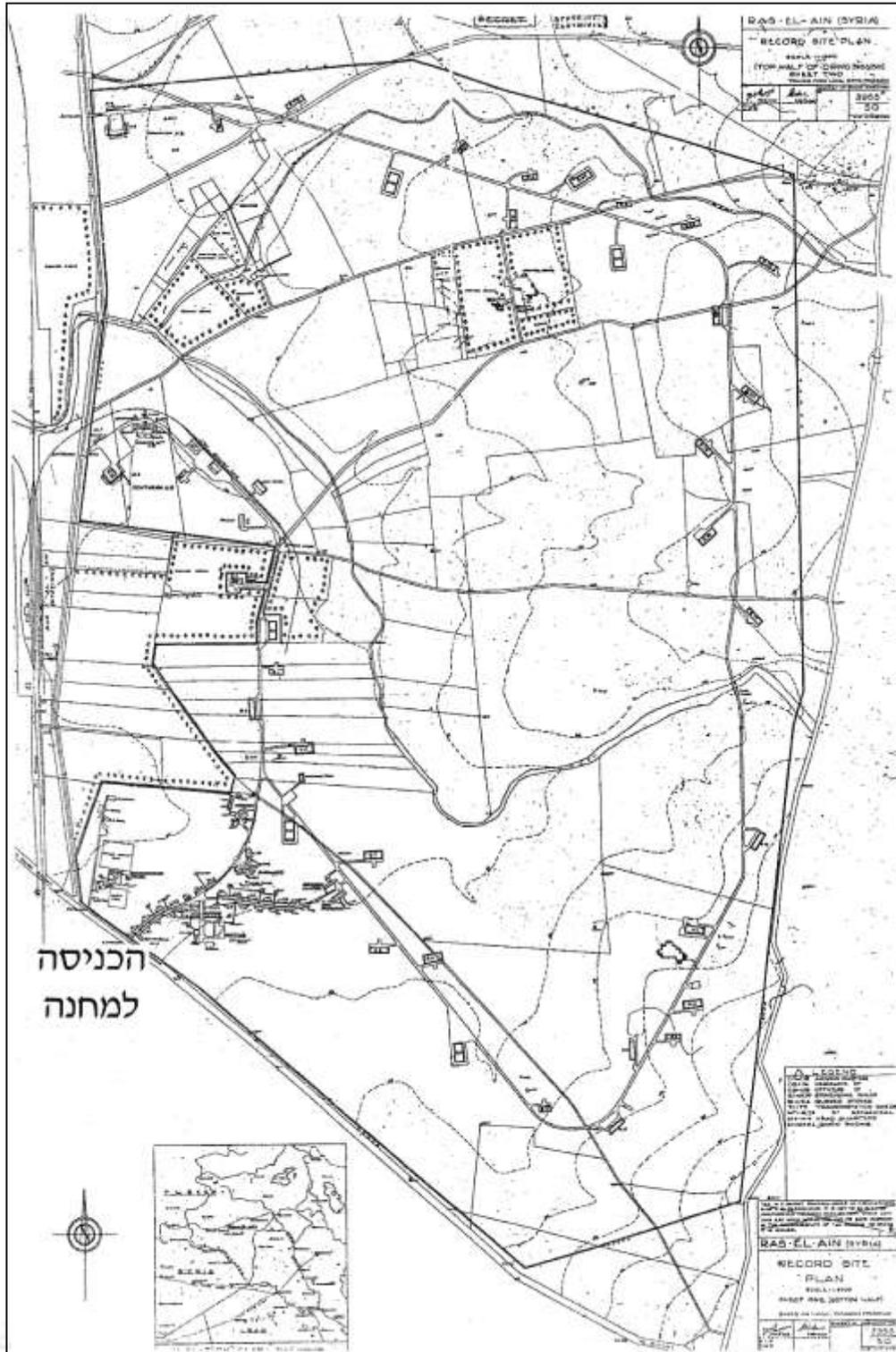
²²¹ אביצור שמואל, הירקון, עמ' 53.

- ראש העין

נבאללה ששמש כבסיס תובלה וכפר סירקין כשדה תעופה צבאי.

תרשים המחנה הבריטי בראש העין נערך בשנת 1930, הבסיס נבנה מספר שנים מאוחר יותר.

■ ראש העין

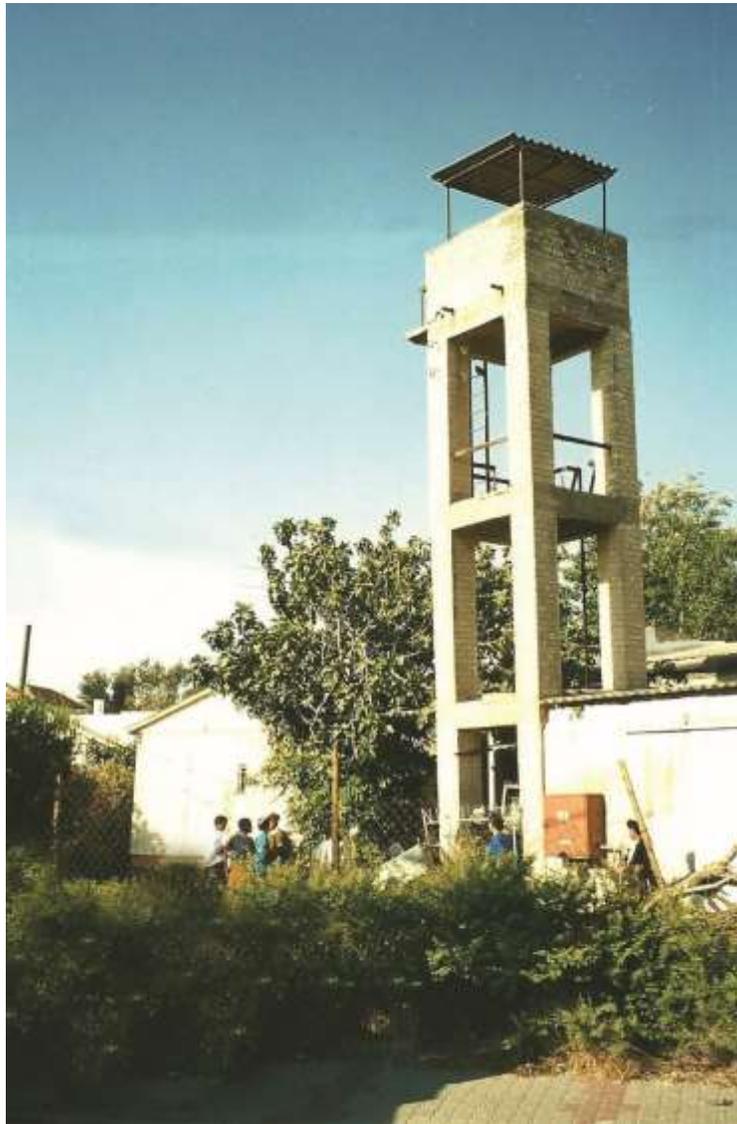
ראש העין

<p>LEGEND</p> <p>C1-C8 AIRMENS QUARTERS C21-C24 SERGEANTS Q^r C25-C28 OFFICERS Q^r S1-S30 STONCHENG SHEDS R1-R4 RUBBER STORES T1-T2 TRANSPORTATION SHEDS M1-M18 Q^r MECHANICAL M3-M6 HEAD QUARTERS M11-M14 GUARD ROOMS.</p>	<p>מקרא התרשים : אפסנאות טייסים מגורי סמלים מגורי קצינים מחסה - האנגרים מחסני גומי מחסה לכלי הובלה בתי מלאכה למכונות ראשי האפסנאים חדרי שמירה</p>				
<p>THIS IS A SECRET DRAWING. UNDER NO CIRCUMSTANCES MUST IT BE REPRODUCED. IT IS NOT TO BE SEEN BY UNAUTHORIZED PERSONS. MUST BE KEPT UNDER LOCK AND KEY WHEN NOT IN USE AND ITS SAFE CUSTODY IS THE RESPONSIBILITY OF THE PERSON TO WHOM IT IS ISSUED.</p>					
<p>RAS-EL-AIN (SYRIA)</p>	<p>ראש העין (סוריה)</p>				
<p>RECORD SITE PLAN SCALE: 1:2500 SHEET ONE (BOTTOM HALF)</p>	<p>תוכנית תרשים האתר קנה מידה: גליון אחד</p>				
<p>BASED ON LOCAL DRAWING FWA/58/48</p>					
<table border="1"> <tr> <td data-bbox="267 1491 422 1648"> <p><i>Forshaw</i> FOR DAW E.L.B A.B.E</p> </td> <td data-bbox="422 1491 592 1648"> <p><i>Hebb</i> FOR DAW</p> </td> <td data-bbox="592 1491 738 1648"> <p>SECRET NO</p> </td> <td data-bbox="738 1491 933 1648"> <p>INDEX D-RAC 70471 3955 50 AIR MINISTRY 40'S 29</p> </td> </tr> </table>	<p><i>Forshaw</i> FOR DAW E.L.B A.B.E</p>	<p><i>Hebb</i> FOR DAW</p>	<p>SECRET NO</p>	<p>INDEX D-RAC 70471 3955 50 AIR MINISTRY 40'S 29</p>	<p>חיל האוויר המלכותי אוקטובר, 1930</p>
<p><i>Forshaw</i> FOR DAW E.L.B A.B.E</p>	<p><i>Hebb</i> FOR DAW</p>	<p>SECRET NO</p>	<p>INDEX D-RAC 70471 3955 50 AIR MINISTRY 40'S 29</p>		
<p>TRACER 489 OCT</p>					

- ראש העין

הבסיס בראש העין

הבסיס היה של יחידת התחזוקה של חיל האוויר המלכותי הבריטי. המחנה כלל מחסנים גדולים - "האנגרים" שאוחסן בהם ציוד כללי וחלפים למטוסים, תחמושת ואפסנאות שכללה את כל הפריטים הנחוצים לטייסים ולמטוסים. במחנה היו מבני מגורים לצוותי חיל האוויר שכלל מגורי סמלים ומגורי קצינים. הייתה מפקדה וכן בתי מלאכה. באזור המגורים ובתי המלאכה נבנו מגדלי שמירה עם זרקורים שהאירו בלילות את המתחם כולו.

מגדל השמירה במחנה אי' בראש העין

■ ראש העין

כיבוש ראש העין במלחמת השחרור

בהתאם לתוכנית החלוקה, הבסיס הבריטי בראש העין נכלל בתחום מדינת ישראל. אך בסיום המנדט ביום 15/5/48 הבריטים מסרוהו לערבים. השליטים החדשים הציבו שם יחידה עיראקית, ששלטה על צומת דרכים חשוב זה ורק מרחק של מאות מטרים, הפרידו בינו ובין מפעל המים שסיפק מים לירושלים. פעמיים ניסה צה"ל לכבוש את המקום, ניסיון ראשון נערך ביום 30/5/48 ע"י כוחות אצ"ל בהתאם לבקשת מפקדת ההגנה. איתן לבני²²² מפקד האצ"ל שלח שתי פלוגות לצורך זה, יש לציין, שזו הייתה הפעם האחרונה שאצ"ל פעל באופן עצמאי, חוץ מירושלים ששם הותר להם לפעול שלא במסגרת צה"ל עד לאיחוד הסופי. הניסיון נכשל והערבים המשיכו לשלוט באזור במשך כחודש ימים.

סיפורו של לוחם אצ"ל שלום מסורי²²³:

בראשית חודש מאי 1948 אחרי כיבוש יפו שבתי עם מחלקתי לחדרה, המחלקה הייתה זקוקה למנוחה ולהתאוששות, בימים אלו סקרתי את מצב המחלקה והחלטתי לנפות מספר לוחמים שהיו תשושים והלומי קרב, במקומם קבלתי לוחמים אחרים. לקראת סוף חודש מאי נקראתי עם המחלקה להגיע בדחיפות למחנה הצבאי בכפר סירקין שליד פתח תקווה. כשהגענו לשם התברר שאצ"ל נתבקש ע"י מפקדת חטיבת אלכסנדרוני לכבוש את ראש העין ואת מבצר מגדל צדק ואנטיפטרוס שמוחזקים ע"י צבא עירקי ואנשי כנופיות. מחלקתי הצטרפה לפלוגתו של צבי קניג המכונה "שיי". נערכנו להתקפה על היעד שהיה במרחק של כארבעה ק"מ. סמוך לשעה ארבע לפנות בוקר התקדמנו לעבר היעד באפלה מוחלטת ובשקט. עם התקבל האות פרצנו אל מבצר מגדל צדק בשלוש פרצות בהתאם לתכנית, כאשר אנו נהנים מגורם ההפתעה ומפעילים את כל כוח האש של המחלקה לעבר האויב. תוך כדי ההסתערות הראשונה נפגעו מספר לוחמים אולם ההתקדמות לא נעצרה

²²² לבני איתן, המעמד, מבצעים ומחתרות, עמ' 297-293.

²²³ שלום מסורי: מתוך חוברת: זיכרונות ממלחמת השחרור בשירות האצ"ל 1944-1948: החבלה בעמודי הטלגרף, הפעולה ברכבת התשלומים, החבלה במועדון הקצינים הבריטי, ההתקפה באגרונוק, הפעולה בתל אלון, רכבת הדלק, ליל ההלקאות, המוקשים, פיצוץ גשרים ומסילות, כלא עכו, כלא ירושלים, עתלית, רכבת הנשק, אלטלנה-יוני 1948.

■ ראש העין

לרגע. בשדה הקרב נשמעו הדי התפוצצויות מכל עבר. אש חזקה מומטרת על הלוחמים ללא הרף ועם עלות השחר הקרב נעשה קשה יותר בשל המאמץ לפעול במשנה זהירות ולהימנע מלהתגלות לעיני האויב. ממטה הגדוד ראו סימני נסיגה של הכוחות העירקים הסדירים ואנשי הכנופיות. האותות הללו עודדו את הלוחמים להגביר את לחצם על האויב הנסוג עד למנוסתו ותבוסתו ובזה הסתיימה פעולת כיבוש ראש העין. ההרוגים מכוחותינו פונו מיד ע"י היחידה הרפואית שהתלוותה אלינו והפצועים פונו לבית החולים. בסיכום המפגש לאחר הכיבוש נמסר לנו ע"י מפקדת הגדוד כי סוכם עם מפקדת החטיבה כי בשעות הצהרית ישלחו יחידת חיל מצב להחליף אותנו ועד אז עלינו להישאר ולשמור על האזור ששחרר עד בוא המחליפים. אך לצערי שתי הפלוגות ומפקד הגדוד עזבו את השטח לפני הגעת הכוחות המחליפים. נותרתי אני עם מחלקתי ומספר לוחמים מהעתודה הגדודית "כמתנדבים" להישאר ולתחזק את החזית עד שנוחלף כמובטח. בעוד אנו מנסים לעכל את האירוע וממתינים ליחידה המחליפה מודיעים לי כי הצופה באחד המגדלים רואה תנועת חיילי אויב יורדים בהמוניהם לכיוון ראש העין. טנק האויב נע לכיוון המשוריין תוצרת עצמית שלנו ולאחר שאירעה תקלה במשוריין הוראתי לנטוש אותו באופן מידי. התקדמות האויב נמשכת ועזרה מהחטיבה לא מגיעה במצב זה החלטתי על דעת גורמים שנשארו ממטה הגדוד לתת הוראה לכל הכוחות לסגת באופן מידי. התכנסנו במחנה סירקין שפופים ומובסים, ושכחנו שרק לפני שש שעות זכינו בניצחון מוחץ ושבחים רבים. ועמדה השאלה מה גרם לתבוסה אני לא זוכר שנערך תחקיר שיברר את הסיבות לכישלון. לי אין קושי להצביע על סיבת המחדל החלטת מפקד הגדוד לשחרר את שתי הפלוגות לפני שהגיעו המחליפים וכן החלטתו לעזוב את המקום ובכך הפקיר את החזית ואת הלוחמים לגורלם.

■ ראש העין

נסיון שני במבצע "פֶּתֶק", ביום 10/7/48 חטיבת אלכסנדרוני,²²⁴ שעסקה במסגרת מבצע "דני" בכיבוש איזור רמלה לוד, קבלה הוראה מראש הממשלה ושר הביטחון דאז, מר דוד בן גוריון לבצע את מבצע "פֶּתֶק". מחשש שהשתלטות כוחות ערביים על שטחי המחצבות בראש העין מהווה איום על פתח תקווה ועל מקורות המים, שסיפקו מים לירושלים, כ-13,000 קוב מים ליממה, לכן חובה הייתה על צה"ל להשתלט על איזור חיוני זה. הקרבות נמשכו שלושה ימים, עד שהחיילים העיראקים נאלצו לנטוש את מגדל צדק ומכאן הדרך לראש העין הייתה פתוחה וביום 13/7/48 החזיקו כוחות אלכסנדרוני בכל האזור.

²²⁴ חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות, אלוף משנה גרשון ריבלין, ורס"ן צבי סיני עורכים, עמ' 179-177.

■ ראש העין

מתימן לראש העין

העלייה הגדולה מתימן החלה בחודש יוני 1949. עד חודש ספטמבר רוכזו העולים במחנות המעבר: עתלית, פרדסיה ועין שמר. במרוצת חודש ספטמבר הגיעו 8,864 עולים ובאוקטובר הגיעו 11,445 עולים מתימן. הסוכנות נאלצה לפתוח את מחנה ראש העין לקליטת העולים הרבים. במחנה היו מבנה אחסון, האנגרים ענקיים, ששמשו בזמנו את הצבא הבריטי. מבנים אלו, בנוסף למאות אוהלים, היוו מקום אכסניה זמנית לאלפי העולים מתימן שנקלטו בראש העין. בסך הכול הגיעו לישוב²²⁵ כ-15,898 עולים מתימן, שפוצלו לשלושה מחנות בראש העין.

מחנה - א 4,961 נפש.

מחנה - ב 5,761 נפש.

מחנה - ג 5,176 נפש.

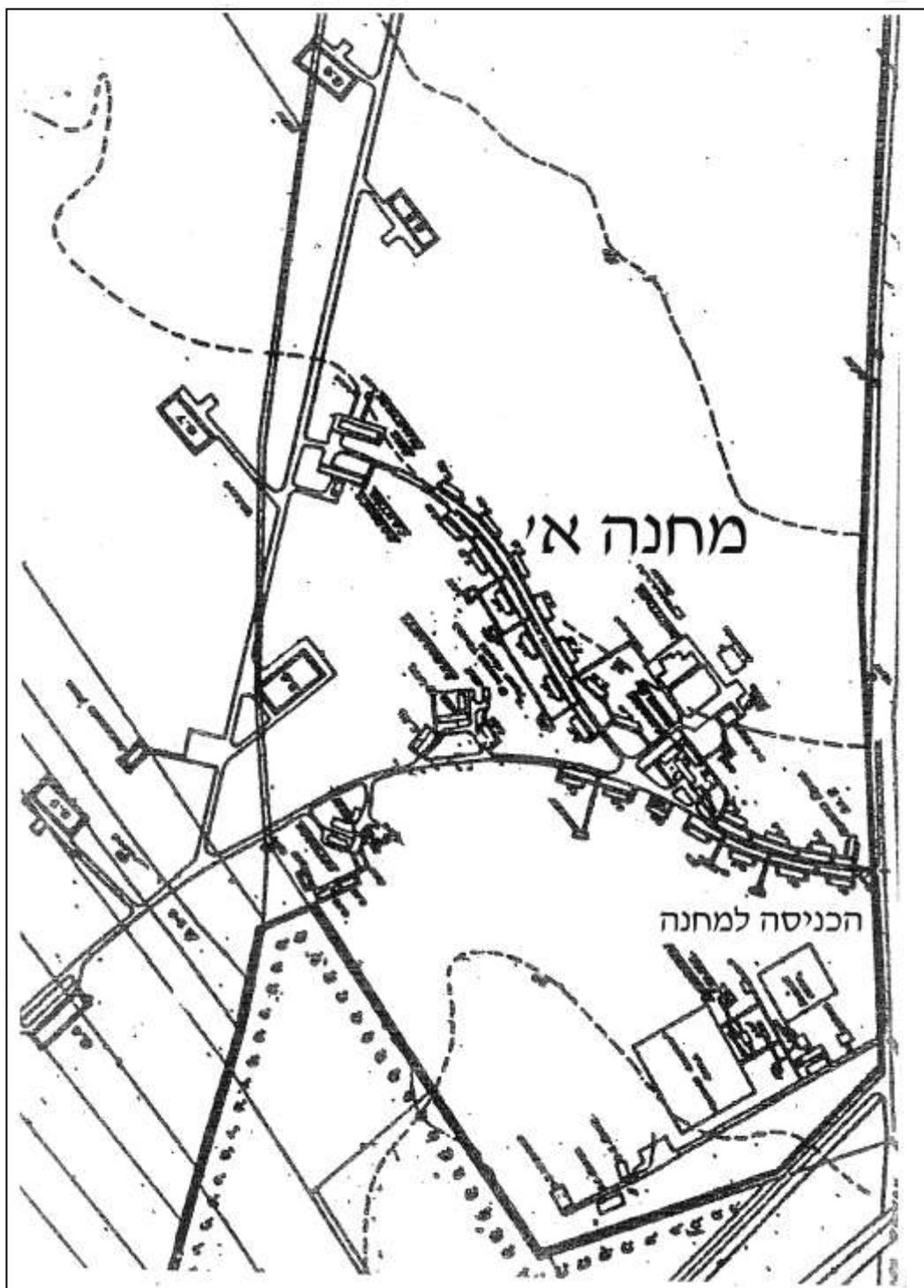
כשני שלישים מהם הועברו ושוכנו במעברות, בכפרים ובמושבים חקלאיים בגליל, בפרוזדור ירושלים ובנגב. כ-5000 נפש התיישבו בראש העין.

אחיות בלבן מלוות את העולים במחנה ראש העין, 1950

²²⁵ יצארי מרדכי, חיים סוערים, עמ' 142. וכן חיים צדוק, משא תימן, עמ' 283.

■ ראש העין

תרשים מחנה א בראש העין, המבנים הבריטים ששמשו כמרכז העסקים.

■ ראש העין

רשימת העסקים במחנה א':²²⁶

העולים החלו ליצור חיי קהילה. מחנה א' נחנך למרכז המסחרי הראשון בראש העין, המבנים הבריטים שמשו בשנים הראשונות כמרכז העסקים ומוסדות הציבור. במרכז העסקים היו:

צורפים, מסעדות, מאפיות, קצבים, בית מטבחים, סנדלרים, מוכרי קאת-גאת, קיוסקים, מייצרי בשמים, אורגים, רוקמים, מוכרי בגדים, משחקי מזל, חנות למכירת ספרים, חנות לממכר דגים, אינסטלאטור, ספר, צלמים, מכולת, מפעל לעיבוד יהלומים, יצור לחוח, שען, מסגר, רפדים, מוכרי תבלינים, סוחרי כלי נחושת, קדרים, נגריה, כורכי ספרים, סופרי סתם, מעבדי עורות, מפעל לעיבוד טבק, חנות תקליטים ומאפיית לחם.

חלק מבעלי העסקים השתמשו בכלים ובידע שהביאו איתם מתימן. הצורפים עבדו בכלים ובשיטות כפי שהכירו בתימן. הקצבים מכרו את הבשר לפני השחיטה, כפי שנהוג היה בתימן, כך שהם חלקו מיד את הבשר ללא שהות וללא צורך במערכת קירור, ומה שנותר מיד נמכר. היו קונים שהגיעו מפתח תקווה על מנת לקנות בשר טרי. שוק הירקות היה גדול ולמעלה מעשרה ירקנים הביאו סחורה טרייה כל יום. עושה הבשמים רכש את מיומנותו בתימן והיה יכול להכין בשמים לפי בקשת הלקוח. תחילה היה מכין דוגמית, ולאחר שהקונה הריח והבושם מצא חן בעיניו, היה מכין לו את הכמות המבוקשת. כך כל מי שפתח עסק, היה לו בדרך כלל ידע מוקדם מתימן והשתמש בכלים כפי שהכיר או הביא מתימן.

מוסדות ציבור שהיו קיימים במחנה א'

בית כנסת, לשכת הסעד, לשכת המס - רכישת בולים לקופת חולים, בית חולים הדסה, בית ספר אוהל שלום, בית תינוקות, בית ספר אגודה, גני ילדים, חדרי שרותים, באר מים, מגדלי מים, מגדלי שמירה, בית ספר מיפתן, בנק הדואר, לשכת העבודה, סניף הפועל, בית"ר, מכבי ובית קולנוע.

²²⁶ רשימת העסקים ומוסדות הציבור כפי שנמסרה ע"י מר נפתלי שמחי יו"ר עמותת בית מורשת יהדות תימן ומר נסים

■ ראש העין

מבנים בריטים במחנה א, שמשו בשנים הראשונות כמרכז העסקים ומוסדות הציבור

■ ראש העין

מגדל המים במחנה א' ראש העין

■ ראש העין

השלג בראש העין, פברואר 1950

■ ראש העין

מצילומי לשכת העיתונות הממשלתית, פריץ כהן, 5/2/1950.

המאבק להכרת ראש העין כישוב קבע

הסוכנות היהודית החליטה לסגור את מחנה ראש העין ולפזר את העולים שנותרו בו לאזור הנגב. להעברת העולים הוזמנו 14 משאיות, והיה ניסיון לאלץ את התושבים לעלות בכוח למשאיות. התנגדות התושבים הייתה רבה. בראש המתנגדים עמדו מנהיגי הקהילה²²⁷ הרב צדוק יצהרי ומר שלום ישעיהו מנצורה יו"ר וועד מחנה - ג. הם הזעיקו את יו"ר התאחדות התימנים זכריה גלוסקא להתייעצות, וסוכם על דעת כל חברי הוועדים במחנות ראש העין, להתנגד בכל האמצעים לפנוי התושבים מראש העין ולפעול להקמת ישוב קבע במקום.

הכניסה לראש העין בימיה הראשונים צלם: מיכאל כהן

²²⁷ הרב צדוק יצהרי זצ"ל והרב שלום מנצורה זצ"ל היו ידידים טובים בתימן ומלאו תפקידים כמנהיגי קהילה בבואם לארץ הם המשיכו במנהיגותם לטובת כלל העולים מתימן ובמיוחד לטובת תושבי ראש העין, הרב יצהרי נבחר ליושב ראש הוועד הראשון בראש העין ואילו הרב שלום מנצורה שמש כ- 12 שנה ראש המועצה המקומית.

■ ראש העין

הוטל על שלום ישעיהו מנצורה, לנסוע למשכן נשיא המדינה דר' חיים ויצמן ברחובות ולמסור לו מכתב שנחתם ע"י חברי הוועד ביום 29/4/51 כ"ג בניסן תשי"א. ²²⁸ במכתב מתרעמים חברי הוועד על אי קיום ההבטחות מהסוכנות היהודית, שהמקום יהיה מושבם הקבוע של חמשת אלפי הנפשות שנשארו בראש העין. "והנה קפץ עלינו רוגזו של מנהל המחנה יעקב עזיזוף וחבריו אשר נתנו עיניהם במחננו. היום משך שישה חודשים, חורשים רעה לנו ורצונם לעקור אותנו ממקומנו, מקום שבו השקענו כוחותינו וסדרנו את האוהלים והחדרים המעטים שיש לנו.

אנחנו הודענו למנהל, בעצמנו, שלא נזוז ממקומנו בהחלט ולא ניתן למי שהוא ליכנס במקומנו לכמה טעמים (שיתחדשו להבא מפריצות). לשמור על דתנו ומנהגותינו, כמצווה עלינו מבלי צרות וחרפות מאחרים. אשר לא מבינים מצבנו ומנהגותינו, ובה הודענו לסוכנות ובעיתון ידיעות. וכאשר ראינו כי מנהל המחנה לא הניח לנו, פנינו למרכז התאחדות התימנים, שהוא מוסד עליון שלנו ובקשנו שיתערב לטובתנו. סודר ראיון ע"י מרכז ההתאחדות עם ד"ר יוסף טל אתנו, והופיעו יו"ר התאחדות התימנים ומזכירה. ד"ר יוסף טל, אחרי שמעו את דברינו ואת דברי יו"ר ההתאחדות, התבטא ביטויים קשים נגד יו"ר התאחדות התימנים והראה פנים זועפות לנגדנו ולא רצה לדבר יותר, כאילו התימנים ח"ו כזבובים ויתושים. ומפני שאין לנו מישהו בסוכנות להמליץ, הם מחליטים עלינו רעה, כלומר "לי יאורי ואני עשיתיני". אנחנו פונים אל מע' כב' הנשיא אם תקר נפשנו בעיניך בבקשה להתערב בדבר ולדאוג בזה תיכף שלא ינשלו אותנו, ושיחליפו זה המנהל במנהל אחר, ולבטל הגזירה, ולמהר בבנין הבתים כאשר הוחלט. אנחנו מודיעים שלא נסבול שיוציאונו ממקום זה, בשום פנים ואופן לא נעזוב את מקומנו אפילו נמות בו.

אנחנו מבינים שיש להם כוח וצבא כמו שאומר המנהל, אבל הם יבואו אלינו בכוחם ואנחנו בכוח ה' אלוהי ישראל לא ניתן לנצל אותנו. התערבות כבודו תימנע מריבה גדולה. אנו רוצים שלום אבל לא מוותרים על מקומנו, וכל משא ומתן לא ננהל כי אם דרך מוסדנו הנקרא מרכז התאחדות התימנים, לתשובת כב' נחכה".

²²⁸ מתוך לקט, פעילותו של מנצורה, בתוך חוברת התאחדות התימנים, גם, מרדכי יצהרי חיים סוערים עמ' 413.

■ ראש העין

חיים צדוק בספרו²²⁹ "משא תימן" מעיד שהפיכת ראש העין ליישוב קבע לא היה עניין מתוכנן. אומנם חלק מהעולים נקלטו במקומות עבודה בפתח תקווה, גם הנשים בחלקן מצאו עבודה במשקי הבית בישובי האזור. אך ההחלטה באה מגיורא יוסף טל, שהיה ממונה על הקליטה כשר העבודה בשנים 1950-1952. וכך הוא כותב: "הפתיע אותנו כאשר הודיע יום אחד, כי הוא החליט להביא לדיון בממשלה ובסוכנות היהודית הצעה להפוך את ראש העין ליישוב קבע. היינו המומים מהודעתנו הפתאומית של גיורא ונסינו לשכנעו כי הוא הולך לבצע דבר שיהווה לדעתנו בכייה לדורות. גייסתי למאבק בתוכנית זו את ישראל ישעיהו ופעילים אחרים, אך לא הצלחנו והצעתו של גיורא נתקבלה. נימוקנו העיקרי נגד הצעת גיורא היה, כי עיירה בת שבעת אלפים נפש המאוכלסת ביוצאי תימן בלבד, תישאר בפיגור חברתי. הוא ניסה להרגיע אותנו באומרו, כי עם הזמן יופנו למחנה ראש העין עולים מארצות אחרות, אך אנו לא היינו בטוחים בכך. ואעפ"י כן, משהוכרע הדבר, לא נשאר לנו לקוות ולצפות כי חששותינו יתבדו, וכי ראש העין תיהפך במרוצת הזמן לעיירה הומוגנית מתקדמת כשאר ערי ישראל".

השאלה מה הניע את יוסף טל לקבל החלטה זו, יתכן שהפנייה לנשיא המדינה הייתה בין הגורמים לכך. לפי דברי מנצורה, עוד באותו יום שנשיא המדינה קבל את מכתבם הוא הודיע לסוכנות היהודית להשאיר את העולים בראש העין, ולהכריז עלינו כיישוב קבע. קליטתם של העולים כפועלים בישובי הסביבה, הימצאותם של מבנים בריטיים שמשמשים כמבנה ציבור וחלקית אף למגורים, והמצאתן של קרקעות לבנות בתים וגם להקים משקי עזר, כל אלה מסייעים בקליטתם, במיוחד, בתקופת הצנע של מצוקה כלכלית, מחסור במזון ובעבודה באותה תקופה. לכן עדיף להכריז על ראש העין כיישוב קבע, הצד החברתי ובעיות המיזוג הטרידו אותו פחות.

היעלמותם של תינוקות ופעוטות מבתי החולים ובתי התינוקות

פרשת היעלמותם של הילדים החטופים או הנפטרים. הייתה בכותרות במשך תקופה ארוכה, עד היום, 62 שנה אחרי עליית על כנפי נשרים, עדיין משפחות רבות רוצות

²²⁹ צדוק חיים, משא תימן, עמ' 189-190.

■ ראש העין

לדעת מה עלה בגורל ילדיהם, שנעלמו בשנים 1949-1954.

הוקמו ארבע וועדות רשמיות לחקירה:

- 1) וועדת בהלול - מינקובסקי, הוקמה ב-1967 דנה ב-342 תלונות.
- 2) הוועדה הציבורית, במקביל לוועדת בהלול הוקמה ועדה ציבורית שכללה פסיכולוגים, רבנים וראשי רשויות. היא גם הסתמכה על מחקרו של דב לויטן מאוניברסיטת בר אילן, היא פרסמה את מסקנותיה בשנת 1986.
- 3) וועדת שלגי, הוקמה בשנת 1988 וועדה זו קיבלה עדויות חדשות על 301 ילדים וקבעה לגבי 65 ילדים שגורלם לא ידוע, השאר נפטרו.
- 4) וועדה חקירה ממלכתית, הוקמה בשנת 1995 בעקבות הדרישה של עמותת "משכן אוהלים" שבראשה עמד עוזי משולם. הוועדה בדקה למעלה מ-800 מקרים ומסקנותיה פורסמו בשנת 2001 לגבי 56 ילדים גורלם לא ידוע. וקיימת אפשרות כי נמסרו לאימוץ באופן מסודר. לגבי 733 מקרים נקבע באופן וודאי כי נפטרו.

העלייה ומשבר הערכים בחיי המשפחה

משבר ערכים בין מעמדו של האב בתוך המשפחה, שעל פיו יישק כל דבר, לבין החופש במדינה דמוקרטית, בה כל אחד מבני המשפחה יכול להביע את דעותיו ולעשות כרצונו. משבר ערכים זה יצר לא אחת קרעים בתוך המשפחה המסורתית. ההסתגלות למערכת ערכים חדשה בה האישה, הבת והבן הם בעלי זכויות שוות בתוך המשפחה, נמשך מספר שנים לא מעטות. מעמדה של האישה, כמפרנסת המביאה הכנסה קבועה לצורכי כלכלת המשפחה, הגדיל אף הוא את הירידה במעמדו של האב. הבת, שלא זכתה ללמוד בתימן, התחנכה ולמדה בבית הספר כפי שהבן התחנך. המציאות הטכנולוגית שקיימת בישראל הביאה לעולים פתוח ויצירה, נרכשו מקצועות חדשים, ונוצרה מערכת חינוך מתקדמת שלהן זכו, הבנים והבנות ללימודים במקצועות שונים, שלא היו קיימים בתימן.

ראש העין בשבילי המורשת

עולי תימן הגיעו לארץ ישראל חדורי אמונה דתית, מסורות יהודיות עתיקות נשמרו על ידם במשך אלפי שנים. תקוותם הייתה שבבואם לארץ ישראל אמונתם זו תגבר.

■ ראש העין

אולם דווקא עם העלייה לארץ החלו השנויים, דוגמה בולטת לכך, שמירת השבת. בתימן לא היה יהודי שלא שמר את השבת כהלכתה. קיימות עדויות שגם האימאם יחיא בתימן הקפיד מאד שיהודים ישמרו את השבת ויהודי שמחלל את השבת אחת דינו בבית הסוהר או שיתאסלם.

עולי תימן ברובם הגדול הצליחו לשמור על המסורות שהביאו איתם מתימן: הקריאה בתורה, בהגייה כפי שנהגו בתימן, המבחין במשמעות המילה, בניקוד ובטעמים כפי שנהגו בתימן. יש הטוענים שריבוי המחלוקות בבתי הכנסת התימנים מקורו בהקפדה על קריאה נכונה ודיוק בתפלה ובקריאת התורה. תופעה בולטת בראש העין, אך אינה ייחודית לה, היא ריבוי בתי הכנסת כפי שהיה בתימן, מקור התופעה הוא ברצון לזכות כמה שיותר להיות שליח ציבור או לעלות לתורה.

חדר המורי

רבים מתושבי ראש העין התימנים שולחים את ילדיהם בסוף יום הלימודים לחוגי לימוד הקריאה בנוסח יהודי תימן אצל המורי²³⁰ או שהם מלמדים את הילד בבית. קיים נוהג שהילד בהגיעו לגיל 7-8 כבר עולה לתורה וקורא את "שישי" או מתרגם את הפרשה או ההפטר. חשיבות לימוד הקריאה בהגייה התימנית רבה מאד הדיוק בהגיית האותיות ובשמירה על מובנה המדויק של המילה הן נכס חשוב לשימור הלשון העברית.

²³⁰ על חדר המורי בתימן ומערכת החינוך, ראה הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 51-54

■ ראש העין

חדר המורי, במרכז למורשת יהדות תימן רה"ע עיצוב יעל מאור- יעקב

בית הכנסת "אלבום" בראש העין

בית הכנסת אלבום נקרא על שם ספר תורה עתיק הנקרא "אלבום" הספר הוא בן מאות שנים, והוא נכתב בקדושה ובטהרה וללא הוצאת הגה מהפה כל זמן הכתיבה, ולכן הוא מכונה "אלבום". הספר הובא מהעיר "שאחדיה" בתימן בעליית על כנפי נשרים בשנת תש"ט - תש"י 1949-1950. מייחסים לו קדושה יתירה ורבים הבאים לבית הכנסת לראות את הספר ולבקש מזור ומרפא או ממשאלות ליבם. על הספר כותב העיתונאי, שלמה ברר, שנשלח למחנה גאולה לסקר את העלייה לארץ בדו שיח בינו ובין העולה, שלמה לוי, המספר לו: ²³¹"קיבלתי ידיעה כי בעוד כמה שבועות תבוא קבוצת עולים שתביא איתה את ספר "בוס", זה ספר התורה שנכתב ע"י סופר סת"ם מפורסם, תימני, על עור של כבש, זה כתב יד עתיק בן חמש מאות או שמונה מאות שנה. ואז תראה את גאוות התימנים. לכשיבוא הספר נערוך במחנה "שמחת תורה" ותראה כיצד אנשים רוקדים".

²³¹ שלמה ברר, על כנפי נשרים, עמ' 74.

- ראש העין

סופר סת"ם

מספר תושבים בראש העין עוסקים בכתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות, המיוחד אצל הסופר סת"ם התימני שהוא כותב בקולמוס מקנה ולא מנוצה. היריעות לספרי התורה שהובאו מתימן הן של גוויל.

הגוויל יותר עבה מהקלף וצבעו נוטה בדרך כלל לחום, לעומת הקלף שהוא החלק הפנימי של העור וצבעו לבן. כיום רוב ספרי התורה התימנים נכתבים על גבי קלף.

הזמר והמחול

זמרת יהודי תימן והריקודים הנלווים אליה, נקלטו היטב ע"י החברה המתהווה כיום בארץ ישראל. חלקם של הזמרים והיוצרים תושבי ראש העין הוא רב מאד, הן בשמור מקורי של הזמר התימני והן בהנחלתו לאחרים.

יצהרי מרדכי: סופר חוקר ומשורר, כתב למעלה מעשרה ספרים בנושא יהדות תימן ושירי תימן שחלקם בלשון הערבית. שירים אלה היוו מקור לשירה לזמרים רבים תושבי ראש העין ומקומות אחרים.

מקהלת מזמורי תימן

מקהלת מזמורי תימן של עיריית ראש העין, הוקמה בשנת 1991, כמקהלת חובבים ומונה כ-30 חברים וחברות הנהנים מזמרה שלובת קולות וצלילים. ייחודה נובע משלוב הרמוני-מערבי, בעיבודים יוצאי דופן לשירים תימנים אותנטיים. זוהי המקהלה היחידה בארץ המגישה חומר אתני במרקם הרמוני חדשני. הרפרטואר מגוון, לא רק בשירים תימנים. שיתפה פעולה עם זמרים כאהרון עמרם וגילה בשארי, בערב אתני בתיאטרון ירושלים. הופיעה במופע הצדעה לשרה לוי תנאי ז"ל, זכתה בתחרויות מקהלות אומנותיות, השתתפה בפסטיבל הבינלאומי "שירת

■ ראש העין

הימים בשנת 1998" וזכתה בדיפלומת זהב. המנצח והמוסיקאי, ברק עודד בוגר המדרשה למוסיקה ע"ש לווינסקי ובעל תואר בניצוח, מלווה את המקהלה בעיבודים ובניצוח מיום הקמתה.

המחול

בשנות העלייה הגדולה מתימן במבצע על כנפי נשרים²³² נבקע שבר חד וחריף בין המשך המסורת האתנית ובין אורח החיים הישראלי. החזרה אל מסורת הזמר והמחול הייתה אות וסימן לתהליך ההתערות בארץ. המחול התימני השופע בקרב התרוממות רוח ומבטא התלהבות של שמחה שממית. יש לראות קווי דמיון בין הריקוד היהודי התימני לריקוד החסידי, הם התפתחו בסביבות שונות במרחק אלפי קילומטרים, שונים אלה מאלה תכלית שנוי, אך למרבה הפליאה יש דמיון ביניהם בכמה קווי אופי, בתנועה ובהתלהבות וכן בגעגועים הדתיים ובדבקות המופנים שניהם כלפי שמים, תוך הרמת זרועות נרגשות.

להקת "גיל הזהב" בהופעתה במתנ"ס ראש העין

²³² גורית קדמן, ריקודי יהודי תימן בישראל, בתוך החוברת על התערוכה בשיקגו, 1976, עמ' 13.

■ ראש העין

אין ספק שהריקודים של יהודי תימן השפיעו על הריקוד הישראלי, יותר מאשר מסורות אחרות, לתופעה הזאת כמה טעמים: הריקוד של יהודי תימן לסוגיו בולט במקוריותו ובעושר תנועותיו ושיריו, הוא צמח כחלק בלתי נפרד מאורח חיים, ממנהגי לבוש, מתנועה, משירה, ומלחנים, סגנון מובהק וייחודי שבדיוק כמוהו חיפשו היוצרים של ריקודי העם. "הצעד התימני" נשתרש בתודעתם של שומרי המחול והשפעתו על המחול בישראל.

²³³ המחול התימני הפך למחול לחברה רוקדת, שכלל הציבור יכול לקחת חלק בה. וכך להשתתף בשמחה הכללית. הוא שובץ ברבדיה השונים ועם זאת הוא ממשיך להתקיים ולהתחדש במסגרת המשפחתית והקהילתית. במסגרות אלה משמש המחול כלי ביטוי לתרבות אחת ולמסורת משותפת של פיוט, לחן ומחול.

פריצת המחול היהודי התימני אל מעבר גבולותיו האתניים, התאפשרה דווקא בזכות אהבתם של יוצאי תימן, לפיוט, לזמר ולמחול של ארץ מוצאם. תרומתם של יוצאי תימן לתרבות הישראלית הוא פסיפס של כשרון, ידע, חיוניות ויכולת אומנותית. כל אלה אינם נחלת העבר, אלא הם הווה, ובעלי כוח חיים בלתי נדלה. תרומתה של ראש העין לשימור המחול והזמר התימני בא לידי ביטוי בשמחות המשפחתיות לסוגיהן. אין שמחה ללא שירה וריקוד, ובעשור האחרון כל שנה מתקיים בחול המועד סוכות "פסטיבל תימנה". אלפי אנשים באים לשמוע ולהשתתף בחגיגות הזמר והמחול.

כנס אומנים

במסגרת הפעילות של מרכז מורשת יהדות תימן בראש העין נערך כנס אומנים, מטרת הכנס הייתה לשלב את האומנים במערכת הפעילות בנושאים הקשורים ליהדות תימן בכנס זה השתתפו: זמרים, צורפים וציירים.

²³³ נעמי בהט רצון, מחול תימני בחברה רב תרבותית, בתוך רגל יחפה, עמ' 39.

■ ראש העין

האומנים בחדר הדיואן, ג' ניסן תשנ"ה 3.4.95

חדר הדיואן

המקור לשם דיואן²³⁴: בשפות אירופאיות שונות המילה דיואן פירושה ספה או מקום ישיבה. מסורת הישיבה בחדר הדיואן המשיכה להתקיים גם אצל משפחות רבות ממוצא תימני. אחד מחדרי הדיואן הידועים בראש העין היה חדר הדיואן בביתו של הזמר שלום צברי ז"ל, שבקביעות קבוצת חברים יודעי שירה ישבו בצוותא לעסו קאת, עישנו בנרגילה ושרו משירי הדיואן של שבזי.

משפחות בדיחי וגמליאל בחדר דיואן בצנעא, תרצ"ו-1936 - צלם חייבי יחיאל.

התפאורה בחדר הדיואן: על קירות החדר פרושים לאורכו ולרוחבו בדים פרחוניים הנקראים "בדי סמדר". בדים אלו יובאו בדרך כלל מהודו, ודרך עיר הנמל עדן הובאו לתימן. על הרצפה שטחו "פרייק": עורות של עזים, כבשים או שטיחים. היושבים נשענו על כריות מרובעות או עגולות. במרכז החדר היו נרגילות המהוות חלק בלתי נפרד מאביזרי חדר הדיואן וכן אגרטלים ששמשו בחלקם לפרחים וחלקם

²³⁴ ספר השירים של יהודי תימן נקרא גם "דיואן", בתקופות קדומות לאוסף של רשימות או שירים קרא דיואן.

■ ראש העין

למרקקות. בעל הבית אירח את אורחיו בחדר זה, בדרך כלל ישבו רק גברים, באירוח משפחתי ישבו גם הנשים. הגברים השתמשו בחדר זה בימי שמחה, שרו או למדו תורה עשנו בנרגילה ולעסו קאת, היום זה נקרא "תכזינה". חדר זה היה לו תפקיד מרכזי בהתרגעות ומנוחה ליהודי בתימן, לאחר עמל, אם במסחר או במלאכת כפיים, מצאו להם יהודי תימן זמן לשבת יחד. חדר זה יצר באווירתו מסגרת של תרפיה חברתית, לימוד תורה, ושירת קודש, שיחה והקשבה אחד לשני הביאו להם את הרוגע.

המטבח התימני

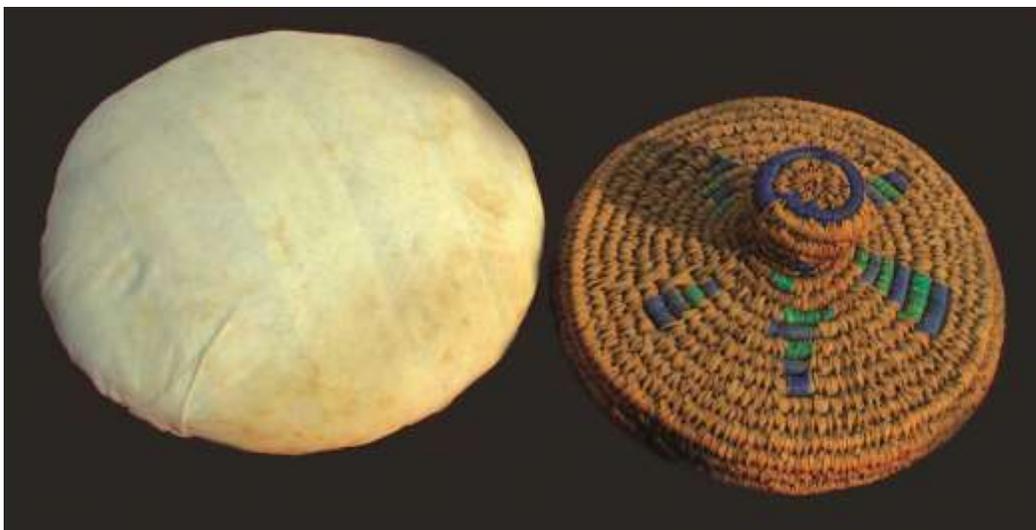
תרומת המטבח התימני לחברה בארץ ישראל רבה מאד: הג'חנון, המלווח, הכובנה, הזחוק, החילבה והמרק נעשו מאכלים של כולם. יש מאכלים תימנים שניתן לקנותם בכל סופר מרקט במקומות שונים בארץ, ובמיוחד בראש העין נפתחו מסעדות למאכלים תימנים. כך, בדומה למחול ולזמר התימני, תבשילי המטבח התימני תפסו מקום נכבד במאכלי ישראל.

שחזור מטבח תימני מקורי, הטאבון - תנור האפייה עשוי מפח וסביבו חימר

■ ראש העין

באמצעות הבערת עצים חממוהו ואפו פיתות.
מרכז מורשת יהדות תימן רה"ע עיצוב יעל מאור - יעקב

המכבזה, כלי לרידוד הבצק והכנסתו לטאבון
מאוסף בית מורשת יהדות תימן

המזחוק, כלי לכתישת הפלפל, השום והכוזברה, להכנת הזחוק

■ ראש העין

מאוסף בית מורשת יהדות תימן

המטחן, ריחיים, לטחינת החיטה מאוסף בית מורשת יהדות תימן

חוגים למלאכות תימן במתנ"ס ראש העין

במתנ"ס ראש העין התקיימו מספר חוגים במלאכות: קליעה, רקמה וקדרות. חלק מהנשים המבוגרות זכרו את המלאכות מתימן.

הקליעה

הקליעה - זו מלאכה שהייתה נפוצה בתימן ונעשתה כתעשייה ביתית וכמקצוע לפרנסה. זו עבודה קלה יחסית ללמידה ולביצוע והיא עונתית.

מיד לאחר חג הסוכות, בשל איסוף הלולבים, השתמשו בחלקי הלולב כחלק ממלאכת הקליעה. במלאכת הקליעה עסקו בעיקר נשים, אך היו גם זקנים וילדים שעסקו במלאכה זו. הנשים קלעו סלים, מגשים ונרתיקים בגדלים שונים ובמגוון צבעים: אדום, צהוב, כחול ובצבע טבעי - שנהב. לקליעת הסלים אספו בדרך כלל לולבים, אך היו אזורים בתימן שבהם השתמשו כחומר קליעה גם בשורשי עץ האורן, או האגמון, הגדל ליד מקורות מים, והוא בעל צבעים טבעיים מרהיבים מחום עד ירוק. קליעת הסלים נעשתה, בדרך כלל בחברותה, תוך כדי שיחה מענייני דיומא או שירה. במתנ"ס ראש העין השתמשו גם ברפיה, כחומר קליעה, בצבעים וגוונים

מגש קלוע מנצרים,
מאוסף בית מורשת יהדות תימן

הרקמה

הרקמה הייתה נפוצה מאד בתימן. היו סוגים שונים של רקמות וכמעט בכל איזור הייתה לו רקמה מיוחדת. מכאן ניתן לומר שהרקמה היא מעין שפה, שעל פיה אפשר לדעת מקום מוצאה ושאיכותה השבטית או האזורית. בצנעא הבירה עסקו נשים יהודיות ברקמה, בדרך כלל, לצורכי בני משפחתן, אך היו גם נשים וגברים שעסקו ברקמה כמשלח יד עיקרי לפרנסתם. הרקמה הייתה חלק בלתי נפרד מהבגד והיא מופיעה על כל חלקי הלבוש. בראש העין ישנן נשים שעדיין ממשיכות לרקום, כפי שהיו רגילות בתימן. במישור הארצי חברת "משכית" בניהולה של רות דיין הקימה מפעל, שבו הועסקו רוקמות יוצאות תימן.

■ ראש העין

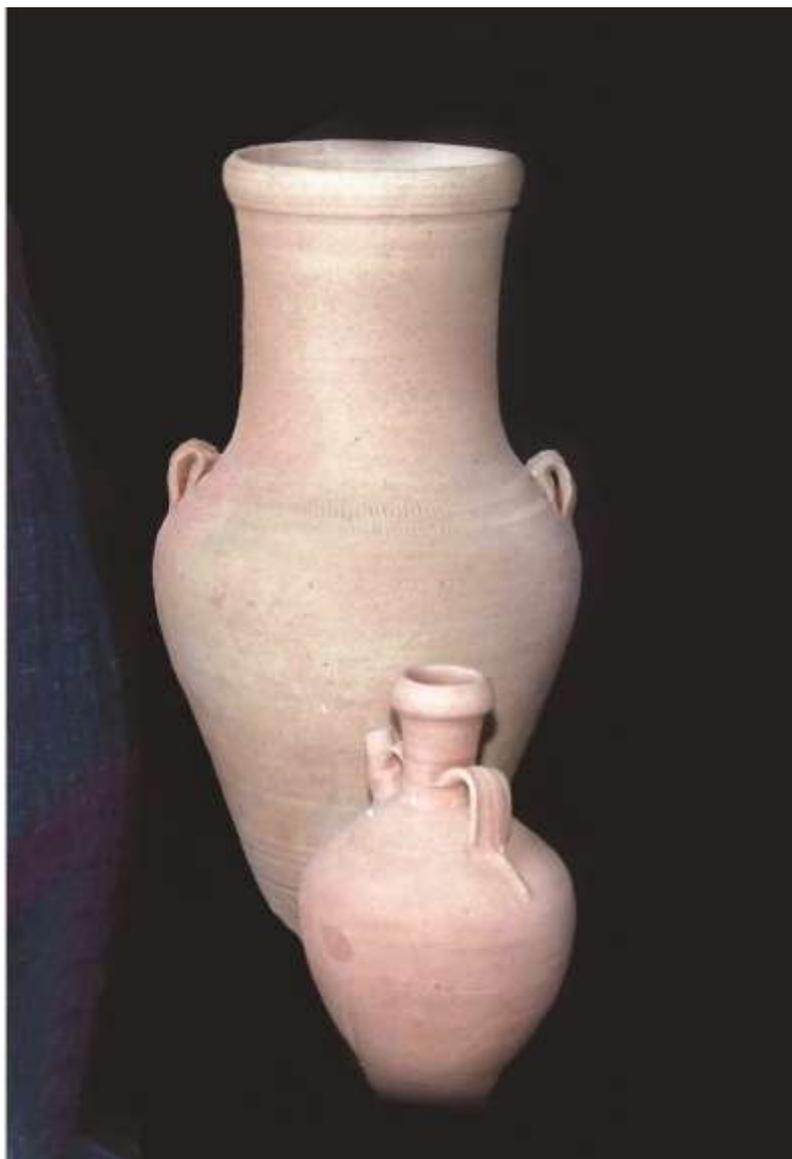

לחקת "גיל הזהב", ראש העין, בהנחייתה של מזל קרטה בלבוש תימני מסורתי מלא. בכל פריט מחלקי הלבוש יש רקמה. בגרוש (קרקוש), בשמלה, ובבתי הרגליים.

בתי רגליים רקומות בעבודת יד. מאוסף בית מורשת יהדות תימן

- ראש העין

כדים, מאוסף בית מורשת יהדות תימן

הקדרות

רוב העוסקים בקדרות בתימן היו יהודים.²³⁵ היהודים התיישבו באזורים בהם נמצאה אדמה מתאימה לעבודת הקדרות. הם הקימו כפרים עצמאים, או שכונות שלמות סמוך לכפרי הערבים, השם "מדאר" משמעותו עוסק בקדרות.

²³⁵ קליין פרנקה, הכלכלה המסחר והמלאכות, מתוך סעי יונה, עמ' 59-60.

■ ראש העין

שלבי העבודה :

החציבה : חציבת החומר בדרך כלל מתוך מערות, כאשר את החציבה בצעו גברים מבני המשפחה.

ההובלה : בוצעה ע"י הנערים שהעמיסו את הפחים המלאים על גבי חמורים והובילו אותם לחצר המשפחתית.

הדריכה : בדריכה השתתפו כל בני המשפחה גם ילדים קטנים המטרה בדריכה או בהכאת החומר ע"י קרשים עם מסמרים, לקבל גרגר דק מאד מאד שיתאים להכנת הכלים.

הסינון : החומר המעובד סונן בנפה מתאימה, החומר המסונן נשמר בכלים עד ליצור.

הייצור : בשלב הייצור השתתפו הנשים והגברים, כל מי שיש לו ידע בהכנת הכלים. הילדים היו כוח עזר ליצרנים והם למדו את המלאכה מהמבוגרים במשך מספר שנים.

השריפה : הכלים נשרפו במשך 48 שעות בתנורים, על מנת שיקבלו חוזק מתאים. האישה, שעסקה יחד עם בני משפחתה בקדרות, חשיבותה גדולה בייצור הכלים והיוותה כוח עזר כלכלי רב, עד כדי כך שלא רצו להשיא את בנותיהם למשפחות קדרים אחרות, רק בתנאי שהללו ישיאו את בנותיהם בשיטת החליפין, כי אחרת הם מאבדים כוח יצרני.

החינה

צמח החינה²³⁶

במקרא שמו נקרא "אשכול הכופר" תפירתו מסודרת בצורת אשכול בדומה לאשכולות הגפן. מוצאו מהאזורים הטרופיים. בארץ הוא גדל בבקעת הירדן באזורים שבהם יש מעיינות מים כמו בעין גדי, יריחו ובואדי פריעה.

צמח הכופר נזכר במקורות היהודים : בשיר השירים א, יד. "אשכול הכופר דודי לי בכרמי עין-גדי". צמח הכופר מופיע גם במשנה, (שביעית, פ"ז, מ"ו) "הורד, והכופר, והקטף, והלוטם יש להם שביעית ולדמיהן שביעית".

²³⁶ זכריה דורי, הפוך והכופר הכחול והחינה, עמ' לח.

■ ראש העין

הרמב"ם בפירושו למשנה זו מזהה בוודאות את הכופר שממנו מכינים את החינה. "והכופר הוא שקוראים לו בערבי אלחנא ויש אומרים שהוא בושם שקורין גריפולי". שימושו הראשוני והעיקרי כצמח בושם, שאותו הפיקו מפרחיו. תמצית העלים שימשה ברפואה העממית, נגד כאב בטן נפיחות ושלשול. תמצית זו טובה גם לחיטוי הפה והחניכיים וחיזוק שורשי השניים.²³⁷ כיום עיקר שימוש צמח הכופר, בצבע המופק מעליו לצורכי קוסמטיקה, לצביעת השער, לקישוט הידיים והרגלים בטקס החינה. מנהג זה נפוץ בקרב: יהודים, ערבים, הודים ופרסים. אצל יהודי תימן פעולת הצביעה בחינה קשורה לרוב בשמחת חתן וכלה, לפני כניסתם לחופה.

אם הכלה מזל לוי ואם החתן זהבה חדד מכינות את תערובת החינה

²³⁷ שם עמי' מג.

- ראש העין

הכנת החינה

מורידים את העלים הירוקים מגבעולי צמח החינה, מיבשים אותם בשמש במשך מספר ימים, יש המוסיפים למשטח הייבוש קליפות של רימון, על מנת לקבל צבע חינה אדום יותר. לאחר הייבוש טוחנים את העלים ואת קליפות הרימון, עד שמתקבלת אבקה, עליה מוזגים מי וורדים או יין ומוסיפים מים בהתאם לצורך. לשים אותה כעיסה וממנה צובעים.

משפחת הכלה עם החתן אחרי צביעת החינה בכפות הידיים

טכס החינה

מלאכת הצביעה מלווה בשירה. תוכני השירים מזכירים ימי ילדות וגעגועים, הכנת החתן והכלה לחיים עצמאיים, פרידה מההורים, מהאחים וקרובי המשפחה. בצביעת החינה לחתן מכבדים תחילה את מנהיגי הקהילה, ולכלה הנשים בחדר המיוחד להן. מורחים מדייסת החינה על הידיים והרגלים יש שעושים צורות גיאומטריות שונות, ויש המסתפקים בעגול בתוך כף היד ועל הציפורניים. ישנן מספר מלבישות בראש העין, שיש להן לבוש כלות ממספר מחוזות בתימן, ולפי בקשת

■ ראש העין

הקבוצות המבקרות בבית מורשת יהדות תימן בראש העין, הן עורכות טכסי חנה. הכולל: הלבשת כלה וחתן, ליווי (זאפה) של החתן והכלה בשירה וריקוד ומריחת החינה בכפות הידיים. ניתנת אפשרות, לאורחים המעוניינים בכך, ללבוש בגדים תימניים ולהצטלם למזכרת.

מרכז מורשת יהדות תימן בראש העין

הרקע להקמת המרכז למורשת יהדות תימן בראש העין

בבית הספר המקיף הדתי ע"ש רוגוזין בראש העין, התקיימה פעילות לימודית וחינוכית במורשת יהדות תימן, פעילות זו הביאה להחלטתו של ראש המועצה המקומית דאז, מר יוסף מלמד, להקים את מרכז מורשת יהדות תימן. מטרתו לפי דבריו: "שיהיה לנו מה להראות לאורחים המבקרים בראש העין על יהדות תימן". בשנת 1979, מוניתי על ידו להקים את המרכז, אספתי מוצגים מתושבי ראש העין ובעזרתה של מזל קרטה רכזת הקשישים הגדלנו את האוסף שכלל: ספרים, כלים, לבוש, מוצרי קליעה ופריטים שונים לחדר הדיואן. נרכשו מאות תמונות ותעודות ממוסדות ציבור. נושאים שלא ניתן להציגם בעזרת מוצגים אוירו על גבי לוחות פלסטיק קשיח עם תאורה פנימית, ע"י הגרפיקאי ישראל חוטר, ונבנו המטבח התימני וחדר המורי, בעיצובה של יעל יעקב-מאור. לתערוכה הוקצו ארבעה חדרים ולובי גדול, להצבת התערוכה השתמשנו גם בפרוזדורים שהובילו ללובי. במהלך הכנת התערוכה בקרו תלמידים, מורים ואורחים אשר סייעו לפתח דיאלוג יוצר ובונה בהקמת התערוכה. כך הצלחתי לארגן מהלך הדרכה של כ-20 נושאים במורשת יהדות תימן.

■ ראש העין

בתערוכה: במרכז מורשת, בבית הספר המקיף הדתי ע"ש רוגוזין ראש העין, 1983.

חזית בית מורשת יהדות תימן, רח' שבזי ראש העין, צילום: רפאל חתוכה יולי 2011.
בעבר המבנה שימש בתקופות שונות: כבית תינוקות, בית מגורים, בית ספר,

- ראש העין

מחסן עירייה ומכבי אש.

- ראש העין

הנושאים בתערוכה

ראשית ההתיישבות בתימן: איור גרפי, בו מופיעות התקופות השונות, שבהן יהודים הגיעו לתימן.

תעודות יוחסין עד יעקב אבינו: הוצגו העתקיהן של שלוש תעודות שפורסמו ע"י מר' יהודה הלוי נחום ז"ל מנהל חשיפת גנזי תימן, שתי תעודות הייחוס לשבט יהודה ואחת היא לשבט לוי משפחת מררי.

משמרות הכהונה: צילום האבן שעליה נחרטו שמות משמרות הכהונה ושהתגלתה ע"י החוקר הבריטי ד"ר וולטר מילר, בכפר בית אלחצ'אר בשנת 1970 צילום זה אף הוא פורסם ע"י יהודה הלוי נחום.

הניקוד העליון הניקוד הבבלי: הוצגו קטעי מקרא בניקוד עליון בהדרכה הסברנו את ההבדלים בין הניקוד העליון, לניקוד הטברניני ומה המיוחד בלשון העברית שבפי יהודי תימן.

הרמב"ם ויהודי תימן: הוצגו קטעים מאיגרת תימן, ציור דמותו של הרמב"ם, במסגרת ההדרכה ניתן הסבר על השפעתו של הרמב"ם על יהודי תימן, בהלכה ובתפילה.

גלות מוזע: הוצגו בצורה גרפית הגורמים לגזירה זו ותוצאותיה כמו כן הוצגו שירים של ר' שלום שבזי ושלוש עשרי המתארים את הגלות.

גזירת היתומים: הוצגו תעודות, תמונות, וסיפורו של שלום דרמי, אחד ממצילי היתומים.

חדר העליות: על הקירות בחדר זה נפרשו תמונות ותעודות המתארות את כל העליות מתימן לארץ ישראל.

■ ראש העין

המצבה לזכרם של העולים שנפטרו בדרכם לארץ ישראל .

ראש העין כמחנה עולים : הוצגו תמונות האוהלים בתקופה שירד שלג.

מפת הקשרים בין המרכזים היהודים ליהדות תימן :

ספרד, איטליה, ארץ ישראל, בבל, מצרים, והסחר היהודי עם הודו, ניתן הסבר על מאפייני הקשרים עם כל אחת מהקהילות.

רבי שלום שבזי : תולדות חייו ואיור קברו, למבקרים ניתן הסבר על ערכה של שירת שבזי ליהודי תימן.

מפת הישובים היהודים בתימן ומפת ישובי עולי תימן בארץ.

חדר תצוגה : לספרים, כלי בית, תכשיטים ולבוש.

חיי הקהילה : מנהיגי הקהילה העאקל, המורי, מעמדה של האישה וחיי המשפחה המורחבת ומלאכות ופרנסות.

השליחים מארץ ישראל לתימן : המטרות וכתבי השליחות.

העיר צנעא והארכיטקטורה בתימן.

חדר הדיואן – חדר הישיבה התימני .

חדר הספרייה לעיון

חנוכת המרכז למורשת יהדות תימן התקיימה ביום רביעי כח' בתשרי תשמ"ד

5/10/1983

- ראש העין

המקורות לאוספים

נעזרנו בחלק גדול מהמוסדות הרשומים מטה מהם רכשנו תמונות, העתקי תעודות, וחומרים שונים להכנת התערוכות .

לשכת העיתונות הממשלתית, תיעדה את "עליית על כנפי נשרים" (מרבד הקסמים) בדצמבר 1949 נשלחו הצלמים : אלדן דוד וקלוגר זולטאן וכתב קול ישראל שלמה ברר, הם הגיעו למחנה גאולה (חאשד) שליד עדן ותיעדו את מהלך העלייה ממחנה גאולה ועד הגעתם לארץ. קיימים גם צילומים ממחנות הקליטה בראש העין, עין שמר ועתלית של הצלמים פריץ כהן וברונר תדי.

בית התפוצות הכין תערוכה הנקראת "יהודי צנעא בעיני החוקרים, הרמן בורכרט וקרל רתיינס". בתערוכה זו הוצגו צילומים של החוקרים²³⁸ וכן שולבו תיאורים מתוך ספרו של יעקב ספיר "אבן ספיר" - "מסע לתימן", שבו הוא מתאר את ההווי והתרבות של יהדות תימן בעת ביקורו שם בשנת 1885.

מר יהודה הלוי נחום ז"ל, מייסד מפעל חשיפת גנזי תימן, השקיע את מרצו, כוחו והונו למחקר, פרסום ושימור כתבים עתיקים. הודות למפעלו פורסמו תעודות יקרות ערך כגון: תעודות יוחסין עד יעקב אבינו, והכתובת על כ"ד משמרות כהונה וכן קטעי מקרא רבים מנוקדים בניקוד עליון, שחלקם מהמאות: ה-13 וה-14 אחרי הספירה.

בארכיון הציוני בירושלים קיים אוסף של מאות תמונות ומסמכים על העלייה וההתיישבות של יהודי תימן בארץ ישראל .

²³⁸ הרמן בורכרט בן למשפחת סוחרים יהודית ערך שלושה מסעות בתימן בשנים 1901-1909 והגיע לאזורים נידחים בתימן במסעו השלישי הוא נרצח. מלבד התצלומים הוא השאיר אחריו רשימות ויומנים אשר שימשו חומר חשוב בחקר יהדות תימן. קרל רתיינס היה גיאוגרף ומזרחן, ערך בין השנים 1927 – 1938 ארבעה מסעות לתימן ושהה בה תקופת זמן ממושכת, במסעותיו אלה יצר קשרים הדוקים עם אנשי שלטון בתימן וכן עם אנשים מארץ ישראל הוא תרם את רכישותיו, חפציו ואומנויות פרי עבודתם של יהודים בתימן למוזיאון בצלאל לימים – מוזיאון ישראל.

■ ראש העין

באוספים פרטיים ישנם צילומים וציורים מהעליות הראשונות. היהודי התימני התגלה כמגלם את הדמויות שבמקרא ובנביאים, ולכן רבים הם האומנים שיצירותיהם עוסקות בדמותו של היהודי התימני.

במרכז תרבות העמים לנוער בירושלים, הוכנה תערוכה כרונולוגית על יהדות תימן בלוחות שגודלן 60/80 ס"מ, התערוכה כללה הסבר על כל תקופה או נושא בשילוב תמונות ואיורים מתאימים.

אוסף תמונות מתימן, שנקרא "צנעא וסביבתה בצילומי יחיאל חייבי" יצא לאור לאחר פטירתו ע"י אשתו ראומה.

חפצי אומנויות רבים: ברקמה, בלבוש, בתכשיטים ובצורפות, היוו מקור למחקרים כמו מחקרו של מנהל בצלאל פרופ' מרדכי נרקיס, שפרסם בשנת 1941 מחקר השוואתי בין האמנות שבצורפות התימנית לבין האמנות מהתקופה ההלניסטית - רומית.

במוזיאון ישראל בירושלים יש אוסף גדול של כלי בית, תכשיטים, רקמה, לבוש וחפצי יודאיקה. חלק מהאוסף הוצג במוזיאון ישראל בתערוכה – "יהדות תימן אלפים שנות תרבות ומסורת", חורף - קיץ תש"ס, האוצרת אסתר מוצ'בסקי-שנפר. באגודה לחברה וטיפוח בנתניה מייסודו של נשיא האגודה, מר עובדיה בן שלום ז"ל קיים אוסף של ספרים בכתבי יד, תכשיטים וכלי בית.

במכון בן צבי בירושלים מצוי אוסף גדול של כתבי יד עבריים מתימן. פרופ' יוסף טובי הכין את הסקירה המדעית לאוסף, בספר "כתבי היד התימנים", הוצאת מכון בן צבי, ירושלים, תשמ"ב.

בראש העין נמצאו אוספים פרטיים, של ספרים בכתבי יד וספרים שהובאו מבתי דפוס באירופה לתימן, והעולים הביאו איתם לארץ. כמעט כל משפחה שמרה על הלבוש והחפצים שהובאו מתימן. חלק מאותן משפחות, תרמו אוספים למרכז מורשת יהדות תימן בראש העין.

- ראש העין

מרכז מורשת יהדות תימן והקהילה

שיתוף הפעולה בין המרכז למורשת יהדות תימן בראש העין לציבור התושבים התאפיין במעורבות רבה מאד הקשישים מהמתנ"ס בראש העין תרמו מוצגים רבים: ספרים, כלים, לבוש, מוצרי רקמה וקליעה, במיוחד יש לציין את עידודה הרב של רכזת הקשישים מזל קרטה בארגון תרומות המוצגים.

התקיימו פעולות במסגרת בית הספר המקיף הדתי "רוגוזין" ראש העין, אירוח הקשישים במרכז מורשת יהדות תימן שהיה בתחום בית הספר, במפגשים אלו השתתפו לעתים שלושה דורות סבים וסבתות הורים לתלמידים ותלמידים. ההערכה הרבה שנתנה לקשישים שעלו מתימן וסיפוריהם, השרו אוירה של שמחה, כבוד והערכה. גם הביקור בתערוכות הגביר את המודעות עד כמה חשוב לשמר את האוספים המצויים בבתי התושבים למען ידעו הדורות הבאים.

שיתוף הפעולה בין בית הספר ומרכז מורשת יהדות תימן בארגון המפגשים "דור לדור יספרו" היה רב מאד, במיוחד ראויה לציון מנהלת החטיבה זילפה בורנשטיין, שהשקיעה מאמצים רבים להצלחתם.

- ראש העין

תוכנית ייחודית ללימוד מורשת יהדות תימן

בבית הספר התיכון הדתי בראש העין הוכנה תוכנית ייחודית בת שתי יחידות לימוד. היועץ המדעי לתוכנית היה פרופ' יוסף טובי, התוכנית יועדה לתלמידי כיתות יוד-י"ב בסיום הלימודים התלמידים נבחנו בחינת בגרות במורשת יהדות תימן, את התוכנית סיימו שלשה מחזורים.

טכס סיום מחזור-א, בתוכנית הייחודית בלימודי מורשת יהדות תימן, תשנ"ד-1994
שנייה מימין ד"ר יוכבד ריעני ז"ל מרצה אורחת. נושא דברים, משה עובד מנהל המרכז.

- ראש העין

השתלמויות מורים

המחלקה לשילוב מורשת יהדות המזרח במחוז המרכז, בשיתוף מרכז מורשת יהדות תימן בראש העין, ערכו השתלמויות מורים וימי עיון. מורים תושבי ראש העין השתתפו בהשתלמויות שהקנו להם גם נקודות גמול, בין המנחים המחוזיים במורשת היו: ד"ר שרונה תם - עמוסי, ונדב תעוז. ביוזמתו ובעידודו של ד"ר יצחק יצחקי, ראש מורשת באגף הדתי, התקיימו פעם בשנה כנסים וימי עיון לכל המנחים המחוזיים במורשת, במסגרת זו הם קבלו הדרכה על התערוכות המצויות במרכז מורשת יהדות תימן בראש העין.

טכס סיום השתלמות מורים, בנושא הציונות בארצות המזרח.
מרצה דר' יהודה עמיר.

- ראש העין

חידונים במורשת יהדות תימן

לתלמידי בית הספר המקיף הדתי בראש העין נערכו חידונים במורשת יהדות תימן. חידונים אלה העלו את רמת החשיבות בלימוד מורשת יהדות תימן, החידון היווה מניע מעודד ללימוד אינטנסיבי. גם נוכחות ההורים הגבירה במידה רבה את הלמידה.

שופטי החידונים היו: פרופ' מרדכי בשארי, עובדיה חזי, הזמר אהרון עמרם, מרדכי יצהרי, טוביה סולמי וד"ר אבינועם צברי.

■ ראש העין

תזמורת המנדולינות של עיריית ראש העין

כאשר הגיעו אורחים חשובים לביקור במרכז מורשת יהדות תימן, בנות התזמורת בהדרכתו ובניצוחו של בני בילסקי, הופיעו בתוכנית האומנותית. הן הנעימו לאורחים בניגון מנעימות ארץ ישראל ויהדות תימן.

הבנות בעת הופעתן. ברקע, בד סמדר, הבד שבו היו יהודי תימן מקשטים את חדרי הדיואן

- ראש העין

מבקרים בתערוכה במרכז מורשת יהדות תימן ראש העין

בתערוכה ביקרו מאות קבוצות של תלמידים, מורים, ומטיילים. בפרק זה מוצגות תמונות האח"מים שביקרו במהלך השנים בתערוכה.

הנשיא יצחק נבון, י"ב באדר תשמ"א, 1981

י"ב באדר תשמ"א
 ליהודי תימן - אהל, טובה ולטובה -
 הגם - אלה ויורקה עם סבי - תימן
 יסוף ננוג טקטי - מתייבנים
 סוף תשס"א
 יצחק נבון

■ ראש העין

רפאל איתן, שמש כרמטכ"ל, עם שחרורו מצה"ל מונה כשר החקלאות, מבקר בתערוכה, 13.11.83

הזכרון והעבודה לא נעם היהודי בארץ - ולראש, היה
 ויביתו - היכולת ללמוד עם מסורת ועבר, אחד,
 ואחד השוני - אפילו עם אחד ואפילו, אידן.
 זה יבא ויעזוב העבר, אפילו - בארץ.

13-11-83

■ ראש העין

הנשיא חיים הרצוג - 27.1.85

נולד ונבעה מהרלב הארלב עם
 מסורה אחינו רני גיטן. כל עם ישראל
 מגלה ומסורה אכס ממנה עליה.

גרוכה

היום הרבני

ה' אדר אבא
 27.1.85

■ ראש העין

יו"ר הכנסת, שלמה הלל, 19.8.85

מסירה זמנית ומ/פ/א"ה מצבא כסן ס"ה
 בטויה, והיא מוקדמת מאד עם אמ"ק
 ונאמן משט"ו, פס"ק, קמ"ן ימי ג'א"מ וד"ר
 אינו לאומי.
 יאמ"ק רמ"מ"ה ד"מ"ז - ד"כ"ה מלפ"ה.

שלמה הלל

ב' זמ"ל ד"מ"ה
 19.8.85

■ ראש העין

ראש הממשלה שמעון פרס 2.9.86

אולם יבאנו גיבן בלא
 הוצעו הגמלים אלהני גמלני
 אגמלני - גמלני גמלני
 גמלני גמלני גמלני
 גמלני גמלני גמלני

שמעון פרס

2.9.86

■ ראש העין

ראש הממשלה יצחק שמיר, ט' במרחשוון תשמ"ז, 1987

כבוד ראש הממשלה
 יצחק שמיר
 לוחמני של גבול עולמי
 נצחי פיוקם זהו
 אב-אבן של המדינה
 במגדל ימים.
 מכל אורח ארבעה
 לעולם בלתי-נתי. אבא
 של אבא ואלו חיים.
 י. אבא ימים. אבא

■ ראש העין

הרב שלום גמליאל זצ"ל

כ"ד באבול התש"ח
6.9.88

פז"ב לקי' חו"מ

יקרא נא מר משה בן עובד דחמי אבהא מרכז מורשת
יהדות ממין בכאוש העין את ספרו זה השעי לעמי העליה
אמנאן לאור הוקרה לאומחיונתק קהסקר הכאוי שביכות צו
יבדע כל מקור את קדמותה, טהרה וערכה של יהדות עתיקה
זו תכין נאמדי ולשנת תויים טובים תכתבה ותחתם האתקרי:

[Handwritten signature]

■ ראש העין

ישראל קיסר, מזכ"ל ההסתדרות 1984-1992 סגן ראש הממשלה ושר התחבורה 1992-1995
בביקורו במרכז מורשת יהדות תימן ראש העין

משה נסים, שמש כשר האוצר וכשר המשפטים, בביקורו במרכז מורשת יהדות תימן

- ראש העין

פירוק התערוכות

עקב המחסור בכיתות לימוד, נאלצה העירייה לפרק את התערוכות ממבנה ביה"ס. תחילה הועבר הציוד למרכז הספורט ולאחר כשנתיים למתנ"ס. כתוצאה מההעברות נגרם נזק גדול לתצוגה. המטבח התימני וחדר המורי פרי יצירתה של יעל יעקב - מאור, נהרסו כליל. איורי המפות והנושאים שעוצבו ע"י הגרפיקאי ישראל חוטר ניזוקו.

המצבה לעולי תימן שנפטרו בדרכם לא"י שאת מסגרתה הכינו המורים מרחום יוחאי ועובדיה ינאי נהרסה אף היא.

על אף זאת חובה הייתה להמשיך בפעילות, ביקורי קבוצות באתרים שונים בראש העין הוותיקה ובמרכזי פעילות שונים בתוך היישוב: אצל הצורף, סופר סת"ם, בטאבון לאפיית פיתות, הלבשת כלה וטקס החינה וכן הקרנת סרטים בנושאים שונים במורשת יהדות תימן. פעילויות אלה התאפשרו הודות למאמצייהן של, רכזת ההדרכה יסכה זכמי רווה, ויעל יעקב - מאור שעסקה בתחומים שונים: מזכירות, אמרגנות ועיצוב. בינה ישראל - שרעבי ששמשה בתקופה זו כאוצרת. שלושתן עשו מאמצים רבים להמשיך את הפעילות גם ללא תנאים מתאימים.

התחלה חדשה, שיקום התערוכות בבית מורשת יהדות תימן

בשנת 2006 לאחר נדודים שנמשכו כ- 8 שנים הציוד הועבר למבנה הבריטי המיועד להיות מבנה הקבע של בית מורשת יהדות תימן. ההעברה בוצעה ע"י מר נפתלי שמחי יו"ר עמותת בית מורשת יהדות תימן ואברהם סער גזבר העמותה. כיום ניתן לבקר בתצוגות המשוקמות, בבית מורשת יהדות תימן, ברח' שבזי בראש העין.

התצוגות כוללות:

העליות מתימן לארץ ישראל, תעודות יוחסין ומשמרות הכהונה, הרמב"ם ויהודי תימן, הצורפות והתכשיטים, הלבוש, האישה היהודית בתימן, לבוש הכלה, המטבח התימני, חדר הדיואן, חדר המורי, בית הכנסת, כלי בית שונים מתימן ומתקופת העלייה, צפייה בסרטים בנושאים שונים במורשת יהדות תימן, כמו כן ניתן להזמין מאכלים תימנים, והופעה של מלבישה וטקס החינה.

ליבו המחנך של האוצר והמסע הריגשי "מרכז יהדות מורשת תימן", ראש העין.

אפי כרמל

במוזיאון, רבעון, נובמבר
1993 מס' 6, עמודים 6-7

המוזיאון, חודרת ונוגעת בנושאים שמעבר לסיפור עדתי זה זה אחר. הצילומים והמסמכים חושפים מקרה טרני של מפגש של אנשי רוח בעלי הלך מחשבה עתיק ומקורש עם ארץ ישראל, שלגביהם היווה את המפגש הראשון עם העולם המכני, עולם ה"קידמה" המערבי. "קידמה" זו בתורה להשתמש מאורת רוחניות של אלה שבתרבותם היו צפונות יחודיות הומנית נדירה. ביטול האנו, צניעות, תמימות, קדשו של ספר כחפץ פעיל באמות המידה היום יומיות, אלה הם נושאים שמוזיאון זה חושף.

חשוב לזכור שמוזיאון בפרושו היווני מקורי הוא: "משכן המזות", היכל שבו האמוניות והמדעים נפגשים למטרה אחת בלבד והיא לפתח את הדילוג ההומני. הט-רגיה פוגשת את ההיסטוריה, שירת הגיבורים את האסטרונו-מיה, המחול את שירי האהבה וכו'. אותם ערכים הומניים באותו מסע ראשי של סיפור התמינים במבט ההיסטורי, חושף משה עובד הבא לתקן את המעוות במורשת ההיסטורית של עם ישראל. מערכת האמוציות של משה הולדה מחקר ארכיוני המהווה גם מראה לאותם דיאלוגים עליהם רומזות המזות בהיכלן ובזאת נרכשה גם הלגיטימציה המוזיאונית של אותו מפעל חיים.

את הלגיטימציה המוזיאולית, ממשרד החינוך משה עדין לא קיבל ולכן הוא נתמך רק על ידי קהילתו דרך המועצה המקומית. הוא נקרא מוזיאון אך אינו מוכר רשמית ככזה, הוא כלול ברשימת המוזיאונים במשרד החינוך אך אינו מקבל תמיכה של מוזיאון למרות שמטרתו החינוכית של משה היא ברורה. הוא בנה תכנית יחודית לבגרות בת שלוש שנים המבוססת על מחקריו ועל המוצגים במוזיאון.

חשוב לזכור שהפקידים הראשוני של המזות, ועל אותו משקל גם תפקידו של המוזיאון הוא לחנך את האדם להגיע לעולם של הכרה גבוהה יותר ובזאת להשתתף במאמץ של הרמת האנושות ממצב נחות למצב אציל. אותה אלכימיה מבקשת לפעול דרך כל צדדיו ההומניים של האדם ולהביאו דרך חינוך למצב רוחני נעלה יותר, מצב בו האדם משוחרר ממעגל השנאה ויכול ליצר הרמוניות חדשות ובזאת לממש את סיבתיות הקיום של המין האנושי. כל אמן וכל קהילה רוצים לספר את סיפורם. יחודה הריגשי של כל גירסה בכך שהיא מעשירה את אותו דיאלוג נושא, אך הברז, ותורמת לאותו מאמץ שקיום המוזיאונים נשען עליו.

כל מוזיאון המכבד את עצמו חייב לבדוק באופן עיקבי את השגיו ופעילויותיו בהתאם לנסיגות ההגדרה המשתנים של קונספט המוזיאון ותפקידו בחיינו התרבותיים. אסור להחזיק בשום הגדרה למשך זמן רב מדי שכן זה מסכן את אותה אורגניות, אותה נמישות המבקשת לממש את עצמה דרך ההתחדשות המתמדת של תהליך היצירה.

אותה זווית הסתכלות לא צריכה להיות שונה כשבאים לבדוק את אותו אורגניזם הנקרא "מוזיאון קהילתי" או במקרה זה ה"מרכז למורשת יהדות תימן", בראש העין.

במערכת שיפוט היסטורית, אפשר להסתכן ולומר ש"השנים קהילתיים", הוא מונח שמאחו-ריו עומד אדם אחד עם ידע וכח רגשי מספיק בכדי לבנות תבנית תרבותית המסוגלת גם לשמש תרומה קהילתית נכבדה. בבניה זו אותו אדם מעביר לידי הקהילה את זהותה המחודשת ובזאת הוא מסגן את הדרך בה הם רואים את הטבע ואת מיקומם החברתי היסטורי בתוכו. המאמץ הקהילתי, ברוב המקרים מסתכם בעזרה לאותו יחס ובעיקר במניעת מכשולים כספיים או אדמיניסטרטיביים.

בראש העין אותו אדם, אותו יחס הוא מר משה עובד. משה בנה מוזיאון ארכיוני המבקש לספר את סיפורה של יהדות תימן. ואכן היותו היסטוריון מביאה אותו אל האוצרות מתוך חשיבה אחרת, חשיבה הבונה סיפור ריגשי כתרומה היסטורית, תרומה חינוכית לאמיתות העבר. ברוב המקרים מוזיאונים חודרים אל תחום החינוך לאחר שהאוסף שבידיהם מספק, ומעמדם התבסס דיו בכדי להתרחב ולהסתעף. כאן המקרה הוא הפוך. משה עובד הוא אוצר עם

חוס טים גולד, ישועה יהודה, גרעינה. נ. 1917, חוס. (מתוך קטלוג החקרומה צילומים 1929-1991, המוזיאון הפתוח, גני התעשייה, תלן 1992).

לב של מחנך שצמח מלימודי ההיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן. לחרדתו נוכח לדעת שיהדות תימן אינה כלולה במערכת הלימודים, וכי מעט אנשים ידעו על אותו סיפור מופלא של אנשים שונים אלה. אנשים שעלו לארץ לא עם הדיטים יפים וכלים נאים אלא עם ספרי קודש ושמיכות. בתימן מחירי הספרים היו כה גבוהים, שנהוג היה בין היהודים למשכן חצי בית עבור ספר. אותה צניעות רוחנית המאפיינת את קהילת התימנים, חושפת אויפי יהודי מיוחד במינו שמעולם לא נכלל במסגרת למודי ההיסטוריה. משה עובד מלא את החסר. עבודת המחקר המעמיקה שאת תוצאותיה ניתן לראות על קירות

- ראש העין

ראש העין

של ההתישבויות האנושיות של קהילות שונות בארץ ובעולם, חייב מרכז קהילתם להשאיר במסגרת מקום מושבם. שכן כך אותה אותנטיות של המסר הריגשי המיוחד להם, יכול להשמר בצורה הטובה ביותר. אין לכפות שום תכניות רכוזיות. הדיסטנרליזציה היא חלק מיופיה של התופעה האתנית ולכן היא תשמר את יחודה בזאת שהיא רחוקה מתופעה אתנית אחרת. תהליך המסחר והתייר של תכנים אתניים והרחקתם ממקורם הוא תהליך מסוכן. יש להשאיר את כח הבחירה בנושאים אלה לאיש הרוח, ההומניסט שידענותו ההיסטורית מורה לו על הקשרים העמוקים בין יצירת האמנות, או הנכס הארכיוני, למקורם התרבותי-אתני. אין להרחיק את המסע הריגשי ממורשתו הקהילתית.

לא כל מרכז קהילתי ראוי להפוך למוזיאון, ולא כל בית מורשת עדתית יכול או רוצה לפעול כמוזיאון. זהו נושא עדין שמחייב סקצויעיות רבה ותעוזה מחשבתית. יש מקומות שהזרמת הכספים תתורגם לנושאים אחרים מאלה החשובים לפעילות אוצרותית. יש מקומות שהיצירתיות של אלה שמנהלים אותם לא מצדיקה אישור מוזיאלי. אך לא יתכן שאדם שעבר קורס אוצרות, עסק כ-10 שנים בבניה של מורשת תרבותית מתוך היותו היסטוריון, חיבר תכנית למודים וחברות הדרכה מתוך הנושאים המוצגים, תרם לסגירת פערים בנושאי ידע בהיסטוריה של עם ישראל, עומד כמנחה במעט יחיד בנושאים היחודיים האלה, אינו מזכה את המבנה במעמד של מוזיאון. הוא פועל בתנאים קשים וללא תמיכה של משרד החינוך. איש זה במימון נאות מסוגל לבנות תערוכות נושא ולהרחיב את תפקוד המרכז למוזיאון, שיכלול בו גם אמנות עכשווית בנושאים שונים. האמנים שיציגו יהיו אנשים שצמחו מתוך הקהילה במסגרת המוזיאון וגם אמנים המתארחים בה. כל זאת יכול לשמש כקשר קפיצה לאמנים החיים ועובדים בפריפריה להחשף כלפי המרכז.

אין שום סיבה מדוע מוזיאון שהחל דרכו כבית למורשת אתנית אינו יכול לשמש בית טיפוח לאמנות עכשווית. הרי אותו מסע ריגשי היסטורי בוודאי יכול לשמש בסיס למסע עכשווי ולפתוח דלתות אסתטיות חשובות לפעילות הקהילה המצומצמת והקהילה הרחבה. כל זאת יכול לקרות על אותה קרקע מוריה בה הפך המרכז הקהילתי למוזיאון המוכר על ידי מולם. ■

רוביט קאפה, מעברת, 1949-1950 (מתוך קטלוג התערוכה "תצלומים מישראל 1950-1948" מוזיאון תל-אביב לאמנות, 1988)

רוביט קאפה, חורף, שער העלית, חיפה 1949-1950 (מתוך קטלוג התערוכה "תצלומים מישראל 1948-1950" מוזיאון תל-אביב לאמנות, 1988).

הקשר ההכרחי בין חינוך וערכו ההומני של הסיפור ההיסטורי במסגרת פעילותו, חשוב להזכיר שתהליך הלגיטימציה של מרכז קהילתי המבקש להיות מוזיאון היא חשובה ביותר. לכן יש לברך על כל אוצר שליבו הוא לב של מחנך. חשוב להזכיר שתהליך הלגיטימציה של מרכז קהילתי המבקש להיות מוזיאון חייב לכלול הסתכלות עמוקה על יוצרו. שפוט את התוצר על פי יוצרו. אמנם "מרכז יהדות מורשת תימן" נמצא בקומה השלישית של ביה"ס המקיף הדתי ע"ש רגוזין בראש העין ואין הוא מרכז נוצץ עם אוסף נכבד, אך הכשרון המחשבתי של יוצרו, הופכות את תוצרתו לערך מוזיאלי ממדרגה ראשונה.

משרד החינוך חייב לאשר סטטוס של מוזיאון על פי הקריטריונים האסתטיים-הומניים של יוצרו. עליו לבדוק בקפדנות את המחויבות המוסרית של אותו מוסד, לדיאלוג החינוכי שבין הידע והממצאים אותו הוא מציג. אותה יצירתיות הומנית חייבת להיות הקריטריון הקובע ולא שום קריטריון אחר.

במדינת ישראל ישנם עשרות מוזיאונים קטנים. זוהי תופעה שמתפתחת. אולי זה הרגע המתאים לבנות סדר עדיפויות על פי אותם ערכים הקושרים את פעילותם עם ההיסטוריה של העברת הידע, ועם תכניהן של המוזות. יש לבדוק את כוונתם הידיענית של אותם אנשים העומדים בראש אותם מוסדות ולהקפיד שאותם אנשים הם אנשים יוצרים המבינים את תכנון של מסע ריגשי ואת תרומתו להבנת האסתטית של נפש האדם.

כל מוזיאון הוא מוזיאון קהילתי. האם יש הבדל אם הוא משרת קהילה ספציפית או קהילה רחבה יותר? האם לנוכח המטען התרבותי של הרגש יש הבדל בין מוזיאון למורשת יהדות תימן ומוזיאון ישראל או תל-אביב? כמובן שלא. האם יש הבדל בין סיפור טרגי ארגנטינאי או צרפתי לבין סיפור טרגי ישראלי או יהודי? כולם מצביעים על מרכיביה העדינים של הסיטואציה הטרגית ועל סבלו של האדם לנוכח תורת הרוע שנצחיותה הומצאה בתיאולוגיות שונות. כל אותם סיפורים כמו כל אותם מוזיאונים מצביעים על אותה תופעה; מפני היותה אנושית היא בהכרח גם אוניברסלית. אלבומם המשפחתי של יהודי תימן הנחשף במוזיאון של משה עובד, כוללת בתוכה גם את המרכיבים האוניברסליים, קהילתיים, כלל עולמיים. אך למען הסדר האורגני

- ראש העין

האמנה להקמת מרכז ארצי למורשת יהדות תימן בראש העין

בישראל פועלות עמותות רבות במורשת יהדות תימן. חלקן עוסקות במחקר והוצאת ספרים, אחרות עוסקות בארגון פעולות חברתיות תרבותיות: הרצאות, טיולים, כנסים, שבתות וימי עיון.

העמותות הוותיקות והגדולות הן:

א. "עמותת אפיקים" נוסדה בשנת 1964 בהוצאת כתב העת "אפיקים" שמטרתה הגנה על זכויות הפרט, שימור המורשת ותחיה רוחנית וחברתית. העורכים: טוביה סולמי, נסים בנימין גמליאלי ז"ל, זכריה דורי וכיום העורך והיושב ראש מר יוסף דחוח הלוי.

ב. "האגודה לטיפוח חברה ותרבות" נוסדה בשנת 1970 ע"י עובדיה בן שלום ז"ל אשר שימש כנשיאה עד ליום פטירתו. מטרת העמותה: תיעוד, מחקר ופעולות חברתיות, הוצאת הביטאון "תהודה" וכתב העת המדעי "תימא" שערכו פרופ' יוסף טובי.

ג. "מכון לשבטי ישורון" הוקם בשנת 1978 ע"י הרב שלום גמליאל זצ"ל, המכון עוסק במחקר תורני היסטורי ותרבותי של הקהילות היהודיות בתימן. הרב הביא איתו מתימן אוסף גדול של מסמכים שעיקרו מתייחס למוסדות השלטון והמשפט, ואשר שימשו בסיס, לכתובת ספרים בהוצאת המכון.

ד. "הליכות עם ישראל" הוקמה ע"י הרב ד"ר רצון ערוסי וקבוצת חברים בקרית אונו, העמותה עוסקת בהפצת ערכי היהדות תוך מתן דגש על מורשת תימן, מקיימת שעורי תורה, הרצאות ומסייעת לחוקרים. ליד העמותה קיים "מכון משה" לחקר משנת הרמב"ם. במכון זה יצא לאור פירוש הרב יוסף קאפח זצ"ל על משנה תורה לרמב"ם.

■ ראש העין

ה. "אעלה בתמר" הוקמה בשנת 1982 עם מלאת 100 שנה לעליה הראשונה מתימן, אשר שמה לה למטרה לתעד, לשמר, לחקור ולהפיץ את תרבות יהודי תימן ומורשתם. באמצעותה יצאו לאור עשרות ספרים. נשיא העמותה מר ישראל קיסר ויו"ר מר שלום סרי.

פעמים רבות נשמעה הטענה, כי יש צורך להקים מרכז מורשת אחד כדוגמת מרכז מורשת יהדות בבל באור יהודה, אך רצונם של מרבית ראשי העמותות שהמרכז יוקם בתחום יישובם היה, ללא ספק, סלע המחלוקת העיקרי. לאחר דיונים ושכנועים רבים הוחלט שראש העין מהווה מקום מתאים ביותר להקמת המרכז. כאן מצוי הריכוז הגדול ביותר של יוצאי תימן, בנוסף עיריית ראש העין הקצתה למטרה זו שטח של שמונה דונם ומבנה בריטי ששטחו 850 מ"ר. בינואר 1997, התכנסו ראשי העמותות לחתימה על האמנה להקמת מרכז ארצי למורשת יהדות תימן בראש העין.

החתומים על האמנה לפי סדר ישיבתם מימין לשמאל: מר יוסף דחוח הלוי, יו"ר "עמותת אפיקים". הרב ד"ר רצון ערוסי יו"ר "עמותת הליכות עם ישראל" ויו"ר "מכון משה" לחקר ספרות הרמב"ם. מר שלום סרי, יו"ר עמותת "אעלה בתמר". מר עובדיה בן שלום ז"ל נשיא "האגודה לחברה וטיפוח". תת אלוף אביגדור קהלני. יגאל יוסף, ראש עיריית ראש העין ויו"ר עמותת "מורשת יהדות תימן רה"ע". הרב שלום גמליאל זצ"ל מייסד "מכון שלום לשבטי ישורון".

העתק האמנה

בס"ד יא שבט תשנ"ז

עירית ראש העין

אמנה למען הקמת המרכז למורשת יהדות תימן בעיר ראש העין
 אנו החתומים מטה יושבי ראש העמותות אישים וגופים הפועלים למען חקר, שימור
 והפצת מורשת יהדות תימן בארץ ובחו"ל מכירים בחשיבות הקמת מרכז ארצי
 ועולמי לשימור אוצרותיה הרוחניים והתרבותיים של יהדות תימן.
 העמותות והגופים הפועלים כיום והעושים מלאכה חשובה כל אחד בתחומו בחקר
 והוצאה לאור, בעידוד הלמידה העיונית, בפולקלור ובתחומיה המגוונים של מורשת
 יהדות תימן, מכריזים בזה על הקמתו של מרכז למורשת יהדות תימן בראש העין.
 בעיר ראש העין נמצא הריכוז הגדול ביותר של יוצאי תימן בארץ, על כן אנו רואים
 בה את המקום הטבעי להקמתו של מרכז זה.
 עירית ראש העין ייעדה למען הקמת המרכז שטח של שמונה דונם ומבנה בריטי
 ששטחו שמונה מאות וחמישים מ"ר מבנה זה מהווה ציון דרך בקליטתם של עולי
 תימן בארץ.

מטרת המרכז:

הקמת מוזיאון לשימור מורשתה המקורית והמפוארת של יהדות תימן. מרכז מידע
 ושירות לכל מכוני המחקר, העמותות והגורמים הפועלים בתחומים אלה. הקמת
 ספרייה שתשרת את ציבור החוקרים והמתעניינים במורשתה. איסוף כל חומר
 תיעודי בנושא יהדות תימן שפורסם בכתב בתמונות ובסרטי צילום וידיאו וקטעי
 עיתונות. ארגון סמנריונים וימי עיון במורשת. עידוד מחקרים ופרסומים והוצאתם
 לאור וסיוע בהפצתם. הקמת מרכז לאומנויות יהדות תימן. ועיקר העיקרים הנחלת
 המורשת לדורות הבאים, למען הידוק הקשר הרוחני בין הדורות. מאמינים אנו
 בעזרת השם יתברך, שכל המטרות הללו יסייעו להפצת הערכים הרוחניים
 התרבותיים והאומנותיים של יהודי תימן וישמשו כנכס רוחני לתרבות. אנו
 מתחייבים לעשות הכול למען הקמתו של מרכז היהדות המתגבש בארץ לכל עדותיו
 ושבטיו וריכוז יצירתה הרוחנית והתרבותית של יהדות תימן ועידוד היצירה בראש
 העין.

- ראש העין

- ראש העין

פרק עשירי: נספחים

מכתבי תודה

אשרי באבא ובג'ארה סעודה וזמנה את
 מרצתו.
 אשת נאה ויגורלו מק'איו.

הערת זכר
 אהבה וזמנה
 אהבה וזמנה

 23.2.88

הינה זמנה הוספו באוסף זה, והאני אלצה
 הישגתי כי יתנה בו, אהבה וזמנה זמנה
 הנה את אהבה וזמנה.

האיש בן יפה
 24.2.88 אהבה וזמנה

■ ראש העין

רצינו את הדגלים, למן
 נכא וקטק
 חמה

נחמה ליבוביץ, מרצה לתנ"ך וחוקרת המקרא

חבר הכנסת
 יהודה גולן
 8/1/83

אשר מלבד הנני,
 (32)

בדבר נא לי אביבך אן מקוב לו אר הנחמתיך ואר
 בלתיך הנשע אביבך בן 100 שנה אפני עובדיך
 אביבך הנחמתיך הנני ונח. הנני.

היגור שפך והנחמתיך לו אולגה אר אר
 הנני - ואין לי ספק כי הנחמתיך אפני קטק והנחמתיך
 הנני.

אן נחמתיך אר הנחמתיך והנחמתיך.

23.3.83 וזמנך,
 ילקים

הכנת תערוכה בכנסת, לציון 100 שנה לעליית יהודי תימן 30.5.83

JEWISH FEDERATION OF GREATER DALLAS

7800 Northaven Road, Suite A Dallas, Texas 75230

214 369-3313

April 11, 1984

Arnold Sweet, President
Harold Kleinman, Vice President
Herbert Rosenthal, Vice President
Howard Schultz, Vice President
Andrea Weinstein, Secretary
Gary Hoffman, Treasurer
Marta A. Stein, ACSW, CSW, Executive Director
Ziona Balaban, ACSW, CSW, Assistant Executive Director

BOARD OF DIRECTORS

Leise Abrams
Richard Albert
Martin F. Auerbach
Rabbi Saul P. Besser
Robert Blumenthal
Ren Bruder
Linda Cackin
Martin Cohen
Sandy Gonsky
Robert Epstein
Sylvia Epstein
Sanford Fagadani
Rabbi Edward Feinweis
Jacob Feldman
Jim Gerhardt
Roslyn Goldstein
Rabbi Mark Goodman
Dr. Phillip Goodman
Edward C. Greene
Steve Gubow
Howard Hershkowitz
Mel Isaacs
Michael Jacobs
Dr. Norman Kaplan
Rabbi Gerald J. Klein
Sandy Kress
Dr. Hyohn Lerman
Bernard Levy
Beverly Levy
Milton F. Levy, Jr.
Rabbi Ellen Lewis
Bruce Lipsky
Martin Libin
Dr. Sol Lurie
Ronald Menkoff
Fred Margolin
Sol Matusic
Janis Music
Rabbi Jordan S. Olsiey
Rabbi Levi A. Olan
Shelby Peabody
Leon Rabin
Rabbi Aryeh Rodin
Bert Rosenberg
Nancy Rosenberg
Harvin Rubenstein
Rabbi Neil Sandler
Fannie Schaenen
Larry Schoenbaum
Rena Silverberg
Andrea Statman
Michelle Stein
Robert Swartz
Arnold Sweet
Seymour Thum
Shirley Tobolowsky
Madeline Unterberg
Dr. Mark Unterberg
Erwin Waldman
Harvey Wilner
Melissa Weinfield
Carl Weinbrod
Dan Weiser
Ronald Weiss
Donald Zahn
Rabbi Max Zucker

PAST PRESIDENTS
Sig H. Badi
Henri L. Brumberg, Jr.
Erin Donsky
Nolan Glazer
Judge Irving Goldberg
Irvin J. Jaffe
Sherman H. Kaplan
Sol Levine
Harvey Matusic
Morris Newberger
Stanley C. Pease, C.D.
Everett Rosenberg
Morton Sanger
Bernard Schaenen
Ann Sikora
Ernest Wadel

Moshe Oved
Deganya St. 14
Ra'anana 43000
ISRAEL

Dear Moshe:

It was indeed a wonderful visit for me to Rosh Ha'ayin this past February. My only regret was not being able to stay longer in Israel.

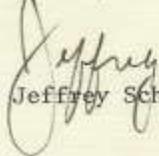
You should be very proud of the work you have done at the Yemenite Heritage Center. We here in Dallas, Texas cannot say enough good things on what you have accomplished. I personally feel privileged to be a part of it.

Your gift to me was a gesture of kindness and warmth which will stay with me a lifetime. Tears come to my eyes when I explain to friends how I obtained the art book. You truly touched me.

Ginger Jacobs and I strongly recommended to our community the funding of all the social programs we were asked to support during our visit. We personally requested additional funds be provided for a vocational training program for women which our Dallas Jewish community approved. Our community will also set aside start-up funds for a swimming pool, with the full funding request probably being approved after certain necessary, but important, information is provided to our community.

Thank you for helping to make my first visit to Rosh Ha'ayin a memorable one.

Shalom,

Jeffrey Schwamm

- ראש העין

■ ראש העין

Association for Society
and Culture in Israel

P.O.B 500 NATANYA, ISRAEL

אגודה לטיפוח
חברה ותרבות

ת.ד. 1187-

42112

• כפר הקצאורה 11/5 נהג'ה טל-052/51325 •

„תקנה לך חבר ודעים יקרו“ (הרש"ש)

יום ג' כא' שבט תשמ"ה

12 פברואר 1985

לכבוד

מר יבאל יוסף

יו"ר הסועצה המקומית

ראש העין

נכבדי,

הנדון:- תבעה תודת

מבקש אני להודות לך על הערב היפה והסאלף שבילינו בעירך בראש העין,
והדיון הסורה בנושא יהודי תימן.

נפעמנו לבלות את העושר הטמון "במרכז סורשת יהודי תימן" ורצינו להודות
לסנהלו מר משה עובד על ההדרכה המאלפת,

ביקור באחרים כאלו מששים טעם ורצון לכקר טוב ושוכ על מנת ללמוד ולסנן על
סורשת אבותינו,

ויכולה להיות ראש העין גאה שזכתה במוסד כזה.

רב
עובדיה בן-טלום
יו"ר האגודה

העתק: מר משה עובד - מנהל מרכז סורשת יהודי תימן. ✓

■ ראש העין

<p>המועצה המקומית ראש-העין</p>		<p>בס"ד</p>
<p>ה' בטבת תשמ"ה 27 בינואר 1985</p>		
<p>6/1/166</p>		
<p>לכבוד מר משה עובד רכז מורשת יהדות תימן ראש העין אדון נכבד,</p>		
<p>הריני מביע את הערכתי העמוקה ותודתי מקרב לב על שיתוף הפעולה הפורה ותרומתך להצלחת ביקורו של הנשיא מר חיים הרצוג והעשרת ידיעתו במורשת יהדות תימן. בתקווה לשיתוף פעולה פורה ומעמיק בעתיד.</p>		
<p>בכבוד רב,</p>		
<p>רחמים אחרק ס/מ"מ ראש המועצה ד"ר הועדה לאירוח הנשיא</p>		
<p><u>העתקים:</u> מר יגאל יושף - ראש המועצה מנגנון</p>		
<p>רח' שבזי 7 40800 טלפון 03-967111</p>		

רבניק קאבינעט ועד הרבנים של המגבית היהודית המאוחדת
RABBINIC CABINET United Jewish Appeal

Chairman
 רבני משה ר. זעק

Chairman
 רבני יעקב ש. פרינשטיין
 רבני ורנון ח. קורץ

Vice Chairman
 רבני דניאל ז. קראמר

Chairman
 רבני מייפרס אדלר
 רבני האסקל מ. ברינמאן
 רבני יוסף ח. עהרנרייז
 רבני דאָו גלובנסקי
 רבני רוברט ל. קאהן
 רבני סטאנלי מ. קיסלער
 רבני אירינג לייפמאן
 רבני האסקל לוקסטין
 רבני יוסף ח. לוקסטין
 רבני נורמאן ר. פאז
 רבני סטאנלי ש. ראבינאוויץ
 רבני הילל ע. סילבערמאן
 רבני מאת'וואו ח. סימאן
 רבני דוקליי ווינבערג

National Chairman
 אריין לנדער

Chairman of the Board
 אריטאן א. קארנפיש

Executive Vice President
 רבני בראן ל. לורע

February 21, 1992
 17 Adar I 5752

Mr. Moshe Oved
 Yemenite Jewry Museum
 Beth Hasefer Hamakif-Amit
 Rosh Ha'ayin
 Israel 40800

Dear Mr. Oved:

The recent mission of the Rabbinic Cabinet of the United Jewish Appeal primarily was intended to study the contribution of Sephardic Jewry. We accomplished our goals, to be sure. And we did much more: the lives of those who went on the mission and those we visited have been changed because of what we saw and did.

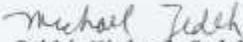
The tremendous success of our mission would not have been possible without your help and support. Your generosity and kindness helped make our trip a once-in-a-lifetime experience for each of us. We especially want to thank you for the wonderful guided tour of the museum.

Thanks to you and all those whom we met, over 40 rabbis and spouses were able to go back to their communities with wonderful stories about a resilient people. The concept of Klal Yisrael has taken on a new meaning for each of us because of all that you helped us see and experience. We will never forget you.

Again, many thanks for all you did for us. May your wonderful work on behalf of the Jewish people continue to be for a blessing.

Shalom and brachah - with greetings of peace and G-d's blessings, we remain

Sincerely yours,

 Rabbi Michael Zedek
 National Chairman

 Rabbi Seymour Essrog
 Mission Chairman

 Rabbi Daniel Kramer
 Director

MZ/SE/DK:rm

The Rabbinic Cabinet was formed by Rabbi Abba Hikel Silver and Jonah B. Wise in January 1939. It is the oldest constituent organization within the UJA.

- ראש העין

■ ראש העין

הועד הפועל

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

משרד החינוך והתרבות
האגף לתרבות ולאמנות
והמרכז לשילוב מורשת יהדות

המחלקה לתרבות ולאמנות
המפעל לריקודי עדות ואמנויות אתניו

כ"ב טבת תשנ"א
8 בינואר 1991

לכבוד
משה עובד
מנהל מרכז מורשת יהדות תימן
בית ספר מקיף דתי ע"ש רוגוזין
ראש העין

רצוני להודות לך על הנחיתך את ביקור תלמידי מגמות מחול
במרכז מורשת יהדות תימן במסגרת יום העיון שנערך בראש העין.

הביקור במרכז בלוויית דברי ההסבר וההדרכה שלך מעניק לתלמידים
חוויה לימודית מעשירה.

יום העיון כבר הפך למסורת ואנו מצפים ליום העיון הבא.

ב ב ר כ ה ,
רנה שרת
מנהלת המפעל

העתק: החבר משה בר-יודא, מנהל המחלקה לתרבות ולאמנות.
ד"ר אברהם חיים מרכז מורשת יהדות המזרח.

■ ראש העין

מדינת ישראל

משרד החינוך והתרבות
לשכת מחוז ת"א
המרכז לשילוב מורשת
תאריך: י"א בתמוז תשמ"ז

מספר: 8 ביולי 1987

לכב'

משה עובד

מרכז מורשת יהדות תימן

ראש העין

משה, שלום רב,

ברצוני להודות לך על יום העיון לחברי קורס "מורשת" מחולון, שהתקיים השבוע אצלכם במרכז מורשת יהדות תימן, בביה"ס המקיף "רוגוזין" בראש העין.

היה זה יום מענין וגדוש חוויות, למדנו רבות על מורשת יהדות תימן העליה והקליטה ותרומתה לכנין הארץ. הביקור אצל צורף תימני וסופר סת"ם הוסיפו נופך מיוחד ליום זה.

אני מקוה שמפעל חינוכי זה שאתה עומד בראשו, יבוא לידיעת ציבור המורים והתלמידים ויהא מקור לימוד ופעילות חינוכית בנושא לימוד מורשת.

תודה לך על ההדרכה והעזרה הרבה בארגון יום זה.

העתק:

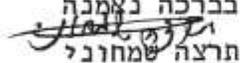
ניסים יושע-מנהל מרכז מורשת

יאיר עוז ארי- סמנל'ל מרכז מורשת

אברהם לוטפל- מפא"ר השתלמויות

מחלקת החינוך- ראש העין

הנהלת ביה"ס המקיף "רוגוזין"- ראש העין

בברכה נאמנה

תרצה שמחוני
מנחה מחוזית

- ראש העין

■ ראש העין

הסוכנות היהודית לארץ-ישראל

THE JEWISH AGENCY FOR ISRAEL

RENEWAL DEPARTMENT

המחלקה להתחדשות השכונות

10.12.87
י"ט כסלו תשמ"ח

לכבוד
משה עובד
מרכז למורשת היימן
ראש העין

שלום רב,

עם היום המיוזר הלימודי של אנשי השיקום מצרפת, ברצוני להודות לך על חלקך
בהצלחתנו. חברי המשלחה התרשמו מעבודתנו בשטח ונהנו מהמפגשים והסיוורים.

בשמי ובשם חברי המשלחה, הודה מקרב לב על הענותך לבקשתנו להשתתף באירוח
המשלחה ועל הרומתך שזכתה להערכה רבה.

בברכה,

דניז סולבי
רכזת משלחות

רשימת ספרים במורשת יהדות תימן

1. אבדר כרמלה , (עורכת) מעשה רוקם הלבוש והתכשיט, הוצאת אעלה בתמר, 2008.
2. אהרוני ראובן, "יהודי עדן קהילה שהייתה", ת"א, תשנ"א.
3. אידלזון אברהם צבי, "שירת תימן", תרצ"א 1931.
4. אלמגור דן, עורך, שושנת תימן, הוצאת אעלה בתמר, 2009 .
5. אלצ'הארי זכריה, רצהבי יהודה, (מהדיר), "ספר המוסר", הוצאת מכון בן צבי, 1965.
6. אקצ'ע זכריה, "מדע הריפוי בתימן", תשי"ט 1959.
7. בדיחי חיים, "מדרשים לפרשיות השבוע", מכון משנת הרמב"ם, קריית אונו, תשס"ו .
8. בהט- רצון נעמי, (עורכת), "ברגל יחפה", אעלה בתמר וענבל, ת"א.
9. בהט נעמי, בהט אבנר, "ספרי תמה", שירי הדיואן של יהודי מרכז תימן, פיוט לחן ומחול, הוצאת בית התפוצות, ואעלה בתמר, ת"א, 1995.
10. בלובישטיין שושנה, "עליית תימן", ת"א, תש"ג 1943.
11. בן אהרון (אלשיך) צפורה, "בית אלשיך לדורותיו", תשמ"ח 1984.
12. בן דוד אהרון, "החינוך היהודי בצפון תימן".
13. בן דוד אהרון , בית האבן, הוצאת אהבת תימן. התשס"ח 2008 .
14. בן זאב ישראל, "היהודים בערב", הוצאת אחי אסף.
15. בן שמור דוד, "מכתם לדוד", הוצאת אפיקים, 1987.
16. בני משה שלום, גמליאל ניסים בנימין, (עורך), "במסילה נעלה", תשמ"ח 1988.
17. בני משה שלום, "דור לדור יספרו", תשמ"ה 1985.
18. בראואר אריך, "יהודי תימן", ביבליוגרפיה, קריית ספר י', תרצ"ג-תרצ"ד, ע"מ 119-130, 236-248.

■ ראש העין

19. ברזל הלל, אביזמר שמעון וסרי שלום (עורכים), "בכרמי תימן", אנתולוגיה, הוצאת אעלה בתמר, 2002.
20. ברר שלמה, "על כנפי נשרים", ת"א, תשט"ו 1965.
21. גברא משה, "הגדה של פסח", "מחקרים בסידורי תימן", קריית אונו, תשמ"ט.
22. גברא משה, "אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן", בני ברק, תשס"ה.
23. גברא משה, "אנציקלופדיה לחכמי תימן", בני ברק, תשס"א.
24. גברא משה (עורך), "חיבוריו של רבי שלום רדאעיי", בני ברק המכון לחקר חכמי תימן, תשנ"ט.
25. גויטיין דב, "התימנים", ירושלים, תשמ"ג 1983.
26. גולדשמיד ומסא, "דיוקן קהילת יהודי עדן" 1839-1995.
27. גולן ציון, "זמירות ציון", תשס"א 2001.
28. גלוסקא זכריה, "למען יהודי תימן", ת"א, תשל"ד 1974.
29. גלוסקא יצחק וקיסר צמח (עורכים), "ספר שבטיאל", רמת גן, תשנ"ב 1992.
30. גמילי עזרא, "זיכרונות חיי בארץ ובגולה תרע"ב - תש"ב, הוצאת המחבר, ת"א 1982.
31. גמליאל שלום, "פקוד תימן מס החסות בתימן", מכון שבטי ישורון, תשמ"ב.
32. גמליאל שלום, "היהודים והמלך", ירושלים תשמ"ז.
33. גמליאל שלום, "פעמי העלייה מתימן", הוצאת מכון לשבטי ישורון, ירושלים, תשמ"ח.
34. גמליאל שלום, כספי מסורי מישאל ואביזמר שמעון, (עורכים), "אורחות תימן", ירושלים, תש"מ.
35. גמליאל ניסים בנימין, "תימן ומחנה גאולה", ת"א, תשכ"ו 1966.
36. גמליאל ניסים בנימין, "אהבת תימן - שירת הנשים", ת"א, תשל"ה.

■ ראש העין

37. גמליאלי ניסים בנימין, "חדרי תימן סיפורים ואגדות", אפיקים, תשנ"ב 1992.
38. גמליאלי ניסים בנימין, "תחת כנפיה של אמא", אפיקים, ת"א, 2002.
39. גמליאלי ניסים, "תימן בתעודות", ירושלים תשנ"ח.
40. גפנר יעקב שלום, "אור השמש" (תולדות חייו של הרש"ש), ירושלים, תש"ל.
41. גרידי שמעון וישעיהו ישראל, (עורכים) "מתימן לציון" (קובץ), ת"א, תרצ"ח 1938.
42. דוד דוד, "דרך גאולים", תשנ"ח 1998.
43. דורי שלמה, "חיים חדשים", ת"א, תשל"ב 1972.
44. דחוח הלוי יוסף (עורך), "מכתם ליונה", הוצאת אפיקים, תשס"ד 2004.
45. דחוח הלוי יוסף, "מבועי אפיקים", מחקרים במורשת יהדות תימן ותרבותה, הוצאת אפיקים, ת"א 1995.
46. דנין יוסף, "אל ישיב", אפיקים, 2003.
47. דרויאן ניצה, "חלוצי העלייה מתימן", מרכז זלמן שזר, תשמ"ב.
48. דרויאן ניצה, "באין מרבד הקסמים", ירושלים, תשמ"ב.
49. הזו חיים, "היושבת בגנים", ת"א, תש"ד 1944.
50. הירשברג ח.ז, "ישראל בערב", ת"א, תש"ו.
51. הלוי יוסף, "בת המזרח החדשה", הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ו.
52. הלוי יוסף, סרי שלום, (עורך), "דמות ודיוקן עצמי", 1995.
53. הלוי יצחק שלום, "שו"ת דברי חכמים", ירושלים, תשל"ב.
54. הלוי רצון, "שירת ישראל בתימן", מכון משה, תשנ"ט.
55. הלוי רצון, "הנצח האחד", אפיקים, תשל"ט 1979.
56. העדני מהלל, "בין עדן לתימן", ת"א, תש"ז 1947.
57. זנדני עובדיה, "ילקוט עובדיה", אפיקים, ת"א, תשמ"ו.

■ ראש העין

58. זרחי ישראל, "כפר השילוח", תש"ח 1948.
59. חבארה יוסף, "בתלאות תימן וירושלים", תש"ל 1970.
60. חבשוש חיים בן יחיא, גויטיין ש. ד. (עורך), "מסעות חבשוש", תרצ"ט 1939.
61. חבשוש יחיאל, "שני המאורות", ת"א תשמ"ט.
62. חבשוש יחיאל בן אהרון, "שארית הפליטה בתימן", ת"א, תש"ן.
63. חבשוש יחיאל בן אהרון, "שלשת סיפורים", תשנ"ג 1992.
64. חבשוש יחיאל, "הגיגים- ספר שירה", ת"א, תשמ"ו.
65. חוזה סעדיה, "תולדות הרב שלום שבזי", ירושלים, תשל"ג 1973.
66. חזי עובדיה, (עורך), "שעריים בת 80", רחובות, תש"ן 1990.
67. חייבי אהרון, שער יוסף, (עורך), "יהדות חצי האי ערב והאסלאם, ירושלים, תשנ"ב 1992.
68. חייבי אהרון, "ענק הרוח" (הרשי"ש), ירושלים תשמ"ז.
69. חייבי יחיאל, שער יוסף, (עורך), "צנעא וסביבתה בצילומים", תשמ"ה 1985.
70. חלמיש משה (מהדיר), "לתולדות הקבלה בתימן", רמת גן, תשמ"ד.
71. טביב אברהם (עורך) "שבי תימן" (קובץ), ת"א, תרצ"ב 1932.
72. טביב אברהם, "גולת תימן", ת"א, תרצ"א 1931.
73. טביב מרדכי, "דרך של עפר", ת"א, תשכ"א 1961.
74. טביב מרדכי, "כינורו של יוס"י (מחזה), ת"א, תשי"ט 1959.
75. טביב מרדכי, "כערער בערבה", מרחביה, 1957.
76. טביב מרדכי, "כעשב השדה", מרחביה, 1948.
77. טבעוני שלום, "נשים כמעין", סיפורן של סעדה ורחובה מגורי - גיספן, ת"א, הקיבוץ המאוחד, תשמ"א.
78. טבעוני שלמה, "בית האילם" (סיפור), ת"א, תשל"ב.
79. טבעוני שלמה, "נער מכרם התימנים", ת"א, תשכ"ז 1967.
80. טבעוני שלמה, "כרם היה לידדי מוסא אל פול", הקיבוץ המאוחד,

- ראש העין

ת"א, 1978.

■ ראש העין

81. טובי יוסף, "יהדות תימן" ביבליוגרפיה, מרכז שז"ר, ירושלים תשל"ה.
130 ע"מ 825 ערכים מחולקים ל-17 נושאים.
82. טובי יוסף, "על התלמוד בתימן", ת"א, תשל"ג 1973.
83. טובי יוסף, "יהדות תימן אלבום ותמונות", ירושלים, תשל"ל 1970.
84. טובי יוסף, (עורך), "יהודי תימן בעת החדשה", ירושלים, תשמ"ד 1984.
85. טובי יוסף, (עורך), "אורחות תימן", המכון לשבטי ישורון, ירושלים,
תשמ"ד 1984.
86. טובי יוסף, (עורך), "מורשת יהודי תימן", ירושלים תשל"ז.
87. טובי יוסף, "יהודי תימן במאה הי"ט", אפיקים, תשל"ו.
88. טובי יוסף וסרי שלום, (עורכים), "ילקוט תימן לקסיקון", אעלה בתמר,
2000.
89. טובי יוסף, "עיונים במגילת תימן", ירושלים תשמ"ו.
90. טובי יוסף, "כתבי היד התימניים", ירושלים, מכון יד בן צבי, תשמ"ב.
91. טובי יוסף, (עורך), "תולדות יהודי תימן מכתביהם", ירושלים תשמ"מ.
92. טובי יוסף, "שירי אברהם בן חלפון", אפיקים, תשנ"א 1991.
93. טובי יוסף, (עורך), "אעלה בתמר", מכון בן צבי ירושלים תשמ"ב.
94. טויל חיים, על כנפי נשרים מבצע אסתר.
95. טירי ניסים בן ניסים, "בתלאות הגלות והגאולה", רמת גן, תשנ"ח
1998
96. יבנאלי שמואל, "מסע לתימן", תשי"ב 1952.
97. יהי שלום ישראל, גלוסקא יצחק, (עורך), "מעשים ודמויות במראה",
האגודה לטיפול וחברה נתניה, תש"ס 2000.
98. יצהרי מרדכי, "הדיואן המפורש", האגודה לטיפול, 1992.
99. יצהרי צדוק, יצהרי מרדכי, (עורך), "כך ברחתי מתימן", תשמ"ח 1988
100. יצהרי מרדכי, "אוצר המשלים והפתגמים התימניים", ירושלים
הוצאת המחבר 1993.
101. יצהרי מרדכי, "חיים סוערים", ירושלים האגודה לטיפול חברה

■ ראש העין

- ותרבות, 1996.
102. יצהרי מרדכי, "הייתי בן ערובה בתימן", ראש העין, תשמ"ט.
103. יצהרי מרדכי, "אוצר הדרשות", תש"ס 2000.
104. יצהרי מרדכי, "עלילות ונפתולים מתימן", ראש העין, 1990.
105. ירימי יהודה, "מאגדות תימן", ירושלים, תשל"ח.
106. ישע דוד וגמליאל שלום, "אלגאמע- המאסף מילון עברי ערבי" הוצאת מכון שבטי ישורון תשמ"ח 1988.
107. ישעיה נתנאל, "מדרש מאור האפלה", ירושלים תשי"ז.
108. ישעיהו ישראל וטובי יוסף, (עורכים), "יהדות תימן פרקי מחקר ועיון" (קובץ) תשל"ו 1976.
109. ישעיהו ישראל, "לחוד ויחד", תשנ"ב, 1992.
110. ישעיהו ישראל וצדוק אהרון, (עורכים) "שבות תימן", ת"א, תש"ה 1945
111. כהן איתמר (עורך), "אוצרות תימן", בני ברק תשמ"ה.
112. כהן עזרא, "יציאת תימן", תשמ"מ 1980.
113. כהן עזרא, "לילה כיום יאיר", 1977.
114. כהן עזרא, "סיפורי גיל ודמע", תשל"ה 1975.
115. כהן שלום זכריא, מנצור שלום, (עורך), "שיר ומוסר", תשמ"ח 1988.
116. כוכבי שלמה, סולמי טוביה, (עורך), "מבחר סיפורי יהודי תימן", הוצאת אפיקים, 2006.
117. כספי מישאל, "מזקנים אתבונך", שדה בוקר, תשנ"ח.
118. כספי מישאל מסורי, עמיר יהודה, (עורך), "נהר דינור", אפיקים.
119. לוי אביבית, "הולך תמים", הוצאת יד מהר' קאפח, 2003.
120. לויטן דב, "עליית מרבד הקסמים כהמשך היסטורי לעלייה מתימן מאז תרמ"ב" (עבודת מ.א.) רמת גן, תשמ"ג 1983.
121. ליברמן שאול, "מדרשי תימן", ת"ש 1940.

■ ראש העין

122. לנגרמן צבי, "המדעים המדויקים בקרב יהודי תימן", משגב ירושלים, תשמ"ז.
123. מאיר יוסף, "התנועה הציונית ויהודי תימן", אפיקים תשמ"ג.
124. מדאר משולם, "חזון ומעש", הוצאת משפחת מדאר, 2000.
125. מדהלה אברהם, "אין לי ארץ אחרת", תשנ"ח 1997.
126. מדינה שלום, "מדינה ובניו מסעות רבי משה", ת"א, תשנ"ה.
127. מדינה שלום, "אורות הגאולה", 1981.
128. מדינה שלום, "המשיח מתימן", (רומן), הוצאת אבינר, ת"א, תשל"ז.
129. מדר זכריה, ריעאני יוכבד, "תזונה ורפואה עממית", משרד הביטחון ועמותת אעלה בתמר, תשס"ה 2004.
130. מדינה שלום, "משא ישראל", ת"א, 1980.
131. מולר לנצט אביבה, "סיפורו של ערסל תימני יחיד ומיוחד", הוצאת רימונים, 1997.
132. מוצבסקי שנפר אסתר, "יהודי תימן אלפיים שנות תרבות ומסורת", מוזיאון ישראל, ירושלים, 2000.
133. מור עליזה (עורכת) עובדיה טוביה, עמותת יהודי עדן, 2005.
134. מורג שלמה, "העברית שבפי יהודי תימן", תשכ"ג 1963.
135. מורג שלמה, "ארמית במסורת תימן, לשון התלמוד הבבלי", מכון בן צבי, תשמ"ח 1988.
136. ממט רזיאל, "גיאוגרפיה יישובית של התימנים בא"י", ת"א, תשמ"א.
137. מעבי אמנון, סולמי טוביה, (עורך), "מחנה יהודה ממושב לשכונה", פ"ת, 1999.
138. מעבי אמנון, מציאות כואבת, הוצאה פרטית, 2011.
139. מנצורה סעדיה, "ספר הגלות והגאולה", (יערי אברהם ורצהבי יהודה מהדירים) ת"א, תשט"ו 1955.
140. מסורי סעדיה בן עודד, "החלוץ מתימן", תשמ"ט 1989.
141. מעטוף סעדיה בן יצחק, "יהדות חבאן" (חצר מוות), ברקת, 1987.

■ ראש העין

142. משרקי דוד, "שו"ת רביד הזהב", חולון, תשט"ו.
143. נדב יצחק, טובי יוסף, (עורך), "זיכרונות איש השומר", משרד הביטחון, 1986.
144. נוי דב, "סיפורים מפי יהודי תימן", ירושלים, תשכ"ד.
145. נחום יהודה הלוי, "חשיפת גנוזים מתימן", חולון, תשל"א 1971.
146. נחום יהודה הלוי, "מצפונות יהודי תימן",
147. נחום יהודה הלוי, "צוהר לחשיפת גנוזי תימן".
148. נחום יהודה לוי, טובי יוסף, (עורך), "מכמנים מחשיפת גנוזי תימן".
149. נחום יהודה הלוי, "מיצירות ספרותיות מתימן", חולון תשמ"א.
150. נחום יהודה הלוי, "ספר התעודה ממפעל חשיפת גנוזי תימן", אפיקים, חולון, תשנ"ו 1996.
151. נחום משה, "בין שתי תרבויות", ירושלים, תשמ"ט 1989.
152. נחשון יחיאל, "דמותה של ההנהגה היהודית בתימן", (עבודת מ.א.) רמת גן, תשל"ב.
153. ניני יהודה, "תימן וציון", ירושלים, תשמ"ב.
154. ניני יהודה, "יהודי תימן", ספריית אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון הוצאה לאור, ת"א, תשמ"ח.
155. ניני יהודה, "ההיית או החלמת חלום", (פרשת תימני כינרת). עם עובד, 1996.
156. נרקיס מרדכי "מלאכת האומנות של יהודי תימן", תש"א 1941.
157. סבוראי אבנר וכספי מסורי מישאל, "נחליאל", אעלה בתמר, 1998.
158. סולמי טוביה, "בטרם גשם", אפיקים, 1978.
159. סולמי טוביה, "עד עלות השחר", הוצאת אפיקים, תשמ"א 1980.
160. סולמי טוביה, "אל הר ההר", הוצאת אפיקים, תש"מ 1983.
161. סולמי טוביה, "תפלה לגולים בעולמם", הוצאת אפיקים, 1974.
162. סולמי טוביה, מושב בטחה, ועד מושב בטחה ואעלה בתמר, 2011.
163. סיאני איתמר, "איתמר ספר ציורים", 1969.

■ ראש העין

164. ספיר יעקב, (נוסח מתוקן יערי אברהם), "מסע תימן", תש"ה 1945.
165. סרי רחל, "הקמע הקדוש", חיפה, תשכ"ח 1968.
166. סרי שלום ובן דוד נפתלי, (עורכים), " מסע לתימן ויהודיה ", אעלה בתמר, 1991.
167. סרי שלום וקיסר ישראל, (עורכים), "הליכות קדם במשכנות תימן", אעלה בתמר, 2005.
168. סרי שלום, (עורך), "סעי יונה", אעלה בתמר, 1984.
169. סרי שלום, טובי יוסף, "שירים חדשים לרבי שלום שבזי", ירושלים, תשל"ו.
170. סרי שלום, "דרך המדבר", אעלה בתמר, תשמ"א.
171. סרי שלום, (עורך), "בת תימן עולמה של האישה היהודיה", אעלה בתמר, ת"א 1994.
172. סרי שלום, כשהיינו ילדים, אעלה בתמר, 2009.
173. עדאקי יחיאל, שרביט אורי, "מאוצר נעימות יהודי תימן", ירושלים, המכון הישראלי למוסיקה דתית, 1981.
174. עדקי משה, "בסתר המדרגה", ת"א, תש"ן 1990.
175. עדני דוד, "מדרש הגדול", ירושלים, תשל"ה.
176. עובדיה אברהם, "נתיבות תימן וציון", ת"א, תשמ"א.
177. עלי פודיאל מלכה, "בסערות תימן" (סיפורי עם וזיכרונות), ירושלים, תשמ"ג.
178. עמיהוד שלמה, "פעולות צדיק", ת"א, תשמ"ז.
179. עמיר יהודה, "שירתו של רבי יוסף בן ישראל", בר-אילן, עבודה לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, תשס"א.
180. עפגין אבנר, "הרש"ש הקדוש וישיבת בת-אל", תשמ"ח 1988.
181. עציטה יוסף, "חיי יוסף", תשמ"ז 1987.
182. עראקי קלורמן בת ציון, "משיחיות ומשיחים", ת"א, 1995.
183. פירר בן ציון, "סעדיה וייסמן", הוצאת פלדהים, תש"ס 2000.

■ ראש העין

184. פנחס איתמר, "סיפורי ראש העין", 1994.
185. פנחס איתמר, "סיפורי תכזינה", הוצאת קו אור, תשס"ד.
186. צ'אלח יחיא (מהרי"ץ), "שו"ת פעולות צדיק", ת"א, תשכ"ה.
187. צבר נעמי ושמעון, "מאכלים תימניים ומזרחיים", ת"א, תש"ד 1944.
188. צדוק משה, "מחשבת ישראל בתימן", עם עובד, 1987.
189. צדוק משה, "יהודי תימן תולדותיהם ואורח חייהם", תשכ"ז 1967.
190. צדוק חיים, "משא תימן", אעלה בתמר, 1985.
191. צדוק חיים, "באוהלי תימן", 1980.
192. צדוק חיים, "מן המיצר", הוצאת המחבר, 1989.
193. צדוק יוסף, "מאבקים ותמורות", ת"א, תשמ"ט.
194. צדוק יוסף, "בסערות תימן", ת"א, תשט"ז 1966.
195. צוברי רמי, "בעקבות אחי האובדים", 2000.
196. צוקר רות, "עורי צפון ובואי תימן", ירושלים, 1963.
197. צוריאלי יוסף, "כלכלה וחינוך מודרני בתימן בעת החדשה", ירושלים, תשס"ה.
198. צוריאלי יוסף, "תמורות בחינוך בתימן", ירושלים, מרץ 1990.
199. צוריאלי יוסף, "מנוי ושחיטה בתימן", ירושלים, תש"ן.
200. צוריאלי יוסף, "הסמיכה בתימן", ירושלים, תשמ"ח.
201. צנעני צדוק הלוי, "קודש הילולים", ירושלים, תשל"ב.
202. צנעני ששון, "בנתיבות בת השיר", ת"א, התשמ"ג 1983.
203. צפירה ברכה, "קולות רבים", ת"א, מסדה, 1978.
204. צפר שלמה צדוק, "ספר ילקוט אהבת שלום", תשל"ב 1972.
205. צפר שלמה, "ספר רפואות תימן", תשנ"א 1991.
206. קאפח יוסף, "הליכות תימן", תשכ"ח 1968.
207. קאפח יוסף, טובי יוסף, (עורך), "כתבים", ירושלים, תשמ"ט.
208. קאפח יוסף, טובי יוסף, (עורך), "לראש יוסף מחקרים בחכמת ישראל", ירושלים תשנ"ה.

■ ראש העין

209. קרח עמרם, "סערת תימן", תשי"ד 1954.
210. קרח שלום, "אגרת בוכים", בית שמש, תשכ"ג 1963
211. קרח שלמה, "עריכת שולחן" (3 כרכים), תשל"ה- תשמ"ה.
212. קפרא פנחס, "מני תימן ובשעריים", רחובות תשל"ה.
213. קרוואני שלמה, מפי חכמים, הוצאת המשפחה.
214. רצ"א יוסף, אפרים יעקב, (עורך), "תימנה - מבוא לארץ אלחוגירה", נהריה, תשנ"ה.
215. רייזר תשורה, "מהצפון תשורה בניגון ושירה", קריית עקרון, תשס"ד 2004
216. רצהבי יהודה, "תורתם של בני תימן", קריית אונו, תשנ"ה.
217. רצהבי יהודה, "במעגלות תימן", ת"א, תש"מ.
218. רצהבי יהודה, "תפסיר ישעיה לרבי סעדיה הגאון", קריית אונו, תשנ"ד 379 עמ'.
219. רצהבי יהודה, "פרושי רבי סעדיה הגאון לספר שמות", ירושלים, תשנ"ח, 454 עמ'.
220. רצהבי יהודה, "חקר יהדות תימן", ביבליוגרפיה לשנים 1935-1975, הוצאת בית הספרים הלאומי האוניברסיטאי, ירושלים, תשל"ו.
221. רצהבי יהודה, "חקר יהדות תימן", ביבליוגרפיה לשנים 1976-1981
222. רצהבי יהודה, "חקר יהדות תימן" ביבליוגרפיה לשנים 1996-1998, חוברת ד', ירושלים, תשנ"ח.
223. רצהבי יהודה, "חקר יהדות תימן", ביבליוגרפיה לשנים 1997-2003.
224. רצהבי יהודה, "ילקוט שירי תימן", ירושלים, תשכ"ט 1969.
225. רצהבי יהודה, "מזמרת תימן", ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1981.
226. רצהבי יהודה, "מפרושי רבי סעדיה הגאון למקרא", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ה.
227. רצהבי יהודה, "שירי ר' שלום שבזי" ביבליוגרפיה, מהדורה מתוקנת, הוצאת אעלה בתמר. ת"א, תשס"ג 79 ע"מ,

■ ראש העין

228. רצהבי יהודה ושבטיאל יצחק, (עורכים), "הראל" (קובץ), ת"א, תשכ"ב
1962.
229. רצהבי יהודה, (עורך), "בואי תימן", (קובץ), ת"א, תשכ"ז 1967.
230. רצהבי יהודה, "יהדות תימן", מטכ"ל, תשי"ח 1958.
231. רצהבי יהודה, "שירת תימן העברית", עם עובד, 1988.
232. רצהבי יהודה, "אוצר לשון הקודש של בני תימן", ת"א, תשל"ח, 1988
233. רצהבי יצחק, "פסקי מהרי"ץ" (5 כרכים), בני ברק, תש"מ- תשמ"ז.
234. שורק שמואל ושורק ישראל, "אלבום משפחת זביב", 2004.
235. שטאל אברהם, "יהדות המזרח", ספרים, חומר חזותי ואור קולי,
ביבליוגרפיה יהודי תימן ועדן, עמ' 62-76, משרד החינוך מורשת
המזרח, ירושלים, תשנ"ב 1992.
236. שער יוסף, "יהדות תימן ויצירותיה", ביבליוגרפיה, מעמ' 65-109
תשל"ג, 1973.
237. שער יוסף, "אורחות חיים בקהילות נידחות", ירושלים, תשל"ב 1972.
238. שרון חיים, "עת לעט - סיפורי חיים", הוצאת אעלה בתמר, 2005.
239. שרעבי ראובן, טוביה סולמי, דני בר מעוז, "יחי ראובן ואל ימות"
הוצאת אפיקים, 2004.